

**Қазақстан Республикасы
Білім және ғылым министрлігі
Балалардың құқықтарын қорғау комитеті**

**Қазақстан Республикасындағы
балалардың жағдайы
туралы баяндама**

Нұр-Сұлтан, 2020

УДК 314

ББК 60.584

Д 63

2019 жылғы Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндама, – Нұр-Сұлтан, 2020, – 178 бет.

ISBN

2019 жылғы Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы баяндаманы орталық мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар ұсынған ресми статистиканы, мәліметтерді, сондай-ақ жүргізілген әлеуметтік зерттеулердің деректерін талдау негізінде Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің тапсырысы бойынша Сандж зерттеу орталығы әзірледі.

Авторлар: Т. В. Кудашева, А. Е. Шәріпбаева, Ш. К. Смағұлова,
Н. Ю. Байтугелова, О. В. Николаева, А. А. Исағалиева, А. С. Мұхтарова,
С. Ш. Топаева, З. Е. Байтугелова, А. Жаппар, Ф. С. Жандосова

КІРІСПЕ	6
1 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ САЯСАТЫ	9
2 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР МЕН ОТБАСЫЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫНА ШОЛУ	16
2.1 ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮРДІСТЕР	16
2.2 ҚАЗАҚСТАНДЫҚ БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫҢ ӨМІР СҮРУ САПАСЫ	20
2.3 ОТБАСЫЛЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР, ДӘСТҮРЛЕР, ТӘРБИЕ	31
2.4 ДІН ЖӘНЕ БАЛАЛАР	41
3 ТАРАУ. БАЛАЛАРДЫҢ БІЛІМ АЛУЫ	48
3.1 МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ТӘРБИЕ БЕРУ ЖӘНЕ ОҚЫТУ	48
3.2 БАСТАУЫШ ЖӘНЕ ОРТА БІЛІМ	55
3.3 ТЕХНИКАЛЫҚ ЖӘНЕ КӘСІБИ БІЛІМ БЕРУ	72
3.4 ЖОҒАРЫ БІЛІМ	73
3.5 ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ	74
3.6 СОҢҒЫ 5 ЖЫЛДАҒЫ БАЛАЛАРҒА ЖҰМСАЛАТЫН МЕМЛЕКЕТТІК ШЫҒЫНДАР ДИНАМИКАСЫ. БІЛІМ БЕРУГЕ ЖҰМСАЛҒАН ШЫҒЫНДАР	77
4 ТАРАУ. БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ	82
4.1 АНА МЕН БАЛА ӨЛІМІ	82
4.2 БАЛАЛАРДЫҢ НАУҚАСТАНУЫ	87
4.3 САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ	89
4.4 БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ТАМАҚТАНУ ҚАУІПСІЗДІГІ	90
4.5 КӨМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ МАСКҮНЕМДІК ПЕН НАШАҚОРЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ	91
5 ТАРАУ. БАЛАЛАРДЫ ЖӘНЕ БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӨЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ	96

6 Тарау. Балалардың қауіпсіздігі	110
6.1 Білім беру мекемелеріндегі балалардың қауіпсіздігі	110
6.2 Үйдегі қауіпсіздік	114
6.3 Балалардың социумдағы қауіпсіздігі	115
6.4 Балалар және жасөспірімдер суициді	127
6.5 Ақпараттық қауіпсіздік	131
7 Тарау. Қиын өмірлік жағдайдағы балалар	140
7.1 Жетім балалар және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар	140
7.2 Мүгедектігі бар балалар	143
7.3 Балалар заңмен қайшылықта	148
7.4 Өмірде қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтары және көмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтары	156
7.5 Мигрант балалар	158
8 Тарау. Қазақстанда балалардың құқықтарын сақтау	162
8.1 Балалардың құқықтарының сақталуын бағалау	162
8.2 Балалардың өз құқықтары туралы хабардар болуы және олар бұзылған жағдайда қайда жүгінуге болатындығы	163
8.3 Бала еңбегін пайдалану	165
8.4 Бала құқықтарын сақтау саласындағы халықаралық тәжірибе	166
9 Тарау. Қорытындылар мен ұсынымдар	172
Қолданылған дереккөздер	175

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ

АЕК	– Айлық есептік көрсеткіш
АӘК	– Атаулы әлеуметтік көмек
АҚДМ	– ҚР Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі
АҚҚ	– Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған
АТО	– Ақпараттық-талдау орталығы
БАҚ	– Бұқаралық ақпарат құралдары
БҒМ	– ҚР Білім және ғылым министрлігі
БҚҚК	– ҚР БҒМ Балалардың құқықтарын қорғау комитеті
БҚО	– Батыс Қазақстан облысы
БҚУ	– ҚР Бала құқықтары жөніндегі уәкіл
БМЖ	– 18 жасқа дейінгі балаларға берілетін мемлекеттік жәрдемақы
БП	– ҚР Бас прокуратурасы
БҰҰ	– Біріккен Ұлттар Ұйымы
ДДСҰ	– Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
ДСМ	– ҚР Денсаулық сақтау министрлігі
ЕХӘҚМ	– ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі
ЖАО	– Жергілікті атқарушы органдар
ЖАӨ	– Жалпы аймақтық өнім
ЖДО	– Жастар денсаулық орталығы
ЖІӨ	– Жалпы ішкі өнім
ЖКО	– Жол-көлік оқиғасы
Жоо	– Жоғары оқу орны
ЖС	– ҚР Жоғарғы соты
ИИДМ	– ҚР Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі
ІІМ	– ҚР Ішкі істер министрлігі
КБО	– Кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталығы
КМ	– Кәсіптік мектеп
ҚБРОӨО	– Қосымша білім берудің республикалық оқу-әдістемелік орталығы
ҚМ	– ҚР Қаржы министрлігі
ҚМДБ	– Қазақстан Мұсылмандары Діни Басқармасы
ҚР	– Қазақстан Республикасы
ҚСАЕК	– ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті
МБ	– Мектепке дейінгі білім

МӘСҚ	– Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қоры
МЖӘ	– Мемлекеттік-жеке меншік әріптестік
МЖМБС	– Мемлекеттік жалпыға міндетті білім беру стандарты
МСМ	– ҚР Мәдениет және спорт министрлігі
МҰ	– Мектепке дейінгі ұйым
НҚА	– Нормативтік құқықтық актілер
ОЖСБ	– Оқу жетістіктерін сырттай бағалау
ОҚО	– Оңтүстік Қазақстан облысы
РМК, РМҚК	– Республикалық мемлекеттік (қазыналық) кәсіпорын
РММ	– Республикалық мемлекеттік мекеме
СЕН	– Санитарлық ережелер мен нормалар
СІМ	– ҚР Сыртқы істер министрлігі
СК	– ҚР ҰЭМ Статистика комитеті
СҚО	– Солтүстік Қазақстан облысы
СӨС	– Салауатты өмір салты
ТКББ	– Техникалық және кәсіптік білім беру
ҮЕҰ	– Үкіметтік емес ұйымдар
ҰБДҚ	– Ұлттық білім беру деректер қоры
ҰЭМ	– ҚР Ұлттық экономика министрлігі
ХЕҰ	– Халықаралық еңбек ұйымы
ЦДИАӨМ	– ҚР Цифрлық даму, инновациялар және аэроғарыш өнеркәсібі министрлігі
ШҚО	– Шығыс Қазақстан облысы
ШЫҰ	– Шанхай ынтымақтастық ұйымы
ЭМ	– ҚР Энергетика министрлігі
ЮНИСЕФ	– БҰҰ балаларға көмек беру қоры

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «2019 жылғы Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы жыл сайынғы баяндаманы» (әрі қарай – Баяндама) ұсынады.

Баяндама «Қазақстан Республикасындағы баланың құқықтары туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 46-бабына сәйкес, ресми статистикалық мәлеметтердің, уәкілетті мемлекеттік органдар мағлұматтарының, сондай-ақ Қазақстан Республикасындағы баланың негізгі құқықтарының сақталуын әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері негізінде дайындалған.

Баяндаманы дайындау шеңберінде жүргізілген әлеуметтанулық зерттеу барысында Қазақстанның барлық өңірлеріндегі 8-17 жас аралығындағы 85 мың бала, қалалық және шалғай ауылдық жерлерде тұратын балалармен жұмыс істейтін 3 мың астам ата-ана, маман, педагогтар сұралды.

Баяндамада отбасылармен балаларды әлеуметтік қолдау, демография мәселелері, денсаулық жағдайы, білімі және 2019 жылы қабылданған бала құқықтарын қорғау саласындағы заңнамалық актілердің тізімі көрсетілген. Соңғы бес жыл ішіндегі балалардың динамикасындағы жағдайының сандық және сапалық сипаттамалары келтірілген.

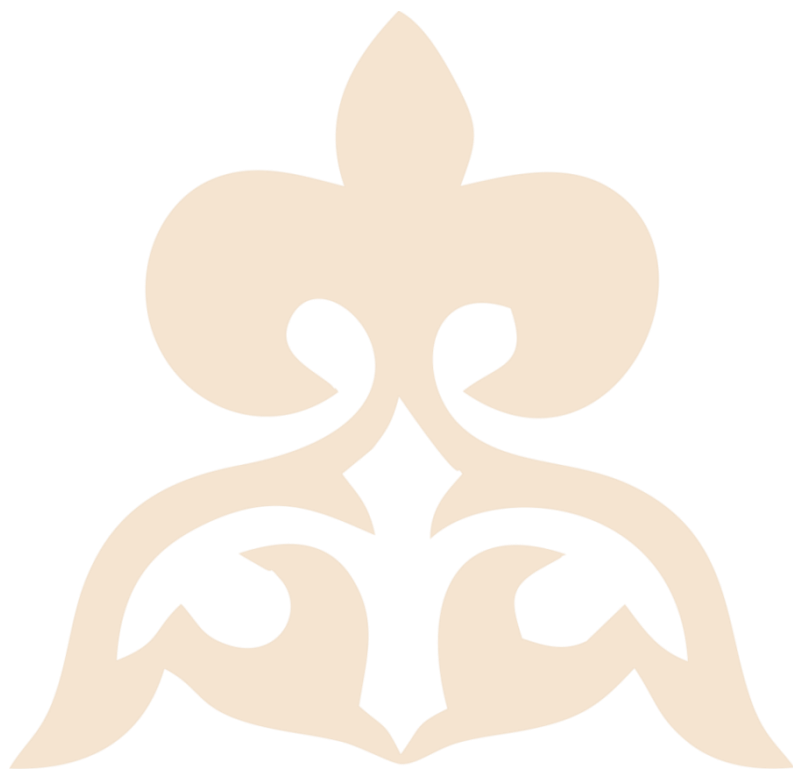
Балалардың қауіпсіздігі, қадағалаусыздықты, әлеуметтік жетімдікті, балаларға қатысты қылмыстарды, балаларға қатыгездікпен қарауды⁴ алдын алу жүйесіне, қиын өмірлік жағдайдағы балалармен отбасылардың мәселелеріне ерекше көңіл бөлінген.

Баяндама материалдары аталған мәселерге орталық және жергілікті атқарушы органдардың, үкіметтік емес ұйымдардың назарын аудартуға, сонымен қатар түрлі ведомстваларға тиісті мүдделі ұйымдар мен құрылымдарды Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайы туралы аналитикалық ақпаратпен қамтамасыз етуге бағытталған.

1 ТАРАУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ САЯСАТЫ

1 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДАҒЫ ЗАҢНАМАЛЫҚ САЯСАТЫ

ҚР Конституциясына сәйкес Қазақстанның халықаралық және өзге де шарттық міндеттемелері елдің негізгі заңымен қатар республиканың қолданыстағы құқығы жүйесіне кіреді. Қазақстан адам құқықтары саласындағы әмбебап халықаралық шарттардың көпшілігінің қатысушысы болып табылады, олардың арасында «Бала құқықтары туралы Конвенция» маңызды орын алады.

Қазақстан Республикасы ратификациялаған Балалардың құқықтарын қорғау саласындағы халықаралық құжаттардың тізбесі

1. БҰҰ-ның бала құқықтары туралы конвенциясы.
2. Балалар еңбегінің жаман түрлеріне тыйым салу және жою жөніндегі шұғыл шаралар туралы ХЕҰ конвенциясы.
3. Нәсілдік кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы конвенция.
4. Ананы қорғау туралы ХЕҰ конвенциясы.
5. Адамдарды сатуға және үшінші тұлғалардың жезөкшелікті пайдалануына қарсы күрес туралы конвенция.
6. Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция.
7. Білім беру саласындағы кемсітушілікке қарсы күрес туралы конвенция.
8. Балаларға алименттерді және отбасын күтіп-бағудың басқа да нысандарын өндіріп алудың халықаралық тәртібі туралы конвенция және Алименттік міндеттемелерге қолданылатын құқық туралы хаттама.
9. Балаларды қорғау және баланы шетелдік асырап алуға қатысты ынтымақтастық туралы конвенция
10. Балаларды халықаралық ұрлаудың азаматтық-құқықтық аспектілері туралы конвенция.
11. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пакт.
12. Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтар туралы халықаралық пакт.
13. Адамдарды, әсіресе әйелдер мен балаларды сатудың алдын алу мен жолын кесу және ол үшін жазалау туралы хаттама.
14. Балаларды саудалауға, балалар зинақорлығына және балалар порнографиясына қатысты факультативтік хаттама.
15. Балалардың қарулы жанжалдарға қатысуына байланысты факультативтік хаттама.

Конвенцияның және басқа да халықаралық актілердің жалпы қағидалары мен нормалары тек ҚР Конституциясында ғана емес, сонымен қатар балалардың құқықтары мен мүдделерін белгілейтін және қамтамасыз ететін нормативтік құқықтық актілерде де өз көрінісін тапты.

Қазақстан Республикасының бала құқықтарын қорғау саласындағы базалық нормативтік құқықтық құжаттарының тізбесі

Қазақстан Республикасының Конституциясы

«Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» ҚР Кодексі

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» ҚР Кодексі»

«Әкімшілік құқық бұзушылық туралы» ҚР Кодексі

ҚР Қылмыстық кодексі

«Қазақстан Республикасындағы бала құқықтары туралы» ҚР Заңы

«Білім туралы» ҚР Заңы

«Арнаулы әлеуметтік қызметтер туралы» ҚР Заңы

«Тұрмыстық зорлық-зомбылық туралы алдын алу» ҚР Заңы

«Дене шынықтыру және спорт туралы» ҚР Заңы

«Арнайы мемлекеттік жәрдемақы туралы» ҚР Заңы

«Мемлекеттік жастар саясаты туралы» ҚР Заңы

«Ең төменгі әлеуметтік стандарттар және олардың кепілдіктері туралы» ҚР Заңы

«Отбасылық балалар ауылдары және жастар үйлері туралы» ҚР Заңы

«Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақы туралы» ҚР Заңы

«Балалардың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау туралы» ҚР Заңы

«Мүмкіндігі шектеулі балаларды әлеуметтік немесе медициналық-педагогикалық түзету арқылы қолдау туралы» ҚР Заңы

«Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың алдын алу және балалардың қараусыздығы мен панасыздығын ескерту туралы» ҚР Заңы

«Балаларды қорғау және шетелдік асырап алу саласындағы ынтымақтастық туралы конвенцияны ратификациялау туралы» ҚР Заңы

Дереккөз: Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі
<http://adilet.zan.kz>

Балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау саласындағы мемлекеттік саясатты іске асыру шеңберінде 2019 жылы балалардың жағдайын жақсарту жөніндегі заңнамалық шаралар қабылданды.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын

ұйымдардың қызметіне байланысты мәселелер бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 1 сәуірдегі Заңына сәйкес 6 кодекс пен 6 заңға түзетулер енгізілді:

- балалардың құқықтарын қорғау саласында арнаулы әлеуметтік қызмет көрсету стандарттарын әзірлеу және бекіту бөлігінде білім беру саласындағы уәкілетті органның құзыретін кеңейту;
- қиын өмірлік жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтарын құру және олардың жұмыс істеуі жөніндегі нормаларды заңнамалық бекіту;
- әлеуметтік сала қызметкерлерінің міндеттерін енгізу (білім беру, денсаулық сақтау, халықты әлеуметтік қорғау) кәмелетке толмағандардың қылмыстық немесе әкімшілік құқық бұзушылық белгілері бар іс-әрекеттерді (әрекетсіздіктерді) жасау фактілері туралы Құқық қорғау органдарына дереу хабарлау;
- кәмелетке толмағандарды зорлық-зомбылықтан және қатыгездікпен қараудан қорғауға бағытталған бағдарламалар мен әдістемелерді әзірлеу бөлігінде кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссия қызметінің мәселелерін реттеу;
- жергілікті атқарушы органдардың кәмелетке толмағандардың медициналық-әлеуметтік есебін, балалардың қадағалаусыз және панасыз қалуының жеке алдын алудың жаңа нысаны ретінде, сондай-ақ балаға әлеуметтік арнаулы қызмет көрсету үшін негіз ретінде жүргізу;
- кәмелетке толмаған баланың жыныстық қол сұғылмаушылығына қол сұғатын қылмыстық құқық бұзушылықтар үшін өгей әке және өгей шешесін қылмыс субъектісі ретінде енгізу;
- функцияларына баланы бақылау міндеті кіретін ата-ана, заңды өкіл, мұғалімнің кәмелетке толмаған баланы тәрбиелеу жөніндегі міндеттемесін дәлелді себептерсіз орындамағаны үшін қылмыстық жауапкершіліктен босату;
- кәмелетке толмағандарға қатысты қылмыс жасаған кезде шараларды қатаңдату: белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойы айыра отырып, он екі жылдан он жеті жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру;
- кәмелетке толмағандарды ерекше режимде ұстайтын білім беру ұйымына орналастыру түрінде тәрбиелік ықпал студия мәжбүрлеу шарасынан мерзімінен бұрын босату шарттары;
- ұлттық алдын алу тетігі қатысушыларының бала құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдарға баруы.

Бұл нормалар өмірлік қиын жағдайда жүрген балалары бар отбасыларға арнаулы әлеуметтік қызмет көрсету жүйесін дамытуға, нәтижелерді мониторингілеу мен бағалауға, балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау

саласында латенттілікті азайтуға, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған шаралардың тиімділігін арттыруға бағытталған.

Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 26 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне міндетті әлеуметтік сақтандыру, әлеуметтік қамсыздандыру және мемлекеттік-жеке меншік әріптестік мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен келесілер көздестірілген:

– АӘК ұсынудың қолданыстағы жүйесін, оның бұрын қолданыста болған тетігіне қайтару және аз қамтылған отбасылардың балаларына АӘК көрсетудің кепілдік берілген әлеуметтік пакетіне толықтыру арқылы өзгерту;

– көп балалы отбасыларға АЕК-ке еселік мөлшерде, отбасындағы балалар санына байланысты сараланған 42,5 мың теңгеден 74 мың теңгеге дейінгі жаңа мемлекеттік жәрдемақы.

«Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне қылмыстық, қылмыстық іс жүргізу заңнамасын жетілдіру және жеке адамның құқықтарын қорғауды күшейту мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасы Заңының шенберінде 2019 жылғы 27 желтоқсандағы «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасының Кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізілді, атап айтқанда:

– жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастыруға көмек көрсету жөніндегі ұйымдардың қызметі, сондай-ақ оларды аккредиттеуге қойылатын талаптар;

– әлеуетті асырап алушы ата-аналарды міндетті түрде дайындау.

Аталған шараларды енгізу балалар үйлерінде тәрбиеленетін балалар санын қысқартуға, сондай-ақ қайталама жетімдік деңгейін төмендетуге бағытталған.

Қазақстан Республикасының 2019 жылғы 27 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне педагог мәртебесі, оқушы мен мұғалімнің жүктемесін төмендету мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңымен ҚР Үкіметінің кәмелетке толмағандардың істері және олардың құқықтарын қорғау жөніндегі комиссияның қызметі туралы ережені бекіту жөніндегі құзыреті заңнамалық түрде бекітілді.

2 ТАРАУ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР МЕН ОТБАСЫЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫНА ШОЛУ

2 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ БАЛАЛАР МЕН ОТБАСЫЛАРДЫҢ ЖАҒДАЙЫНА ШОЛУ

2.1 Демографиялық үрдістер

ҚР ҰЭМ КС деректері бойынша 2019 жылдың басында 0-ден 18 жасқа дейінгі балалар саны 5 944 304 баланы (51% ұлдар, 49% қыздар) құрды, бұл ел халқының жалпы санының 32,3%-ын құрайды.

1-кесте. 2019 жылдың басындағы өңірлер бойынша 0-17 жастағы балалар саны

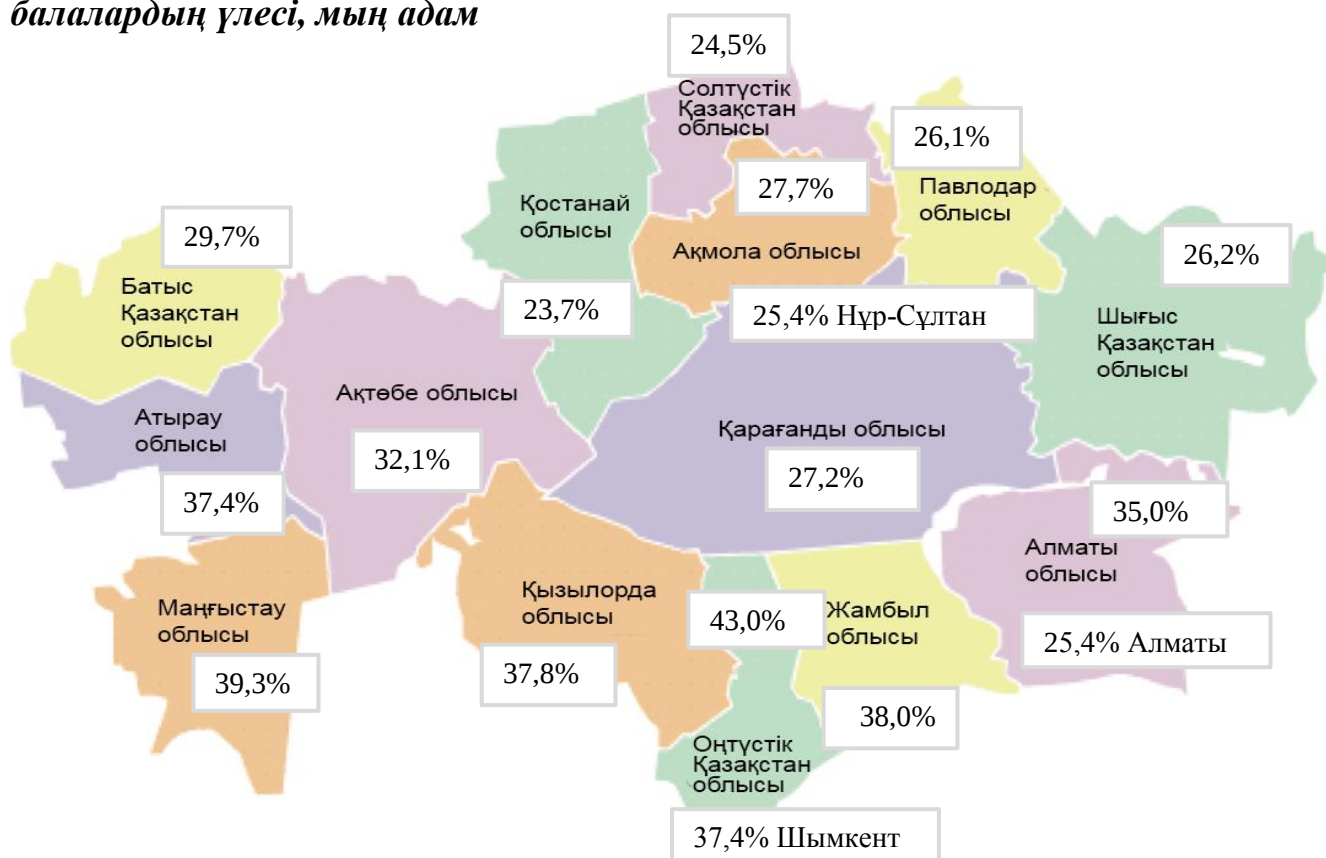
Облыстар	Барлық халық			Қала халқы			Ауыл халқы		
	барлығы	ұлдар	қыздар	барлығы	ұлдар	қыздар	барлығы	ұлдар	қыздар
Ақмола	204 468	105 117	99 351	96 991	50 130	46 861	107 477	54 987	52 490
Ақтөбе	279 070	144 045	135 025	195 926	101 354	94 572	83 144	42 691	40 453
Алматы	713 049	366 679	346 370	160 058	81 917	78 141	552 991	284 762	268 229
Атырау	237 167	121 764	115 403	124 528	63 863	60 665	112 639	57 901	54 738
Батыс Қазақстан	193 433	99 958	93 475	99 369	51 271	48 098	94 064	48 687	45 377
Жамбыл	427 388	219 564	207 824	164 762	84 841	79 921	262 626	134 723	127 903
Қарағанды	375 503	192 331	183 172	292 565	149 886	142 679	82 938	42 445	40 493
Қостанай	206 555	105 906	100 649	110 240	56 702	53 538	96 315	49 204	47 111
Қызылорда	300 223	154 376	145 847	134 368	69 119	65 249	165 855	85 257	80 598
Маңғыстау	266 615	137 668	128 947	100 383	52 815	47 568	166 232	84 853	81 379
Павлодар	196 449	101 038	95 411	132 140	67 853	64 287	64 309	33 185	31 124
Солтүстік Қазақстан	135 793	69 996	65 797	57 671	29 816	27 855	78 122	40 180	37 942
Түркістан	852 684	437 099	415 585	181 386	93 435	87 951	671 298	343 664	327 634
Шығыс Қазақстан	361 336	185 505	175 831	212 489	109 257	103 232	148 847	76 248	72 599
Нұр-Сұлтан қ.	346 269	177 985	168 284	346 269	177 985	168 284	-	-	-
Алматы қ.	470 466	243 161	227 305	470 466	243 161	227 305	-	-	-
Шымкент қ.	377 836	194 646	183 190	377 836	194 646	183 190	-	-	-
Қазақстан Республикасы	5944 304	3056838	2887466	3 257447	1 678051	1 579396	2 686857	1 378787	1308070

Дереккөз: ҚР ҰЭМ СК жедел деректері

Балалардың 45% ауылдық жерлерде тұрады. Ең көп ауыл балалары (0-18 жас аралығындағы) Түркістан (672 мың), Алматы (553 мың) және Жамбыл (263 мың) облыстарында.

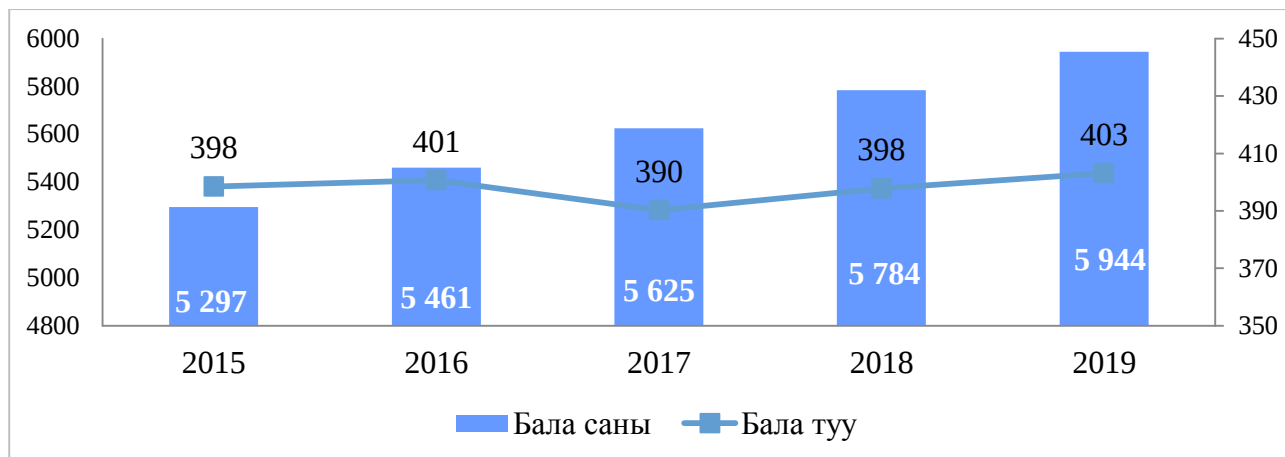
Орта есеппен халықтың жалпы санындағы балалардың үлесі 32%-ды, қалалық жерлерде – 30%-ды, ауылдық жерлерде – 35%-ды құрайды. Алайда облыстар бойынша бұл үлес өзгермелі. Балалардың ең төмен үлес салмағы – Қостанай (23,7%), Солтүстік Қазақстан (24,5%) облыстарында және Алматы қаласында (25,4%), ең жоғары үлесі – Түркістан (43,0%), Маңғыстау (39,3%), Қызылорда (37,8%), Жамбыл (38,0%) облыстарында. Оңтүстік облыстардағы балалардың жоғары үлесі осы аймақтардағы масылдық жүктемені және балалы отбасыларды қолдау мәселелеріне ерекше назар аударуды білдіреді.

1-карта. 2019 жылдың басына өңірлер бойынша халық құрылымындағы балалардың үлесі, мың адам

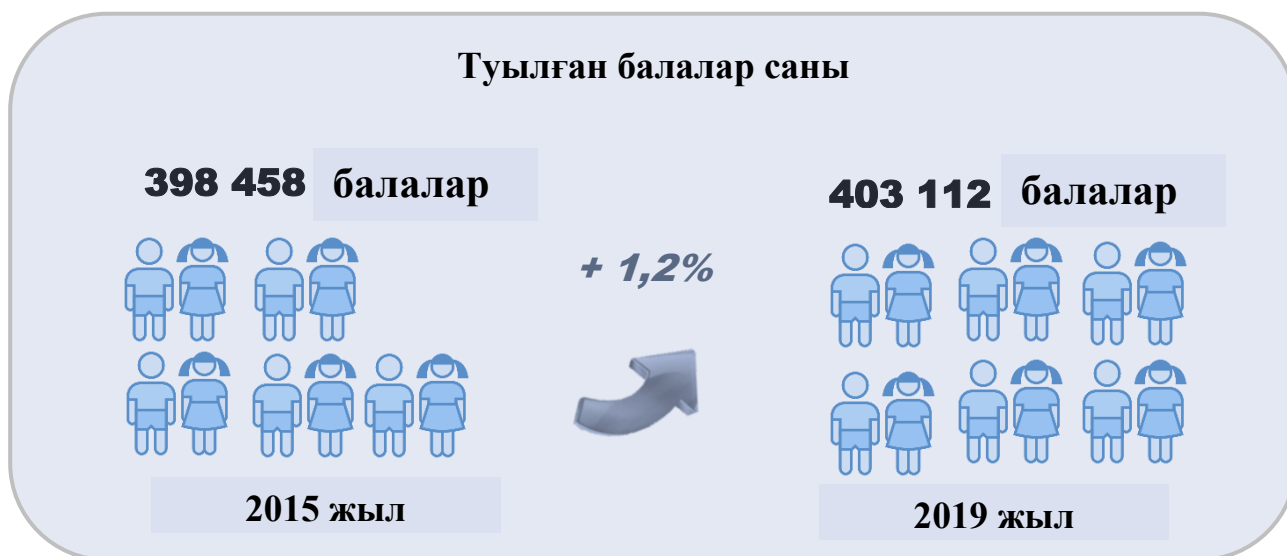

Соңғы 5 жылда елімізде балалар санының өсуі байқалады. 2015-2019 жылдар аралығында 0-ден 17 жасқа дейінгі балалар саны 12%-ға өсті.

1-диаграмма. 2015-2019 жылдардағы ҚР-да бала санының және бала туудың динамикасы, мың адам

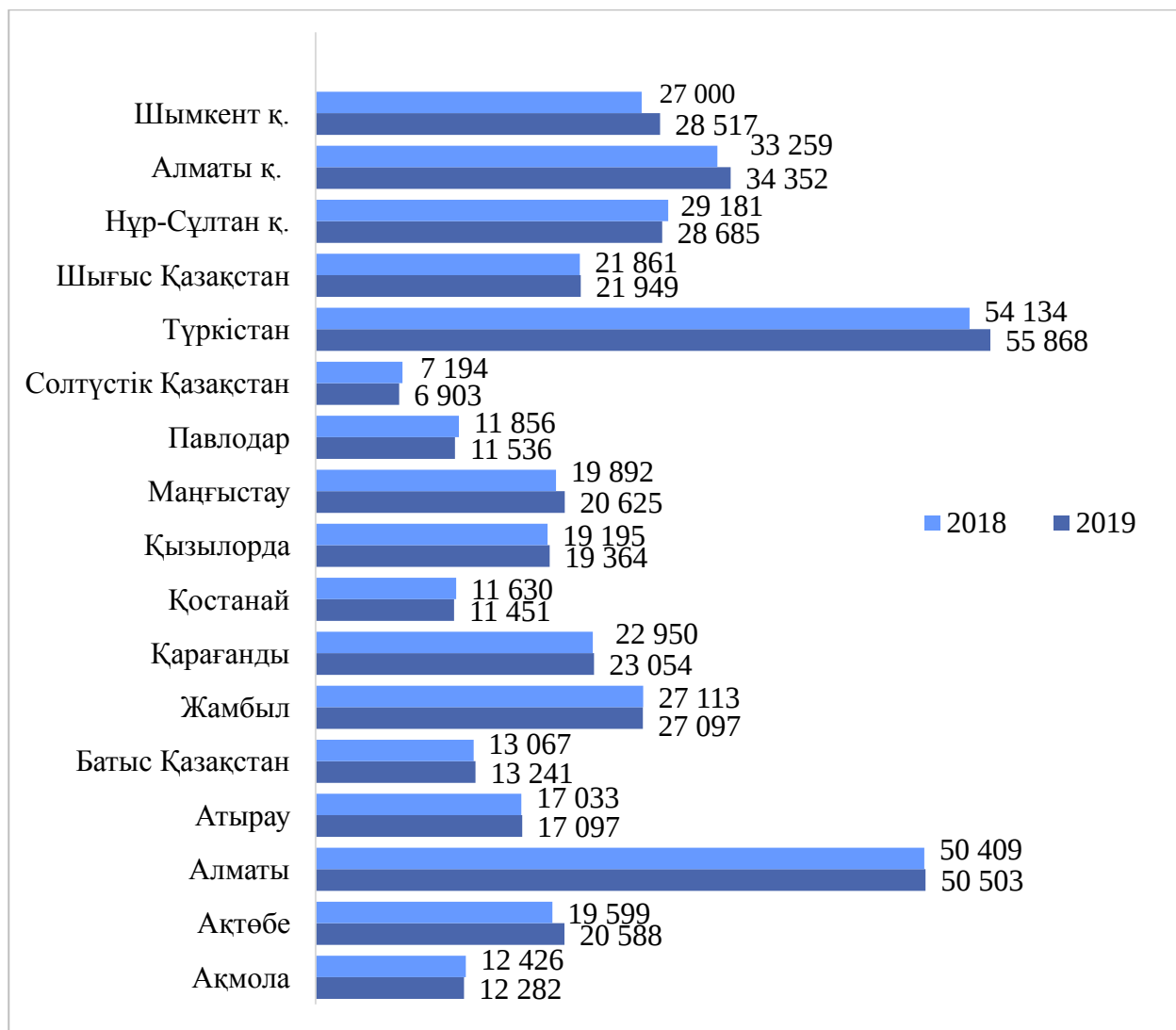
Балалар санының өсуі Қазақстан Республикасында бірнеше жыл бойы бала туудың ұлғаю үрдісі сақталғанына байланысты. 2019 жылы елімізде 403 112 бала дүниеге келді, бұл 2018 жылға қарағанда 1,3%-ға және 2015 жылға қарағанда 1,2%-ға көп. Ұлдар қыздарға қарағанда 13 768 адамға көп туылды.

1-сурет. ҚР-да 2015 және 2019 жж. туу, адам

Туылған балалардың ең көп саны Түркістан (55 868 бала, бұл 2018 жылға қарағанда 3,2%-ға көп) және Алматы (50 503 бала, бұл 2018 жылға қарағанда 0,2%-ға көп) облыстарына келеді. Бұл осы өңірлер халқы санының көптігімен және жергілікті менталитетпен негізделген туу деңгейінің жоғары болуымен байланысты. Туылған балалардың ең аз саны СҚО-нда (6 903).

2-диаграмма. ҚР-да 2018-2019 жж. өңірлер бойынша туу, адам

Дереккөз: ҚР ҰЭМ СК жедел деректері

Өңірлердің мектепке дейінгі және мектеп мекемелерінде, денсаулық сақтау объектілерінде, әлеуметтік мекемелерде қажеттілігін бағалау кезінде кейбір өңірлер арасындағы туудың айтарлықтай айырмашылығын ескеру керек, мысалы, Түркістан облысында 2019 жылы СҚО-ға қарағанда туған балалар саны 8 есе көп болды.

Айта кету керек, Қазақстанда алдағы 5 жылда бала туудың төмендеуі болжануда. Біріншіден, статистикалық деректерге сәйкес елдегі әйелдің бала туу жасы 20-29 жасты құрайды, ал осы жас тобындағы әйел халқының саны азаяды, бұл 90-шы жылдардағы демографиялық дағдарысқа байланысты (бала туудың күрт төмендеуі және халықтың көшіп кетуі байқалған кезде). Екіншіден, урбанизациялық үдерістер мен әлемдік трендтер отбасы моделінің: көп балалы отбасынан бір-екі баласы бар отбасына ауысуына алып келеді. Бала тууды арттырудың сауатты саясатын қалыптастыру үшін тұрғын үй жағдайлары, әйелдердің білім деңгейі және еңбек нарығына қол жеткізу, отбасы әкесінің жұмыспен қамтылуы, отбасылық құндылықтар және басқалар сияқты Қазақстандағы бала тууға әсер ететін негізгі өлшемдерді зерттеу қажет.

Отбасының материалдық қолдауы арқылы мәселені шешу, әлемнің көптеген елдерінің тәжірибесі көрсеткендей, әрдайым қалаған нәтижеге әкелмейді.

2.2 Қазақстандық балалы отбасылардың өмір сүру сапасы

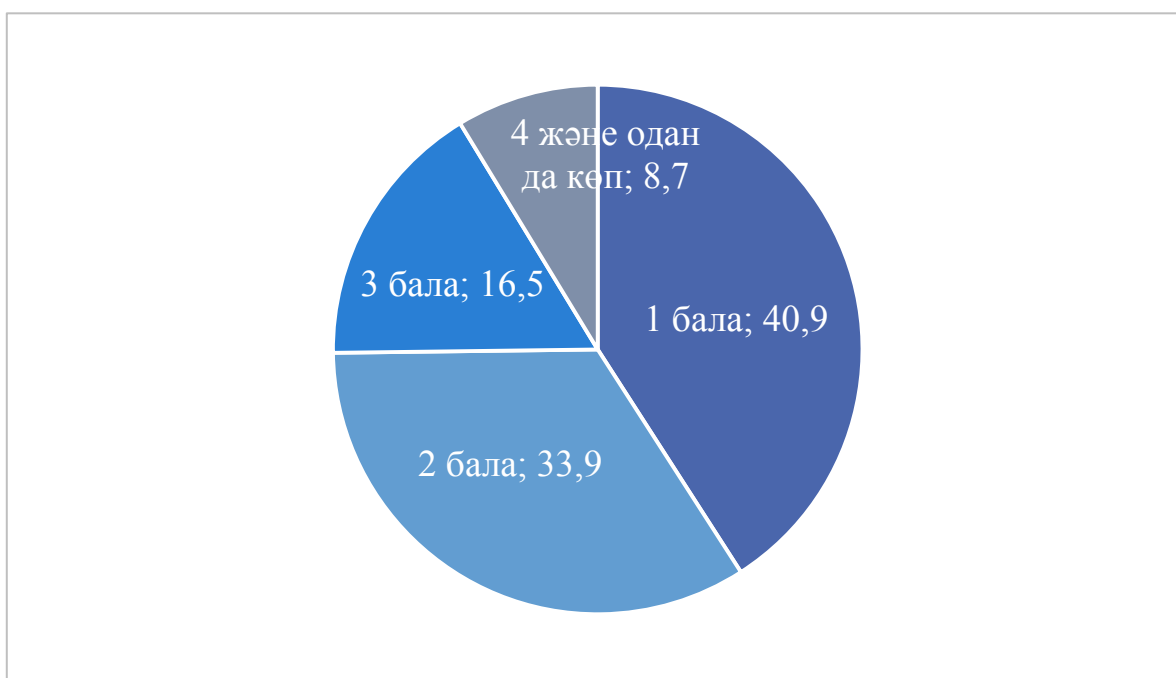
2.2.1 Отбасылардың сипаттамасы

ҚР СК балалар туралы ресми деректеріне сәйкес Қазақстанда 2018 жылы 1 352 330 үй шаруашылығы бар. Олардың 38,5%-ы – бір ата-анасы бар отбасылар (452 730 үй шаруашылығы, балалар анасымен тұрады, 68 256-ы балалар әкесімен тұрады).

Үй шаруашылықтарының жалпы санындағы балалармен үй шаруашылықтарының үлес салмағы 54% құрайды. Ауылдық жерлерде балалары бар үй шаруашылықтарының саны көп (61,4%), қалалық жерлерде – біршама аз (49,8%).

Балалары бар үй шаруашылықтарының негізгі үлесі 1-2 бала (74,8%), үй шаруашылықтарының 16,5%-ы 3 бала, 8,7%-ы 4 және одан да көп бала тұратын көп балалы санатқа жатады.

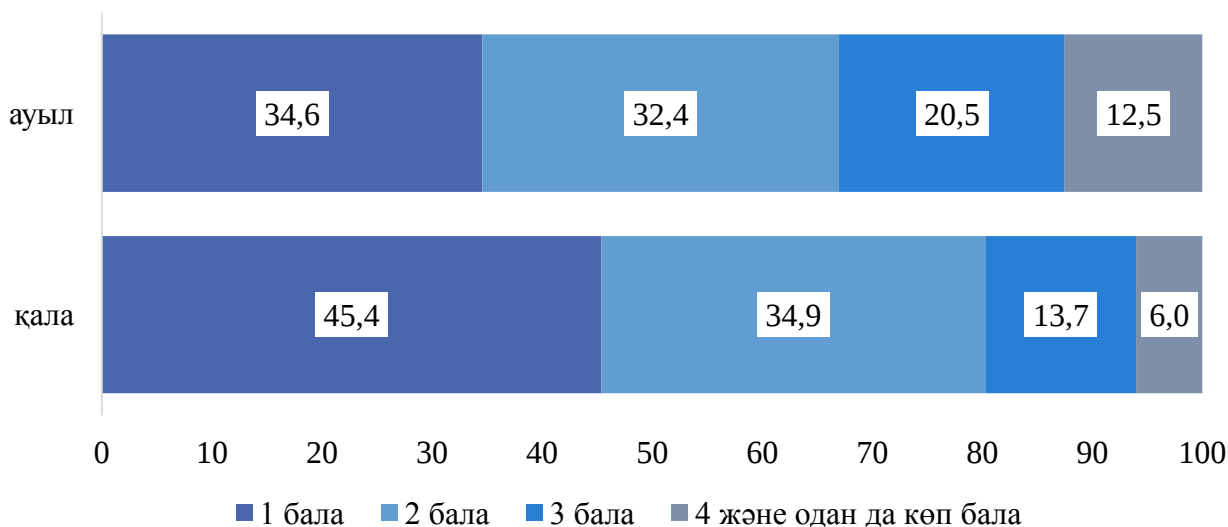
3-диаграмма. Балалардың болуы бойынша үй шаруашылықтарын бөлу, %

Дереккөз: ҚР ҰЭМ СК

Ауылдық жерлерде 4-тен астам балалы отбасылар саны қалалықтардан 2 есе көп (6% қарсы 12,5%).

4-диаграмма. Тұрғылықты жері бойынша балалардың болуы бойынша үй шаруашылықтарын бөлу, %-бен

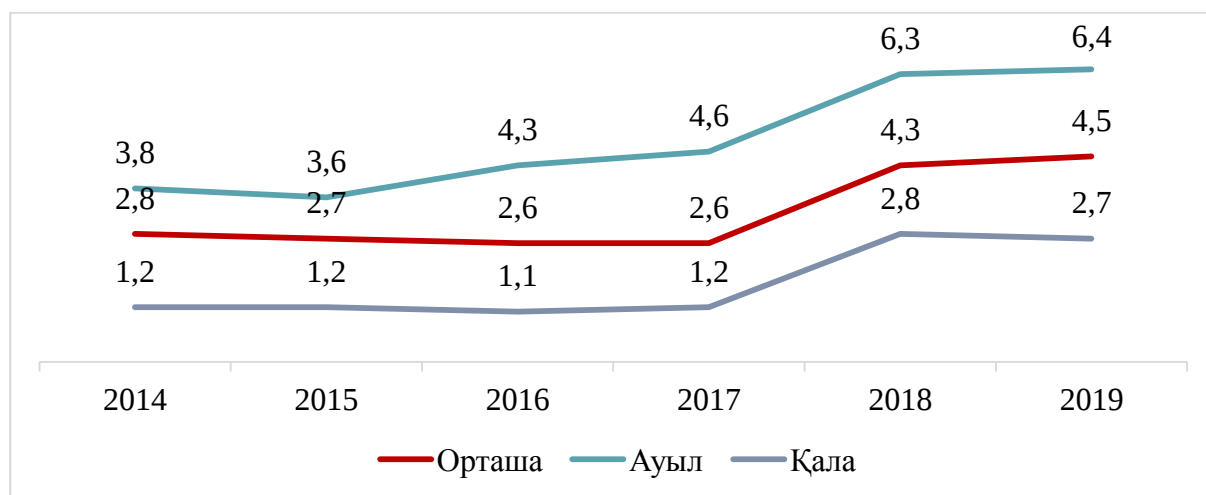

Дереккөз: ҚР ҰЭМ СК

2.2.2 Отбасының өмір сүру деңгейі

ҚР ҰЭМ СК ресми деректеріне сәйкес 2019 жылы кедейлік деңгейі 4,5%¹ (817 080 адам²), ауылдық жерлерде – 6,4%, қалалық жерлерде – 2,7% құрады. Соңғы жылдары Қазақстанда кедейліктің ұдайы өсуі байқалады, табысы күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі бойынша өлшенеді³, бұл әсіресе ауылдық жерлерде байқалады.

5-диаграмма. Қазақстанның қалалық және ауылдық жерлеріндегі кедейлік деңгейі, 2014-2019 жылдар, %-бен

Дереккөз: <https://stat.gov.kz/official/dynamic>, * - бағалау деректері

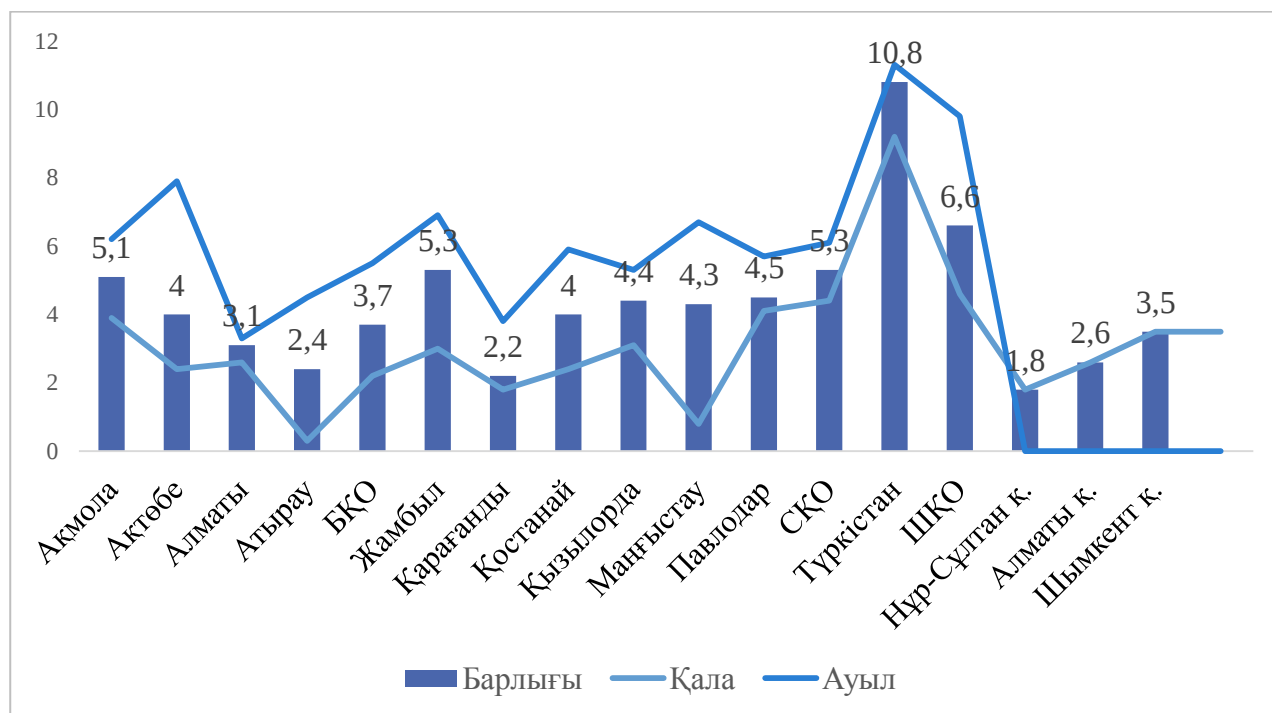
¹ Табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесі

² Есептік сан

³ Ең төменгі күнкөріс деңгейінің шамасы базалық әлеуметтік төлемдердің мөлшерін есептеу 2019 жылы 29 698 теңгені құрады

Қазақстанда кедейлік көрсеткіштері дұрыс бағаланбаған болып табылады. Кедейшілік деңгейінің ресми бағалауларына қарамастан, Дүниежүзілік Банктің (ДБ) сарапшылары көптеген қазақстандықтар бұрынғысынша экономикалық тұрақсыздық алдында осал болып қалуда деп санайды. ДБ деректері бойынша Қазақстанда 2018 жылы кедейліктің орташа көрсеткіші (халықаралық кедейлік шкаласы бойынша күніне 5,5 доллар) 8,6% деңгейінде болды және ДБ болжамдарына сәйкес, қазіргі қарқынмен ол 2021 жылға дейін 6%-дан жоғары болып қалады⁴. Сондай-ақ, сарапшылардың айтуынша, елде кедейлік көрсеткіш біркелкі емес, орташа республикалық көрсеткіштен 3,5 есе асатын өңірлер де бар. Мысалы, Түркістан және Жамбыл облыстарының кейбір шалғай аудандарында ол 30%-дан асады (көрсеткіш бойынша күніне 5,5 доллар). Әркелкілік ресми деректер бойынша да байқалады, онда Түркістан облысында дұрыс бағаланбаған өлшемдер бойынша да 10,8%-ға жетеді.

6-диаграмма. Қазақстандағы кедейлік деңгейі, 2019 жыл 3-тоқсан, %-бен

Дереккөз: ҚР халқының өмір сүру деңгейінің мониторингі, 2019 жылғы 3-тоқсан, ҚР ҰЭМ КК

Кедей үй шаруашылықтарының негізгі санатын көп балалы отбасылар құрайды. Балалары бар үй шаруашылықтарын децильді топтар бойынша бөліп қарағанда⁵, 4 және одан да көп балалары бар үй шаруашылықтары алғашқы төрт децильде шоғырланған, бірақ бірінші децильде ерекше үлкен үлес бар (40,1%), бұл ең кедей үй шаруашылықтары, ал 10-децильде (ең бай үй шаруашылықтары) көп балалы отбасылардың үлесі бар болғаны 0,7% құрайды.

⁴ Халықаралық рейтинг үшін Дүниежүзілік банк жыл сайын сатып алу қабілетінің тепе- теңдігі бойынша кедейлік шегін бағалайды. Қазақстан, табыс деңгейі орташадан төмен ел, яғни кедейлік шегі 5,5 АҚШ долларын құрайды. <https://inbusiness.kz>

⁵ Децильді топтар – барлық халықты (үй шаруашылықтарын) сандық тең 10 бөлікке бөлу жолымен құрылған халық (үй шаруашылықтары) топтары.

2-кесте. Үй шаруашылықтарын балалар саны және децильді топтар бойынша бөлу, 2018 жыл

	18 жасқа дейінгі балалары бар үй шаруашылығы, барлығы %	оның ішінде үй шаруашылықтары, %			
		1 бала	2 бала	3 бала	4 және одан да көп бала
Барлық ү/ш, %	100	100	100	100	100
1 дециль	10,2	2,5	7,4	19,2	40,1
2 дециль	11,2	6,1	12,4	16,1	20,7
3 дециль	11,8	7,6	13,7	17,2	13,2
4 дециль	11,6	9,8	12,2	15,1	11,3
5 дециль	11,6	11,6	14,1	9,3	6,1
6 дециль	11,3	13,5	11,4	10,2	3,3
7 дециль	10,1	12,7	11	5,7	2,7
8 дециль	9,3	14,3	7,7	4,3	1,3
9 дециль	7,7	11,6	7,5	2,3	0,6
10 дециль	5,2	10,3	2,6	0,6	0,7

Дереккөз: ҚР үй шаруашылықтарының әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары, ҚР ҰӘМ СК, 2018 жыл

Балалары бар кедей үй шаруашылықтарының және бай адамдардың арасындағы әлеуметтік алшақтық азық-түліктерді тұтыну көлемі бойынша анағұрлым айқын көрінеді. Табысы күнкөріс деңгейінен төмен отбасыларда азық-түлік сапасы туралы айтпағанда, азық-түлік өнімдерін тұтыну айтарлықтай аз және әртүрлі. Кедей үй шаруашылықтарында ет, балық үш есе аз тұтынылады. Диетадағы сүт, жеміс, жұмыртқа мөлшері екі есе аз. Тамақтану рационының аздығы балалардың толыққанды дамуына, олардың оқу қабілетіне, ауруға шалдығуына айтарлықтай әсер етеді.

2.2.3 Қазақстандық отбасылардағы жағымсыз әлеуметтік өзгерістер

Әлем өзгермелі, экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани салалардағы үлкен өзгерістер отбасы, неке, отбасылық қатынастар институтын өзгертті. Бірақ, барлық өзгеріске қарамастан, отбасы әлі де баланың өмірлік мақсаттарын, моральдық-адамгершілік нормаларын, мінез-құлық үлгілерін қалыптастыру және сыртқы әлемге бейімделу үшін қызмет етеді. Отбасылар қоғамдардың негізгі элементтері болып табылады, қоғамдастықтар мен экономика оларсыз жұмыс істей алмайды.

Қазіргі заманғы әлем некеге дәстүрлі көзқарасты түрлендіретін отбасылық қатынастардың түрлі үлгілерін ұсынады: баласыз неке (отбасы немесе жұптар балаларды жоспарламайды, «балалардан бос» идеологиясын тарата отырып, ұрпағын жалғастырудан өз еркімен бас тартады), ерте неке (18 жасқа дейін), азаматтық неке, қонақ неке (ресми түрде неке тіркеледі, бірақ ерлі-зайыптылар бөлек тұрады), интернет-неке (танысу және некені ресімдеу желіде жүреді), «ақ» неке (рухани қауымдастық негізінде неке, интималық жақындықсыз), ресми тіркелген бір жынысты неке және басқалары.

Орталық Азиядағы Ф. Эберт атындағы қордың «Орталық Азия жастары» зерттеулері барысында Қазақстан жастарынан алынған сауалнама нәтижелері 14-29 жас аралығындағы жас ұрпақтың арасында дәстүрлі ұстанымдар сақталатынын, бірақ отбасы институтына қатысты өзгерістер байқалатынын, некелік қарым-қатынастың қалыптасуының өзге де үлгілері мен формалары қалыптасатынын көрсетті. Респонденттердің көпшілігі болашақта өзін некеде және отбасымен көреді – 82,5%, азаматтық некені жастардың 9,4% таңдайды, 1,5% болашақта өзін серіксіз, отбасысыз көреді, яғни отбасы алдындағы міндеттемелерден бос болғысы келеді, сұралғандардың аздаған үлесі баланың болуын қалайды, бірақ серіктессіз өмір сүруді қалайды. Осылайша, дәстүрлі отбасын модификациялаудың әлемдік үрдісі қазақстандық отбасыларда да байқалады.

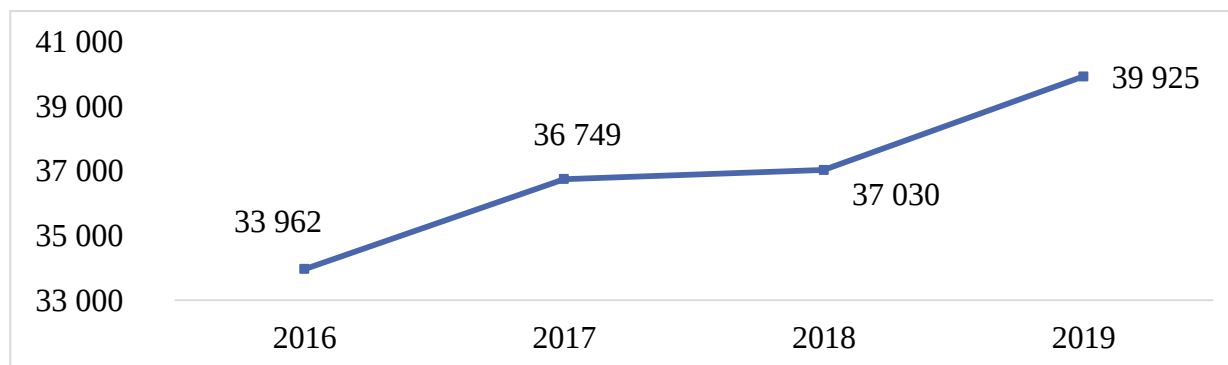
Ажырасу

Республикада бұзылған некелердің, оның ішінде балалары бар отбасыларда саны өсуде. Үш немесе төрт кәмелетке толмаған балалары бар отбасылардан да бас тартады, балалардың болуы отбасын сақтап қалу ниетіне әсер етпейді.

Ресми деректер бойынша, 2019 жылы республика соттарына неке бұзу туралы 79 333 өтініш келіп түсті, оның 85%-ы кәмелетке толмаған балалар тәрбиеленіп жатқан отбасылардан. Мұндай өтініштердің жартысынан көбі (58%) қанағаттандырылды, яғни 39 925 отбасы балалармен толық емес отбасы мәртебесін өзгертті және олардың балалары ата-аналарының ажырасуынан психологиялық жарақат алды. Соңғы төрт жылда (2016-2019) ажырасу саны 18%-ға артты, бірақ әсіресе күрт өсу 2019 жылы орын алды, бұл кезде ажырасу саны 2018 жылмен салыстырғанда 2 895 оқиғаға өскен, ал 2017-2018 жылдар кезеңінде 281 оқиғаға өскен.

Сарапшылармен жүргізілген сұхбаттың мәліметтері бойынша, 2019 жылы ажырасудың ішінара өсуі атаулы көмек есептеу кезінде әкесінің табысын алып тастау үшін АӘК алу үшін елде байқалған жалған ажырасуларды негіздеуге болатыны анықталды.

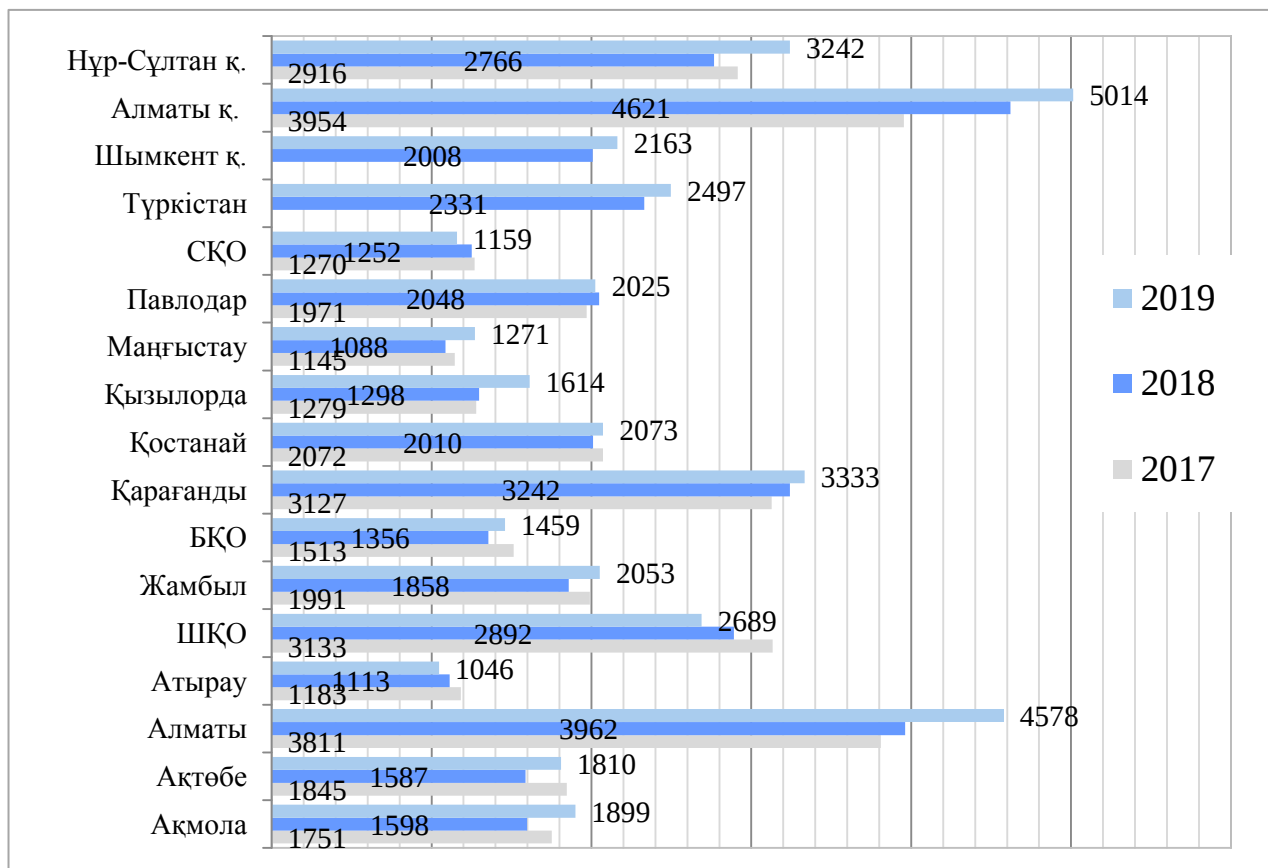
7-диаграмма. Кәмелетке толмаған балалары бар отбасылардың ажырасу санының өсуі

Дереккөз: ҚР ЖС

Өңірлер арасында 2019 жылы балалы отбасыларының ажырасуының ең көп саны Алматы қаласында (5014), Алматы (4578), Қарағанды облысында (3333), Нұр-Сұлтан қаласында (3242) тіркелді. 2019 жылы бұл құбылыстың ең үлкен өсімі Алматы, Ақмола, Қызылорда, Ақтөбе, Қызылорда, Маңғыстау облыстарында, Нұр-Сұлтан қаласында тіркелген. Бұл өңірлерде ажырасудың 2018 жылы 2017 жылға қарағанда төмендеу болды, бірақ 2019 жылы айтарлықтай өсім (орта есеппен 1,3 есе) орын алды.

8-диаграмма. 2017-2019 жылдар кезеңінде кәмелетке толмаған балалары бар ерлі-зайыптылар ажырасу санының өзгеруі

Дереккөз: ҚР ЖС

Әлеуметтік саясаттың азаматтық жағдайдың өзгеруіне әсері өзінің зерделенуін талап етеді және жәрдемақы тағайындау кезінде ресми емес, отбасы жағдайының нақты деректерін басшылыққа алу қажеттігін көрсетеді.

Әлемдегі ажырасулардың салыстырмалы статистикасы Қазақстанның ажырасу саны бойынша топ-10 елдің қатарына кіретінін көрсетеді. БҰҰ-ның «Демографиялық есеп – 2017» статистикасының деректері бойынша Қазақстан неке құру мен бұзу қатынасының 3 коэффициентімен, ажырасу саны бойынша әлемнің топ – 10 елінің қатарына енді, 2018 жылғы есеп бойынша коэффициент өзгеріссіз⁶.

⁶ <https://unstats.un.org/unsd/demographic-social/products/dyb/#statistics>

3-кесте. Әлемдегі ажырасулар саны бойынша Топ-10 ел

Некелер санының ажырасу санына қатынасы коэффициенті	
Ресей	4,7
Молдова	4,0
Гуам (АҚШ)	3,4
Беларусь	3,4
Латвия	3,1
Украина	3,1
Қазақстан	3,0
Литва	3,0
Куба	2,9
Грузия	2,7

Ажырасуды болдырмауда бейбіт реттеу рәсімдері оң рөл атқарады. 2019 жылы 12 766 отбасында дауларды бейбіт реттеу арқылы ажырасудың алдын алды. 2018 жылмен салыстырғанда ажырасудан сақталған отбасылар саны 1,5 есеге артты.

Бейбіт реттеудің ең көп таралған түрі – медиация, соның арқасында 12 518 неке сақталған. Бейбіт келісім есебінен ажырасу туралы 191 іс тоқтатылды, 57 іс партисипативтік рәсім тәртібімен тоқтатылды⁷.

Отбасылық жұптарды сақтау мақсатында 2018 жылдың қыркүйегінен бастап Қазақстан ЖС «Отбасылық сот» пилоттық жобасын іске қосты. Жобаның ерекшелігі дағдарыс жағдайына тап болған жұптарға оны енсеруге, қиын өмірлік жағдайдан шығуға және құқықтық және психологиялық қолдау көрсетіледі.

Ерлі-зайыптылар үшін ажырасудың құқықтық салдары

Ажырасуына қарамастан, ата-аналар өз баласын асырауға міндетті; ерлі-зайыптылар ажырасқаннан кейін балаларды асыраудың бір нысаны алимент төлеу болып табылады.

2019 жылы сот орындаушыларының орындауында 270 974 алимент өндіру туралы атқару өндірісі болған, оның ішінде 7 309 проблемалық іс (істердің жалпы санынан 2,7%), онда борышкерлер алимент төлеуден жалтарған. 2018 жылмен салыстырғанда проблемалық істердің саны шамамен үш есеге қысқарды (2018 жылы – 25 545 проблемалық іс, жалпы санынан 10,3%).

Проблемалы алиментшілер санының айтарлықтай қысқаруына қарамастан, алимент бойынша ата-ана борышының жалпы сомасы іс жүзінде төмендемейді. 2018 жылы ол 3 млрд.636,1 млн. теңгені, 2019 жылы 3 млрд. 528 млн. теңгені құрады. Бұл дегеніміз, ата-ана борышының үлкен көлемі бар

⁷ Партисипативтік рәсім – егер заңдарда өзгеше белгіленбесе, жария-құқықтық дауларды қоспағанда, жеке және (немесе) заңды тұлғалардың қатысуымен азаматтық, еңбек, отбасылық және өзге де құқықтық қатынастардан туындайтын азаматтық-құқықтық дауларды реттеудің баламалы әдісі.
<https://www.zakon.kz/4878058-partisipativnaya-protsedura.html>

істер саны қысқармайды. Алимент бойынша үлкен қарызы бар ата-аналарды қарызды төлеуге тарту мүмкін емес.

Өңірлер арасында проблемалық алименттердің ең көп үлесі Нұр-Сұлтан қаласында (өңірдегі алимент бойынша істердің жалпы санынан 12,6%), Қарағанды облысында (4,2%), Түркістан облысында 3%. Ең үлкен алимент бойынша берешек сомасы, Қарағанды облысы (853 195 202 теңге). Бір іске берешектің салыстырмалы есебінде ең көп сома Павлодар (1 789 283 теңге), Ақмола (1 445 320 теңге), Ақтөбе (1 388 166 теңге) облыстарында байқалады.

Алиментті төлемеудің себептері аз өмір сүру салты, жұмыссыздық, ресми емес жалақы алу, балалармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігінің болмауы, ақшаны мақсатты пайдалану туралы шынайы мәліметтердің болмауы болып табылады.

4-кесте. Өңірлер бөлінісіндегі алимент туралы ақпарат, 2019 жыл

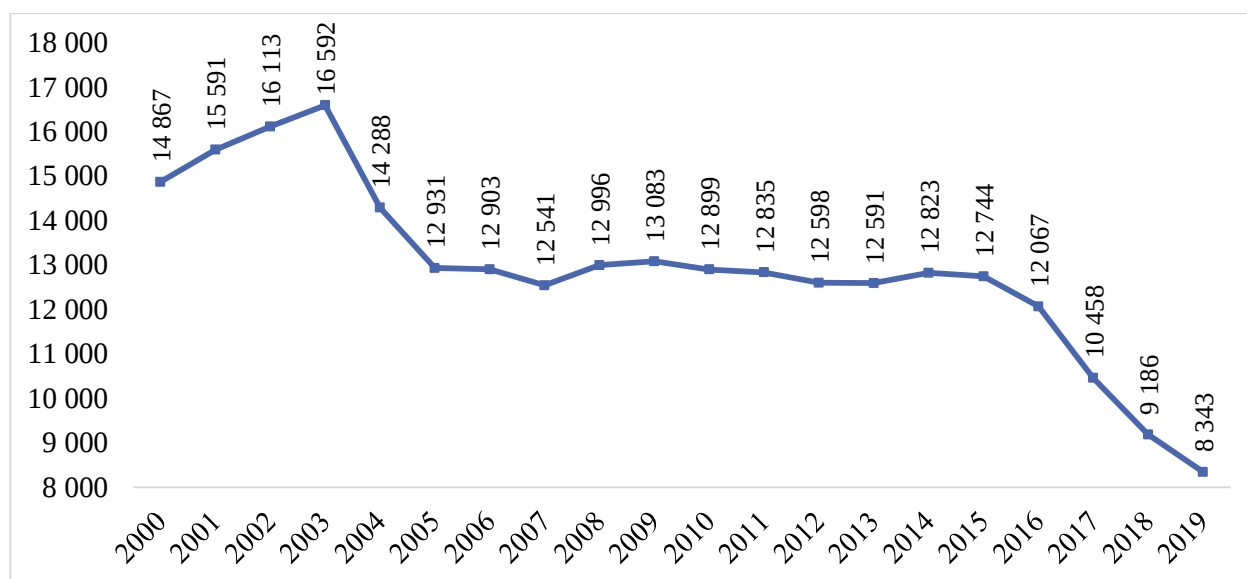
	Жалпы істер саны	Проблемалы алименттер саны	Өңірдегі істердің жалпы санындағы проблемалық алименттердің үлесі	Проблемалық алимент бойынша берешек сомасы (теңге)	Проблемалық іске есептегендегі берешек, теңге
Ақмола	12 318	91	0,7	131 524 144	1 445 320
Ақтөбе	14 070	62	0,4	86 066 265	1 388 166
Алматы	25 391	462	1,8	351 527 383	760 882
Атырау	10 716	195	1,8	158 245 352	811 515
ШҚО	22 353	239	1,1	64 126 279	268 311
Жамбыл	18 550	184	1,0	84 525 229	459 376
БҚО	10 217	266	2,6	33 108 922	124 470
Қарағанды	26 191	1 112	4,2	853 195 202	767 262
Қостанай	16 620	324	1,9	77 546 765	239 342
Қызылорда	11 736	180	1,5	81 846 387	454 702
Маңғыстау	11 151	186	1,7	59 407 199	319 394
Павлодар	16 276	270	1,7	483 106 401	1 789 283
СҚО	7 698	154	2,0	22 844 290	148 340
Түркістан	21 322	645	3,0	66 945 307	103 791
Шымкент қ.	12 624	354	2,8	415 651 682	1 174 157
Алматы қ.	14 407	162	1,1	118 143 621	729 282
Нұр-Сұлтан қ.	19 284	2 423	12,6	440 205 605	181 678
Қазақстан	270 924	7 309	2,7	3 528 016 033	482 695

Дереккөз: ҚР ӘМ

Қолайсыз отбасылар

Қолайсыз отбасылар саны біршама қысқарды. 19 жыл ішінде Қазақстанда ішкі істер органдарының есебінде тұрған тұрмысы нашар отбасылар саны 1,8 есеге немесе 44%-ға қысқарды. Егер 2000 жылы есепте 14 867 отбасы болса, 2019 жылы 8 343 отбасы тіркелген.

9-диаграмма. 2000-2019 жылдар аралығындағы Қазақстандағы қолайсыз отбасылар санының төмендеу динамикасы

2019 жылы ішкі істер органдарының есебінде 8 343 қолайсыз отбасы тұр, онда 13 994 бала тәрбиеленген. Абсолюттік сандарда қолайсыз отбасылардың ең көп саны Қостанай облысында тіркелді (1160).

5-кесте. Есепте тұрған қолайсыз отбасылар және осы отбасылардағы балалар саны, 2018-2019 жыл

	Қолайсыз отбасылар		Отбасылардағы балалар саны	
	2018	2019	2018	2019
Ақмола	998	798	1048	911
Ақтөбе	380	459	641	853
Алматы	950	936	1878	1899
Атырау	186	182	393	386
ШҚО	618	526	787	737
Жамбыл	518	413	818	734
БҚО	260	217	429	402
Қарағанды	890	918	1336	1 419
Қостанай	1 271	1 160	1767	2 370
Қызылорда	106	83	171	108
Маңғыстау	170	164	345	288
Павлодар	483	477	724	719
СҚО	237	226	121	318
Түркістан	496	578	856	1 168
Шымкент қ.	555	238	1 342	329
Алматы қ.	883	762	1 125	969
Нұр-Сұлтан қ.	184	203	351	384
Қазақстан	9 186	8 343	14 132	13 994

Дереккөз: ҚР ІІМ ресми деректері.

Соңғы төрт жылда іс жүзінде Ақтөбе облысынан басқа барлық өңірлер, қолайсыз отбасылар саны бойынша көрсеткіштің 9%-ға дейін төмендегенін көрсетіп отыр. Көрсеткішті төмендету бойынша үздік нәтиже – Қызылорда облысында (54%-ға кему). Қостанай және Ақмола облыстарында жыл сайын қолайсыз отбасылар саны бойынша ең жоғары көрсеткіштер байқалса да (10 000 отбасына шаққанда 48 және 40 қолайсыз отбасы), Ақмола облысында ол 4 жыл ішінде 45%-ға, Қостанай облысында 30%-ға төмендеді.

6-кесте. 10 000 отбасына шаққанда қолайсыз отбасылар

Өңір	2016	2017	2018	2019	4 жыл ішіндегі өзгеріс %
Ақмола	73	59	50	40	45,2
Ақтөбе	23	22	20	25	-8,7
Алматы	21	21	22	21	0,0
Атырау	19	16	15	15	21,1
БҚО	16	17	17	14	12,5
Жамбыл	29	22	20	17	41,4
Қарағанды	44	25	25	25	43,2
Қостанай	69	71	53	48	30,4
Қызылорда	11	9	7	5	54,5
Маңғыстау	21	15	13	15	28,6
ОҚО	22	25	19	15	31,8
Павлодар	30	32	24	23	23,3
СҚО	16	16	14	13	18,8
ШҚО	26	16	16	14	46,2
Нұр-Сұлтан қ. (Астана қ.)	18	14	13	14	22,2
Алматы қ.	28	28	27	23	17,9

Дереккөз: қолайсыз отбасылар саны бойынша деректер – ресми сұрау негізінде ҚР ІІМ ұсынылған. ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің «Қазақстанның әйелдері мен ерлері» статистикалық жинағында (2018 жыл) ұсынылған 2009 ж. Ұлттық санақтың деректері бойынша 10 000 отбасына есептеу Сандж 30 жүргізді.

Отбасындағы қолайсыздықтың негізгі себептері жеке жауапкершіліктің төмен деңгейі және ілеспе экономикалық проблемалар: тұрғын үйдің болмауы, жұмыссыздық, сондай-ақ өмірді жоспарлау мәдениетінің жетіспеуі болып табылады.

Ата-ана құқығынан айыру

Жыл сайын балаларды тәрбиелеу міндеттерін орындамағаны үшін әкімшілік жауапкершілікке 5 мыңға жуық ата-ана тартылады, 2 мыңнан астам ата-ана құқығынан айырылады. 2019 жылы 1 636 ата-ана өз балаларына қатысты құқықтарынан айырылған, 335 уақытша құқықтары шектелген. Өткен жылмен салыстырмалы түрде 2019 жылы құқықтардан айыру саны тек 193 жағдайға қысқарды, ал құқықтардағы шектеулер саны 77-ге өсті.

Құқықтардан айырудың/шектеулердің ең көп саны елдің солтүстік өңірлерінде байқалады: Павлодар облысында (241/101 отбасы), ШҚО (209/28), Қарағанды облысында (136/63), Қостанай облысында (205/23), сондай-ақ Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларында.

Ата-аналардан балаға қатысты құқығын шектеу, айыру сандарында балалардың тағдыры жатыр. Егер отбасылардағы балалардың орташа саны 2 бала екенін ескерсек, онда 2019 жылы елімізде 3 272 бала АҚК (ата-анасының қамқорлығынсыз қалған) мәртебесін алды және осы балалардың одан әрі тағдырын мемлекет айқындайтын болады.

7-кесте. Ата-ана құқықтарынан айыру/шектеу және қалпына келтіру, саны

	2018			2019		
	айыру	шектеу	қалпына келтіру	айыру	шектеу	қалпына келтіру
Ақмола	72	17	8	78	25	10
Ақтөбе	50	4	3	50	2	2
Алматы	153	9	5	114	10	7
Атырау	51	17	3	34	8	3
ШҚО	266	10	13	209	28	13
Жамбыл	38	3	5	48	6	5
БҚО	34	18	6	23	34	3
Қарағанды	178	52	8	136	63	4
Қостанай	172	20	6	205	23	8
Қызылорда	61	5	2	62	6	4
Маңғыстау	36	1	1	47	7	1
Павлодар	225	93	20	241	101	33
СҚО	49	4	3	46	2	2
Түркістан	91	0	1	24	1	1
Шымкент қ.	5	0	0	40	2	2
Алматы қ.	212	1	1	153	3	3
Нұр-Сұлтан қ.	136	4	7	126	14	3
Қазақстан	1 829	258	92	1 636	335	104

Дереккөз: ҚР ЖС

Ата-аналардың балаларға қатысты өз құқықтарын қалпына келтіру жағдайлары бойынша статистикаға назар аудару қажет. Орта есеппен алғанда, ата-ана құқықтарынан айыру мен қалпына келтірудің арақатынасы 23:1, басқаша айтқанда, құқықтарынан айыру/шектеу 23 жағдайға қалпына келтірудің 1 жағдайы келеді.

2019 жылы 104 ата-ана құқығы қалпына келтірілді және өз баласын тәрбиелеуге заңнамалық құқық алды. Мұндай жағдайлардың басым бөлігі – Павлодар, ШҚО, Ақмола облыстарында.

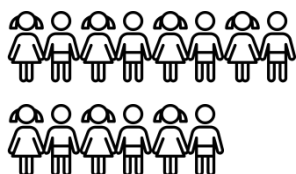
Балалардың проблемаларымен айналысатын сарапшылармен жүргізілген сұхбатты талдау барлық сәтсіздіктер ата-аналардың өздерін өзгертуге құлықсыздығынан және әртүрлі қиын өмірлік жағдайларға байланысты балаларына тиісті ата-аналық қамқорлық пен күтім жасай алмайтын ата-аналарға қолдау көрсету және түзету жұмыстарын жүргізудің тиімді саясатының жоқтығы негізінде екенін көрсетті. Отбасыларды бақылау туралы емес, қолдауға негізделген шараларды әзірлеу туралы айту керек.

2.3 Отбасылық құндылықтар, дәстүрлер, тәрбие

2.3.1 Отбасылық қарым-қатынас, салт-дәстүр және тәрбие (әлеуметтанулық сауалнама нәтижелері бойынша)

Баланың жеке басын қалыптастыруға, оның психикалық денсаулығына отбасының материалдық жағдайы ғана емес, оның жекелеген мүшелері арасындағы қарым-қатынасты қоса алғанда, ондағы ахуал да әсер етеді. Қорғаныштық, өз ата-аналарына сенімділік жағдайында бала өзін бақытты сезінеді, демек, толыққанды дами алады. Осы баяндаманы дайындау шеңберінде 8-17 жас аралығындағы бүкіл еліміз бойынша 85 мың баладан сауалнама жүргізілді. Балалар өздерінің **бақыт деңгейін 10 балдан 8,9 балға** бағалады.

Балалардың 91,7%-ы ата-аналары әрдайым оларға көмектесетініне және оларды қорғайтынына сенімді. Балалардың 68,4%-ы ата-аналарымен өздерінің құпия сырларымен, уайымдарымен бөліседі, 25,6%-ы жақындарына, туған аға-інілеріне, апа-қарындастарына сенім білдіреді.

*Балалардың **91,7 %**-ы ата-аналары
әрдайым оларға көмектесетініне және оларды
қорғайтынына сенімді*

Зерттеу барысында отбасылық дәстүрлер туралы мәселе қызығушылық тудырды. Күн сайын ата-аналармен бір үстел басында түскі ас кезінде балалардың 83,2%-ы, аптасына бірнеше рет 11,1%-ы, айына бірнеше рет 2,4%-ы жиналады.

Ата-анасымен қарым-қатынас балаға үлкен әсер етеді. Балаларға, ата-аналарға жүргізілген сауалнама нәтижелері көрсеткендей, ата-аналарды баланың денсаулығы толғандырады (71%), ата-аналардың айтарлықтай бөлігі балаларға қандай да бір жағдайда қалай істеуге болатындығына кеңес береді (62,2%), баланың мектептегі істеріне 57,4%, баланың достарына (56,2%), тамақтануға (56,6%) қызығушылық танытады. Әлеуметтік желілерде кіммен қарым-қатынас жасайтыны, қандай компьютерлік ойындар ойнайтыны, теледидардан не көретіні, қандай музыка тыңдайтындары туралы сұрақтар ата-аналардың қызығушылықтарының тобын тұйықтайды. Яғни баланың ішкі әлемі мен виртуалды қарым-қатынас мәселелері ата-аналардың көпшілігінің мүдделерінің басымдығына кірмейді. Бірақ ата-аналардың 31,7% интернет, әлеуметтік желілер арқылы балалар зорлық-зомбылық, қатыгездік туралы ақпарат алады деп санайды. Ата-аналар интернеттің қауіптілігі туралы біле тұра, бірақ бұл ақпарат көздерін бақыламайтындығы парадокс.

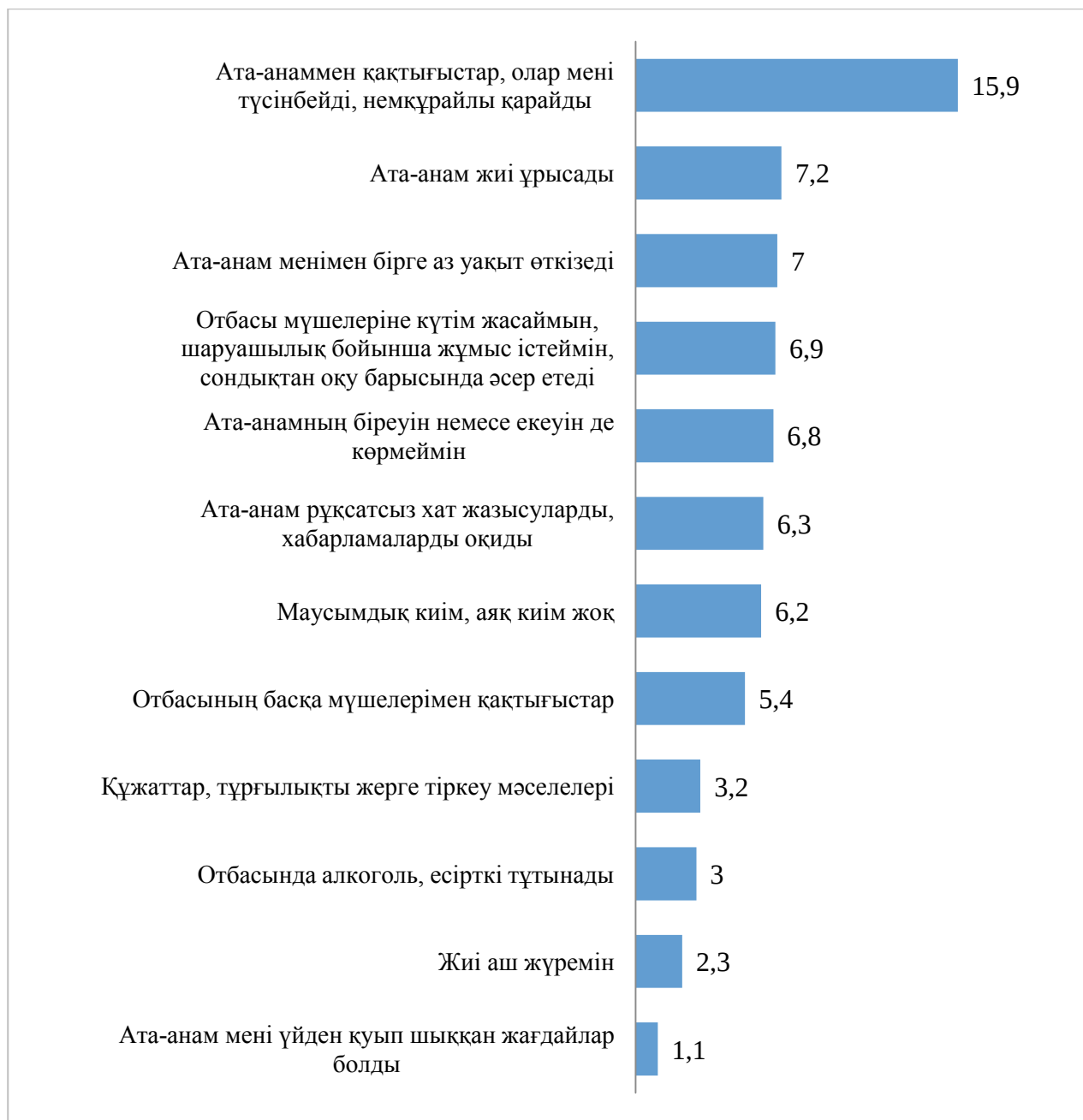
10-диаграмма. Менің ата-анамды... қызықтырады, «әрқашан» жауап нұсқасын белгілеген балалардың жауаптарының %-ы

Балалар, барлық ересектер сияқты әртүрлі мәселелерді бастан кешуде: балалардың 22,8%-ы олардың мәселелері бар екенін айтты, 12,4%-ы олардың отбасыларында проблемалар бар екенін атап өтті. Жиі кездесетін проблема бала-ата-ана қатынастарындағы өзара түсіністіктің болмауы, ата-аналар тарапынан немқұрайлылық (сұралған балалардың 15,9%) болып табылады. Балалардың 7,2%-ы ата-аналар арасындағы отбасылық жанжалдың салдарын уайымдайды. Балалардың шамамен 7%-ы ата-анасының назарының жетіспеушілігінен зардап шегеді. Балалардың 6,9%-да шаруашылық және жақындарына көмек көрсету жұмыстары олардың үлгеріміне әсер етеді деп санайды. Балалардың 6,3%-ы ата-аналарының өздерінің жеке кеңістігін бұзатыны ұнамайды деп көрсетті, атап айтқанда рұқсатсыз хат жазысуларды, хабарламаларды оқиды. Жекелеген отбасылардың материалдық жағдайы балалардың 6,2%-ға ауыр әсер етеді, өйткені олардың маусымдық киімі, аяқ киімі жоқ, балалардың 2,3%-ы жиі аш жүретіндігін айтады.

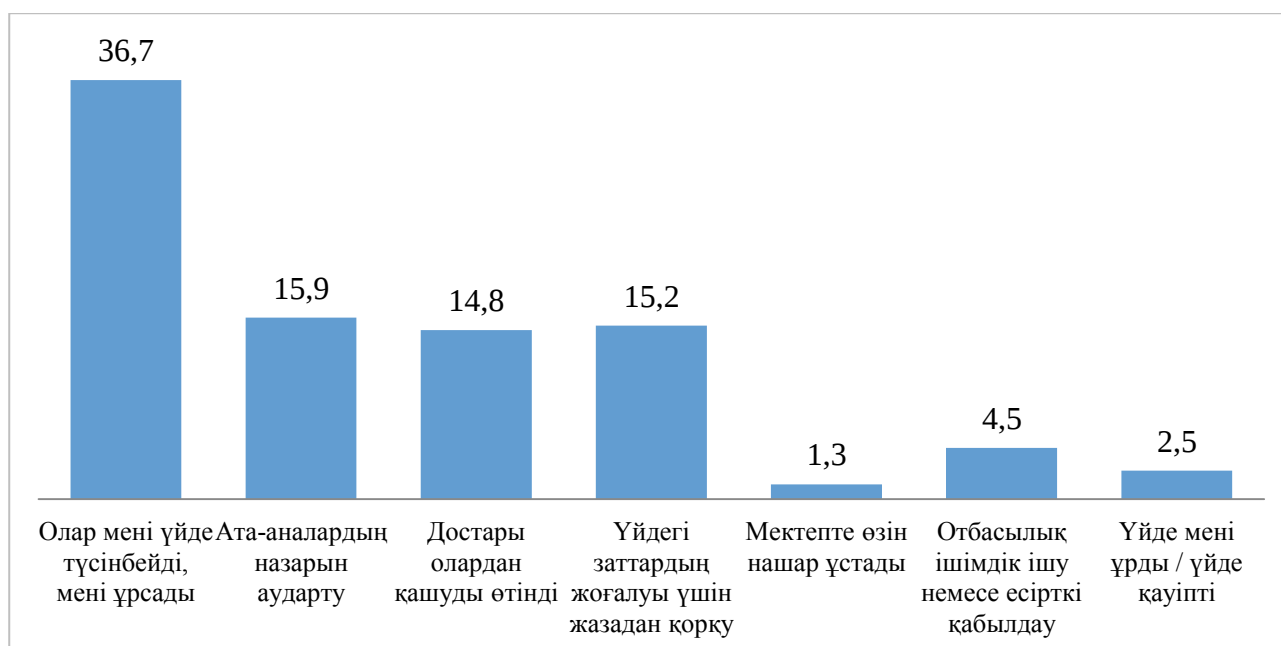
Балалар мен ата-аналар өзара қарым-қатынастарындағы жоғарыда аталған түсініспеушіліктер балалардың көшеде, басқа жерден түсіністік таба алатынына ұмтылатынына немесе қашу арқылы баланың ата-анасына жағдайының нашар екенін түсіндіргісі келеді және махаббат пен түсіністікті күтетіндігін көрсетеді. Қашу – баланың ата-анасына наразылығы. Сауалнама нәтижесі бойынша, балалардың 8,3%-да үйден қашу жағдайлары болды деп көрсетті, оның ішінде балалардың 1,5%-ы жиі қашып кетеді.

11-диаграмма. Балалар тап болатын отбасындағы проблемалар, балалардың жауаптарының %-ы

Қашудың негізгі себептері – отбасындағы баланың проблемалары мен көзқарастарын түсінбеу – 36,7%. Балалардың 15,9%-ы ата-анасының назарын өзіне аудару үшін қашып кетеді. Балалардың 14,8%-ы достарымен «Компания үшін» қашып кетеді. 15,2%-ы үйден заттарды жоғалтқаны үшін жазалаудан қорқады. Отбасындағы маскүнемдік пен нашақорлық салдарынан балалардың 4,5% үйден кетуге мәжбүр болды. Балалардың өміріне қауіп төндіру, ұрып-соғу балалардың 2,5%-ы қашудың себебі болып табылады. Себептердің ішінде мектептегі жаман мінез-құлық да айтылады.

12-диаграмма. Балалардың қашу себептері, үйден қашу тәжірибесі бар балалардың жауаптары, %-бен

Осылайша, балалардағы қашудың алғашқы себебі ата-аналармен өзара түсіністіктің болмауы және олардың назарын аударуға ұмтылу болып табылады. Ата-аналар баланың қалаулары мен қызығушылықтарына сирек қызығушылық танытады, оларды балалардың жан-жақты жай-күйіне, ықыласына және антипатиясына қарағанда, денсаулық жағдайы мен мектеп жетістіктері қызықтырады. Отбасында үйлесімді өзара қарым-қатынасты орнату үшін ата-аналар балалардың мүдделері мен бауырмалдығы туралы білулері, олар үшін не маңызды және қандай құндылықтарды басшылыққа алуы, олардың мінез-құлқының негізінде қандай адамгершілік-рухани бағдарлар жататыны туралы білулері қажет.

2.3.2 Балалардың құндылық-мінез-құлықтық ұстанымдары

Баланың адамгершілік-рухани бағдарларының негіздері бірінші кезекте отбасында қалыптасады. Дәл осы отбасы тәрбиелеу мен әлеуметтендірудің (нормалар мен құндылықтарды меңгеру) басты институты болып табылады. Отбасы балалар үшін ең маңызды құндылықтар бестігіне кіреді (67,9%), олардың ішінде денсаулық (84,7%), махаббат/достық (48,8%), қызықты өмір (31,6%) және қауіпсіздік (27,1%) аталған. Маңыздылық дәрежесі бойынша соңғы орында адам құқықтарын сақтау (6,6%) және дін (6,1%) орналасқан. 16-17 жастағы жасөспірімдер үшін денсаулық кіші жастағы балаларға қарағанда әлдеқайда аз құндылыққа ие. Олар үшін ақша мен материалдық молшылық маңызды.

13-диаграмма. Балалардың құндылықтары, бақылау үлесі, %-бен

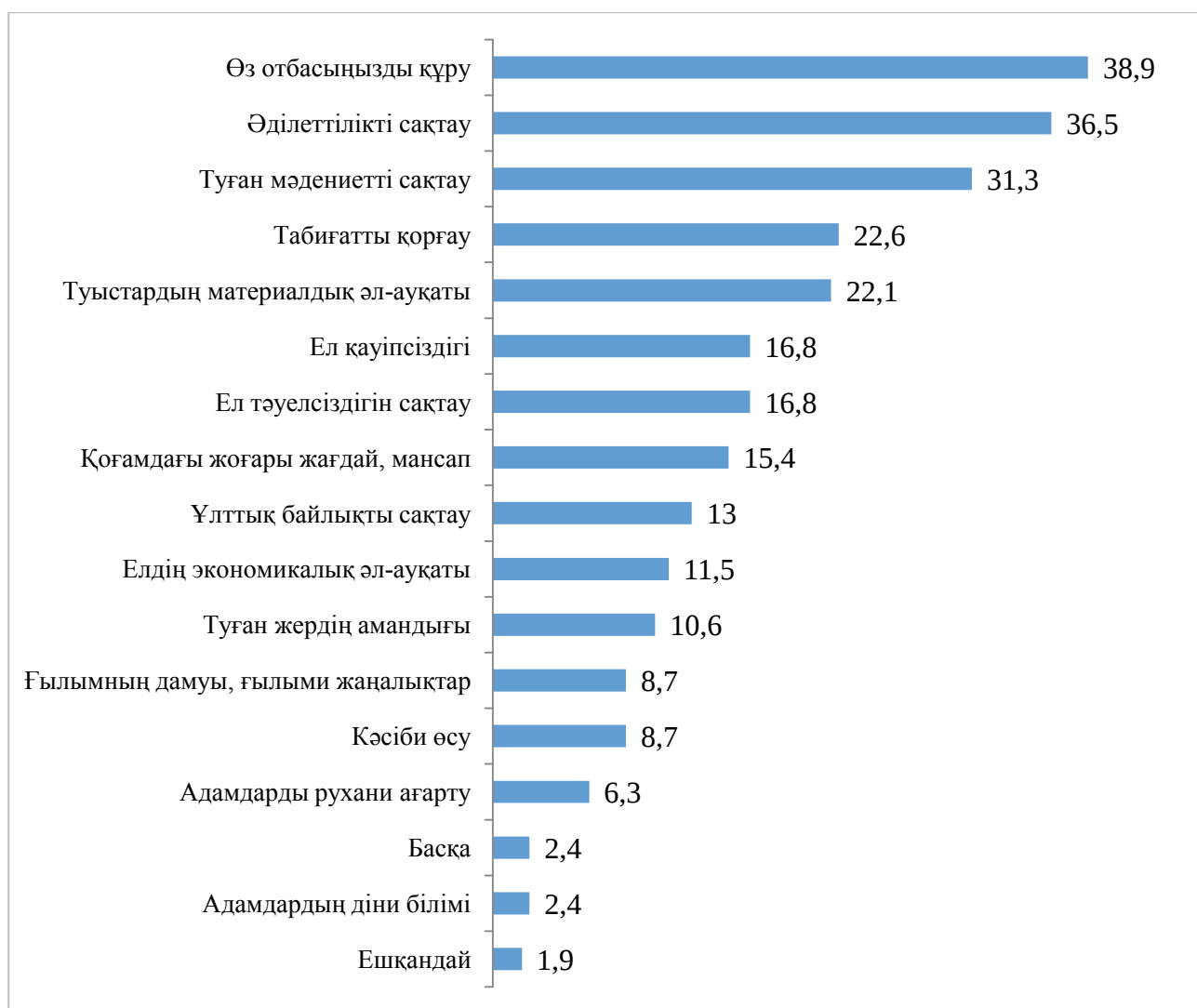
*Сұрақ жауаптардың бірнеше тандауын ұсынды, сондықтан жауаптардың жалпы саны 100% тең емес

Ана тілі, дәстүрі мен мәдениеті оңтүстік аймақтардың балалары үшін ең маңызды: Алматы (18,1%), Жамбыл (17,6%), Түркістан (16,3%). Басқа өңірлерге қарағанда, бұл құндылықтар Алматы қаласында (7,9%), Шығыс Қазақстан облысында (8,1%), Солтүстік Қазақстан облысында (8,2%) және Қостанай облысында (8,9%) сирек байқалады.

Дін құндылықтары Шымкент қаласында (13,4%), Маңғыстау облысында (12,4%) және Қызылорда облысында (9,6%) балалар құндылықтары жүйесінде маңызды орын алады.

Балалар өз өмірін арнай алатын әлеуметтік маңызды мақсаттар қызықты: бірінші кезекте бұл өз отбасын құру және нығайту (38,9%), адамдар арасындағы әділдік пен теңдікті сақтау (36,5%), төл мәдениетін, тілін сақтау (31,3%). Сұралғандардың тек 1,9%-ы ғана өмірді қоғамдық маңызды мақсаттарды орындауға арнағысы келмейді.

14-диаграмма. Балалар өз өмірлерін арнай алатын әлеуметтік мақсаттар, бақылаулар үлесі, %-бен

*Сұрақ жауаптардың бірнеше таңдауын ұсынды, сондықтан жауаптардың жалпы саны 100% тең емес

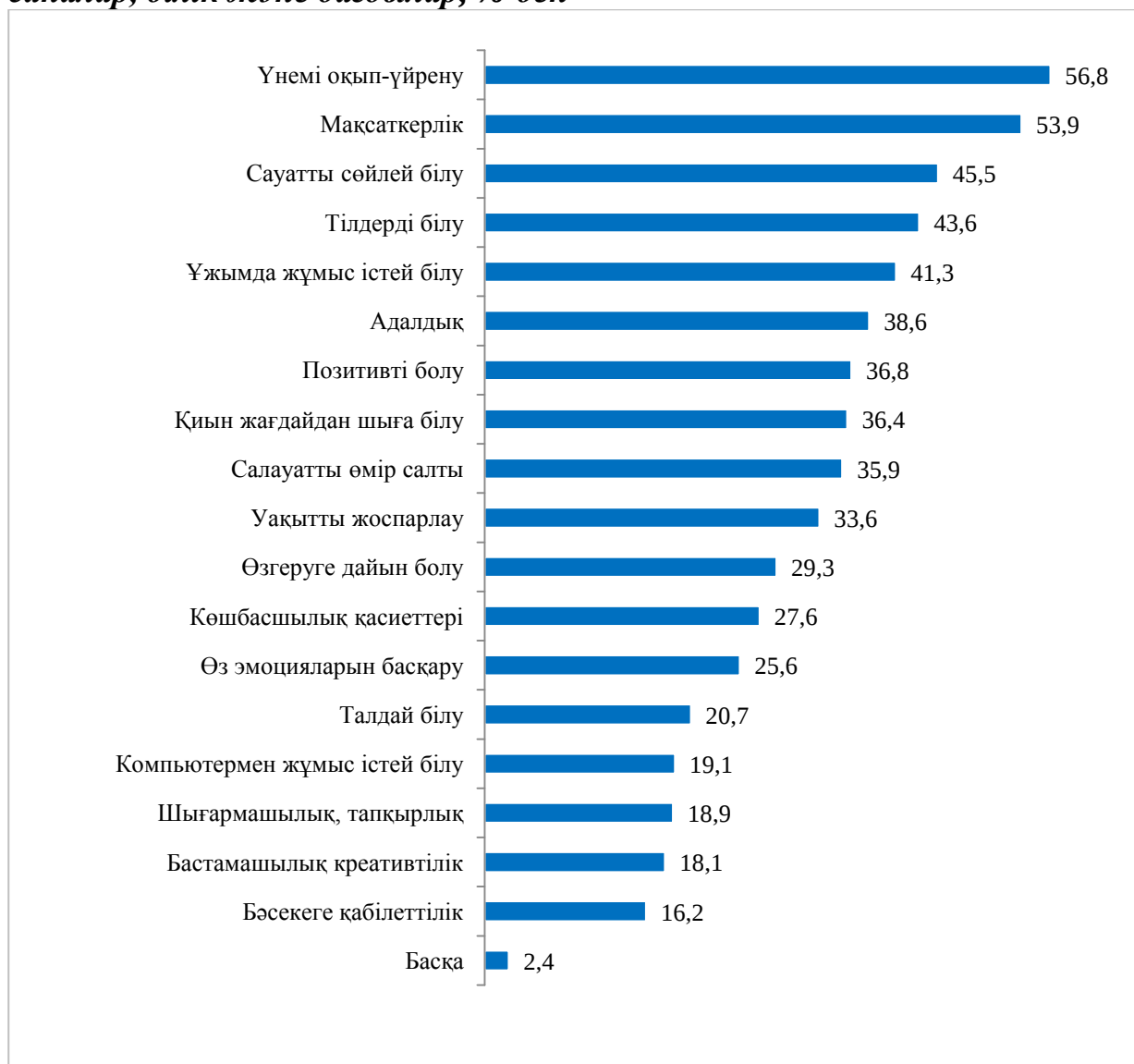
«Рухани жаңғыру» (қоғамдық сананы жаңғырту) идеясының контекстінде балалардың көзқарастарын анықтау үшін олардың пікірінше, ең басты табысқа жетелейтін қасиеттер, іскерліктер мен дағдылар туралы сұрақ қойылды. Балалар үшін басым компонент *«білімге табыну»* болып табылатыны анықталды, атап айтқанда үнемі оқыту және ой-өрісін кеңейту (56,8%), өз ойын сауатты баяндай білу (45,5%), тілдерді білу (43,6%).

Жетістіктің екінші маңызды факторы *прагматизм* болып табылады, балалар оның мақсаттылық (53,9), қиын жағдайда шыға білу (36,4%), уақытты жоспарлау (33,6%) сияқты компоненттерін таңдады.

Үшінші орында *«сананың ашықтығы»* компонентінің құрамдас бөлігі: тілдерді білу (43,6%), өзгерістерге дайындық 29,3%.

Бәсекеге қабілеттілік (бірдеңе артықшылық беретін қасиеттердің, біліктердің және дағдылардың болуы) аз таңдалған (16,2%).

15-диаграмма. Балалардың пікірінше, табысты болу үшін дамыту қажет сапалар, білік және дағдылар, %-бен

* Сұрақ жауаптардың бірнеше таңдауын ұсынды, сондықтан жауаптардың жалпы саны 100% тең емес

Үйлесімді даму үшін баланың сүйіспеншілік пен қолдау сезінуі маңызды. Балалардың көпшілігі (66,8%) өздерін сүйетіндерін жиі сезінеді.

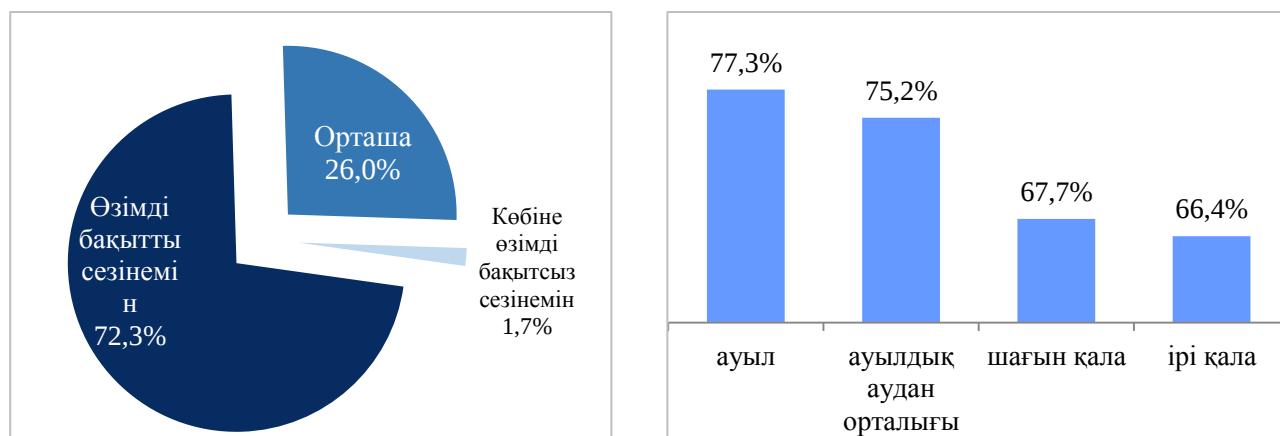
Бірақ сонымен қатар, балалардың 29,2%-ы «орташа» деген жауап нұсқасын таңдады және 4%-ы өзін ұнатпайды.

Өзін сүйікті сезінетіндердің көпшілігі 9-10 жастағы балалар (79,1%), 16-18 жастағы балалар (59,4%) аз сезінеді. 18 жастағы жасөспірімдердің арасында тек жартысы ғана өздерін сүйікті сезінеді. Махаббатты балалар тек отбасы мүшелеріне ғана емес, сонымен қатар құрдастарына және оларды қоршаған басқа да адамдарға қатысты қабылдай алады.

Құрдастарының қабылдауы баланың психологиялық денсаулығына маңызды рөл атқарады. Сауалнаманың мәліметтері бойынша, балалардың 2,7% өздерін құрдастарының қабылдамайтынын сезінеді. Бірақ егер бала жиі өзін ұнатпайтын болса және әрдайым оның ұнайтынына сенімді болмаса, онда әдетте, оның көзі отбасы болып табылады.

Тұлғаның дамуы мен қалыптасуы кезеңінде терең сау парадигмалардың табысты қалыптасуы үшін балаға өзін бақытты сезіну маңызды. Сауалнама нәтижелері бойынша балалардың 72,3% өздерін бақытты сезінеді, 26% өздерін орташа сезінеді және 1,7% өздерін бақытсыз сезінеді. Бір қызығы, ауылда бақытты балалардың үлесі жоғары – 77,3%, ірі қалаларға қарағанда – 66,4%.

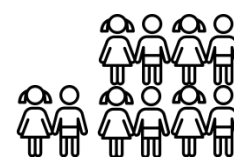
16-диаграмма. Балалардың бақытты сезінуі, %-бен

Ең бақытты балалар Атырауда тұрады (79,5%) және Қызылорда облыстарында (81,8%), бірақ бақытсыздықты жиі сезінетіндер Нұр-Сұлтан (3,5%) және Шымкент (3,7%) қалаларында көбірек.

Күнделікті өмірге қызығушылық балалар бақытының құрамдас бөлігі болып табылады. Респонденттердің 71,4%-ы үшін олардың күнделікті өмірлері көбінесе олар үшін қызықты, 3,6%-ы олар үшін өте қызықсыз, ал 25%-ы «орташа» жауабын таңдаған.

**Балалардың 71,4 %-ы өз өмірлерін
қызықты деп санайды**

Деректерді талдау көрсеткендей, өздерін жақсы көретін балалардың 87,7% бақытты, құрдастары қабылдаған балалардың 85,9% бақытты, өмірлері қызықты балалар арасында – 72,5% бақытты. Осылайша, балалар үшін **бақыттың негізгі компоненттері – махаббат сезімі және ортақтастық.**

Мінез-құлыққа әсер ететін маңызды фактор оның мақсатқа бағдарлануы, белгілі бір мақсаттарға жетуге бағытталғандығы. Балалар үшін, сондай-ақ ересектер үшін құндылық бағдарлары, ынтықтығы, мақсаттары, армандары болуы керек. Сауалнамаға сәйкес балалардың 93,1%-ы армандайды.

8-кесте. Балалардың армандары, %-бен

Көптеген балалардың практикалық, болашаққа бағытталған армандары басым. Сонымен, бірінші кезекте білім алу мен мансапқа байланысты армандар орындалады. Ұлдар арасында спорттық мамандықтар алуды армандайды: футболшы, жекпе-жек өнері (дзюдо, бокс және т.б.), құқық қорғау органдары (полиция, арнайы жасақ), қыздар арасында – шығармашылық мамандық (әнші, жазушы, актриса) алу. Дәрігер мамандығы балалар арасында танымал. Білім туралы айтатын болсақ, көптеген балалар шетелде оқуды армандайды. Кейбір балалар өздерінің кәсіптерін ашып, кәсіпкер болуды армандайды.

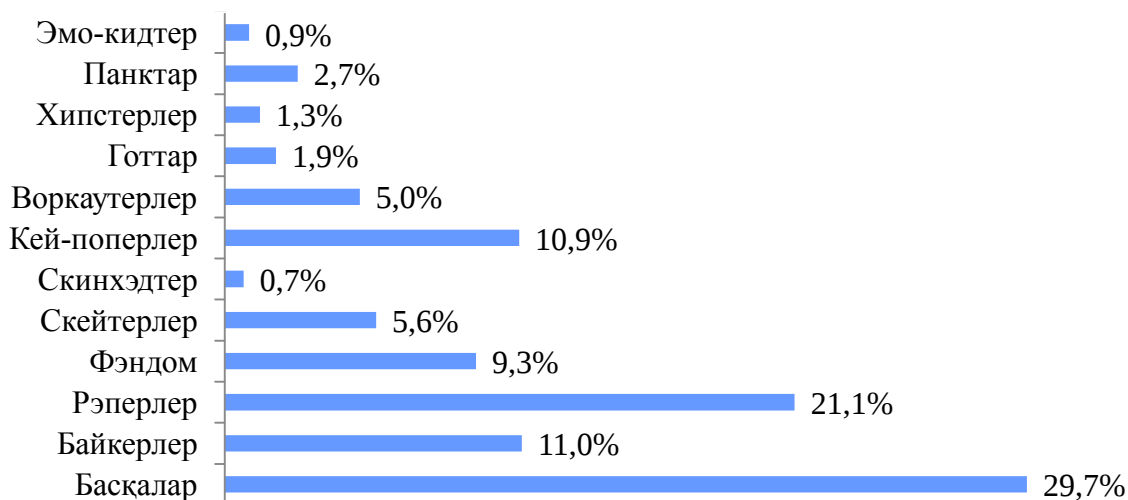
Тағы бір арман – бұл отбасының амандығы: туыстар мен жақындардың денсаулығы, ата-анасының әрдайым қасында болуы. Көптеген балалар шетелде, негізінен Еуропа елдерінде (Италия, Испания, Франция) саяхаттауды және баруды армандайды. Көбінесе жоғары материалдық және әлеуметтік мәртебемен байланысты армандарға: бай болу, миллионер болу, бастық болу, Президент болу жатады. Балалар армандарының тағы бір тобы нақты материалдық тауарларды (автомобильдер мен басқа да көлік құралдары, планшет, iPhone) алуға байланысты.

Қоғамның жалпы мәдениетінің шеңберінде субмәдениет – басым мәдениеттен ерекшеленетін, бірақ оның негізгі нормалары мен құндылықтарына қайшы келмейтін жалпы мәдениеттің бір бөлігі. Сауалнама көрсеткендей, балалардың 18,8%-ы өзін субмәдениет немесе жастар ағымы деп санайды. Сонымен қатар, шағын қалалар мен облыс орталықтарында балалардың (сәйкесінше) 20,3% және 25,2% өздерін субмәдениет және жастар ағымы деп санайды, ал ауылдарда бұл көрсеткіш 15,8% төмен.

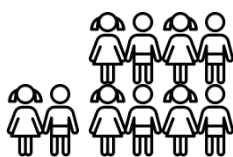
Балалар арасында ең танымал субмәдениет – рэперлер (21,1%). Басқа жалпы субмәдениеттер – байкерлер, оның ішінде велосипед әуесқойлары (11%), кей поп/К-поп (10,9%) және фэндомдар (9,3%). Сонымен қатар, «басқа» (29,7%) жауабы балалар арасында танымал болды, оған тізімнен тыс субмәдениеттер

кірді (аниме, геймер, блоггер, спорт бағытындағы: паркуристер, бишілер, футболшылар және т.б.).

17-диаграмма. Балалар өздері байланыстыратын субмәдениеттің түрлері, %-бен

Көптеген балалар, әсіресе ересек балалар, оларды жақсы көретіндігіне сенімді емес және респонденттердің 4%-ы көбінесе өзін жақсы көрмейді, 2,7% -ы оларды құрдастары қабылдамайды деп санайды.

Балалардың 37,9 %-ы қандай да бір дәрежеде өздерін жалғыз сезінеді

Цифрландыру дәуірінде балаларға тірі қарым-қатынас жетіспейді. Қазіргі ақпараттық кеңістік, гаджеттердің таралуы көптеген балалар бір-бірімен коммуникация жасай алмайды. Көптеген балалардың армандары өте прагматикалық және көбінесе олардың ата-аналарының (жақсы білім алу, беделді жұмыс) күтуімен детерминацияланған.

Өкінішке орай, көбінесе ата-аналар мен мектептер «Өзін-өзі тану» пәнінің беделін түсіреді. Кейбір балалар қажет емес деп санайды: «*Менің ойымша, «Өзін-өзі тану» пәнін алып тастау керек. Оның орнына басқа пәндерді қою керек, мысалы, математика*» (тереңдетілген сұхбаттан, жасөспірім, ШҚО, 16 жас). Алайда, барлығы материалдық құндылықтарға көшкен және рухани құрамдас бөлік екінші кезекке көшкен қазіргі әлемде «Өзін-өзі тану» – бұл балаларды өз сезімдері туралы жақсы сөйлеуге үйрететін ең басты сабақтардың бірі.

Осылайша, балалардың үштен бір бөлігінен астамы жалғыздық сезімін сезінеді. Қазіргі ақпараттық кеңістік, гаджеттердің таралуы, отбасындағы түсініспеушілік, өзін тыңдай алмау, мақсат қою және оларға қол жеткізу тек бұған мүмкіндік туғызады.

Балалардың айналасындағыларға деген сезімталдығын, өз сезімдеріне құлақ түру, оларды әлеуметтік-қолайлы түрде білдіру қабілеттерін дамыту маңызды. Осыған байланысты мектеп директорлары мен мектеп психологтары арасында «Өзін-өзі тану» пәнін өзектендіру және дамыту бойынша жұмыс жүргізу қажет. Бұл пән бірінші маңызды сабақ болуы керек, тек танымдық ғана емес, сонымен қатар барлық балалар үшін қызықты, оларды қабылдау үшін қолжетімді болуы керек.

2.4 Дін және балалар

Балалар діни радикалдар әсер ететін осал топтардың бірі. «Халықаралық түрме реформасы» халықаралық ҰЕҰ-ның Орталық Азия өкілдігінің мәліметтеріне сәйкес, 14-29 жастағы адамдар көбінесе террористер құрамына тартылуға ұшырайды. Радикализацияның алғышарттарын ерте балалық шақта байқауға болатындығын ескере отырып, әрекет етудің ең тиімді құралы – ерте жаста профилактика, атап айтқанда зайырлы білім беру. Дүние жүзінің 70-тен астам елі дін сабағының табиғаты мен әртүрлі тәсілдердің орындылығы туралы пікірталас болғанына қарамастан, мемлекеттік мектептерде діни сабақтың қажеттілігін мойындады, оқушыларға төзімділік пен діндерді түсіну қабілетін дамыту үшін білікті оқыту қажет деген тұжырымға барлық елдер келісім берді.

Осы мақсатта 2017 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығымен Қазақстан Республикасының діни саладағы 2017-2020 жылдарға арналған мемлекеттік саясат тұжырымдамасы қабылданды. Қазақстан мектептерінде 9-шы сыныптан бастап «Зайырлылық және дінтану негіздері» міндетті пәні енгізілді. Пәнді енгізу үшін оқу-әдістемелік құралдар әзірленді, дегенмен, мектептегі дінтану төңірегінде осы пәнді оқытудың тиімділігі мен сапасы туралы кең пікірталастар бар. Сарапшылардың пікірінше, Қазақстанда дінтану пәнін оқытатын білікті дінтанушы кадрлар жетіспейді. Мектеп директорларымен сұхбат барысында дінтануды оқытатын мұғалімдердің кәсіби біліктіліктерінің жеткіліксіздігі, мектептерде осы саладағы мамандардың жетіспеуі туралы мәселе көтерілді.

Діни оқыту

ҚМДБ ақпараты бойынша, Қазақстанда 9 оқу орны: 5 медресе-колледж, 4 медресе, онда 2 мыңнан астам оқушы діни білім алады. Оқу орындарында 11-сынып түлектерінен басқа 9-сынып түлектері (18 жасқа дейінгі балалар) білім алады. Атап айтқанда, медреседе 18 жасқа дейін 602 оқушы бар.

Ресми түрде ҚМДБ-ға қарасты қариалар дайындау бойынша 6 орталық жұмыс істейді, онда оқушылар арасында 132 тәрбиеленуші оқитын 9 сынып түлектері де бар.

ҚМДБ ресми түрде жұмыс істейтін діни оқу орындарынан басқа Қазақстанда діни пансионаттар бар. Пансионаттарда көбінесе өмірлік қиын жағдайда жүрген отбасылардың балалары оқиды. Бұл мекемелер қоғамдық қайырымдылық қорларына бағынады және ондағы оқу-тәрбие қызметін ҚМДБ реттемейді. Осыған байланысты оқу процесіне деструктивтік оқыту

материалдарының енуінің ықтимал тәуекелін болдырмау мақсатында осы мәселені құқықтық шеңберде реттеу ұсынылады.

Кәмелетке толмағандарды радикалсыздандыру және оңалту

Террористік белсенділік аймақтарынан келген кәмелетке толмағандарды радикалсыздандыру және оңалту мәселесі ерекше бақылауда тұр.

2019 жылы «Жусан» және «Русафа» гуманитарлық операциялары шеңберінде 441 кәмелетке толмаған бала (оның ішінде 46 жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар) террористік белсенділік аймағынан республикаға қайтарылды.

Балалар мен олардың аналарын қазақстандық қоғамға оңалту, тиімді реинтеграциялау үшін БҒМ мүдделі мемлекеттік органдармен бірлесіп ведомствоаралық жұмыс тобын құрды. Аталған тұлғаларды оңалту бойынша бірыңғай іс-қимыл алгоритмі әзірленді. Жұмысқа бейінді үкіметтік емес ұйымдар тартылды.

Сирия аймағынан оралған азаматтармен ұйымдастырушылық іс-шаралар ең алдымен бейімдеу орталығының негізінде жүзеге асырылды. Орталықта эвакуацияланушыларды жатын орынмен, тамақпен қамтамасыз етіп, алғашқы медициналық тексеруден өткізіп, санитарлық-алдын алу шараларымен ұйымдастырылған түрде қабылдайды. Орталықта балалар мен олардың аналарына арналған балалар сурет бөлмелері, мұғалімдер мен тәрбиешілердің шақыруымен жазғы мектеп жұмыс істеді. Келгендердің барлығына психологтар, теологтар, әлеуметтік қызметкерлер, дінтанушылар, заңгерлер, тәрбиешілер, күтушілер және медицина қызметкерлері тарапынан оңалту шаралары көрсетілді.

Карантиндік шаралар аяқталғаннан кейін, осы салада тәжірибесі бар ҰЕҰ-ны тарта отырып, «Террористік әрекет аймағынан оралған кәмелетке толмағандарды қалпына келтіру және сауықтыру бойынша іс-шараларды ұйымдастыру» жобасы аясында әлеуметтендіру бойынша одан әрі жұмыс жалғасуда. Жоба аясында, еліміздің аймақтарында «Заң» қоғамдық қорының жанындағы «Шанс» кәмелетке толмағандарды әлеуметтік-психологиялық, құқықтық қолдаудың 12 орталығы жұмыс істейді.

Орталықтар мүдделі мемлекеттік органдардың қолдауымен отбасылық байланыстарды тану, құжаттарды рәсімдеу, әлеуметтік көмекті рәсімдеу, міндетті және қосымша білім алуға көмектесу және т.б. геномдық тексерулер жүргізді.

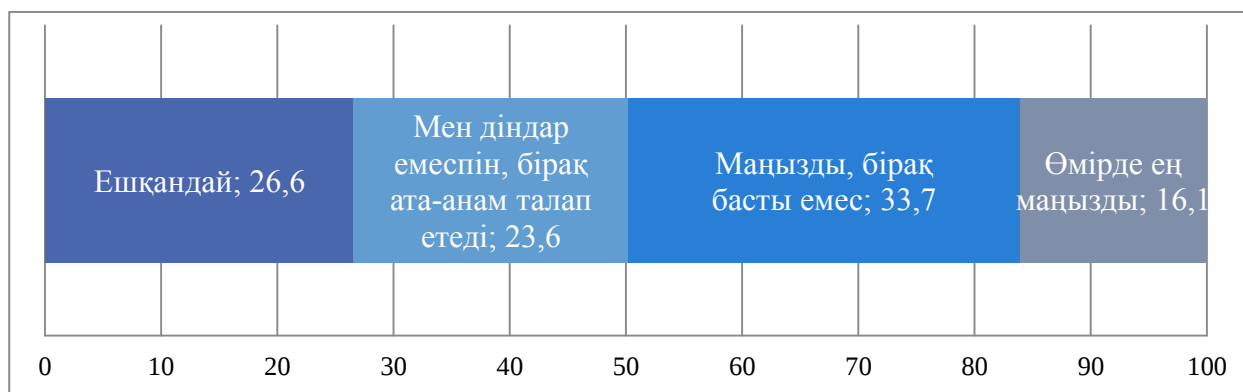
2019 жылғы жағдай бойынша мектеп жасындағы барлық балалар білім алуда, мектепке дейінгі жастағы балалар балабақшаларға орналастырылған. Сонымен қатар, балалардың бос уақытын ұйымдастыру арқылы қоғамда әлеуметтену бойынша жұмыстар жүргізілуде (шығармашылық үйлеріне, кинотеатрларға, театрларға, мұражайларға, балалар ойын-сауықтарына, саябақтарға, аттракциондарға бару). Сонымен қатар, Орталықтар әйелдерге қысқа мерзімді кәсіптік курстардан өтіп, жұмысқа орналасуға қолдау көрсетеді. Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар туыскандарының отбасына

және отбасы жағдайына жақындатылған жетім балаларға арналған мемлекеттік ұйымдарға қамқорлыққа берілді.

Балалардың діннің мәнін бағалауы

Баяндаманы дайындау шеңберінде жүргізілген сауалнама нәтижелері бойынша дін 12-17 жастағы жасөспірімдердің 26,6%-ы үшін маңызды емес. Айта кету керек, 2018 жылмен салыстырғанда дінге бей-жай қарамайтын балалардың үлесі 7,6%-ға өсті. Балалардың төрттен бір бөлігі өздерін діндар деп санамайды, бірақ рәсімдерді сақтайды, өйткені бұл ересек отбасы мүшелерінің талабы (23,6%). Осылайша, біз балаларына діни көзқарастарды олардың отбасы мүшелерінің қалыптастырғанын, олардың дінге деген қажеттілікті анықтау үшін өздері таңдау құқығынан айыратындығын көреміз. Діннің маңыздылығын жасөспірімдердің 49,8% атап өтті, олардың 16,1%-ы дін – олардың өміріндегі ең маңызды деп санайды.

18-диаграмма. 12-17 жас аралығындағы жасөспірімдер өміріндегі дін, үлес салмағы

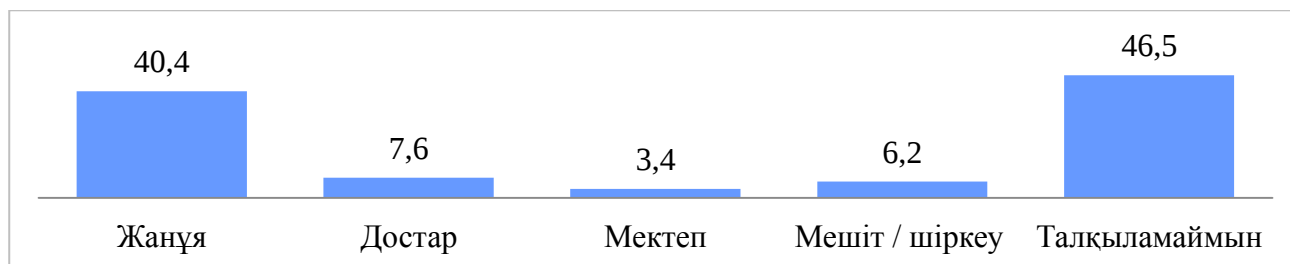

Жасөспірімдердің 60,6%-ы әртүрлі діндердің өкілдерін құрметтейді, 34,2%-ы немқұрайдылықты білдіреді, бірақ 5,3%-ы басқа діндердің өкілдеріне теріс, төзімсіздікпен қарайды.

Жасөспірімдер негізінен діни мәселелерді үйде талқылайды (40,4%) және бұл жерде ата-аналар баланың осы тақырып бойынша дұрыс дүниетанымын қалыптастыра ала ма? Жасөспірімдердің 6,2%-ы мешітте/шіркеуде қызықты сұрақтар қояды, 7,6% достарымен осы тақырыпты талқылайды. Сауалнама нәтижелері бойынша мектеп діни мәселелер талқыланатын орын емес. Сондықтан білім беру ұйымдары өздеріне қойылған талаптарды ескере отырып, оқушыларды зайырлы және дінтану бағытында оқытып-үйретіп, осы фактіні ескеру қажет.

Сауалнамаға қатысқан балалардың жартысынан азы (46,5%) діни мәселелерді ешкіммен талқылауға болмайды деп санайды. Бұл өте алаңдатарлық жағдай, өйткені жасөспірімдер бұл мәселелерді қолжетімді білімді адамдармен, ата-аналармен талқыламай-ақ, жауаптарды қарама-қайшы ақпарат көп Интернет кеңістігінен, әлеуметтік желілерден іздей алады.

19-диаграмма. Жасөспірімдер дінді талқылайтын орта, %-бен

Осындай сұрақтар ата-аналарға балаларына ең жақын адамдардың кім екенін білу үшін қойылды. Сауалнама нәтижелері көрсеткендей, сауалнамаға қатысқан ата-аналар үшін дін 32,3% рәсімдерді сақтайтын дәстүрді білдірсе, 19,2% салт-дәстүрді тек отбасының өтініші бойынша сақтайды, өйткені бұл отбасылық дәстүрлердің бір бөлігі. Ересектердің бестен біріне (21,8%) дін қорқынышты жеңуге көмекші болып табылады, осылайша адам өз күшіне сенеді. Сауалнамаға қатысқан ата-аналардың 7,6%-ы дінді өмірдің мағынасы деп санайды.

20-диаграмма. Ата-ана өміріндегі дін, %-дық үлес салмағы

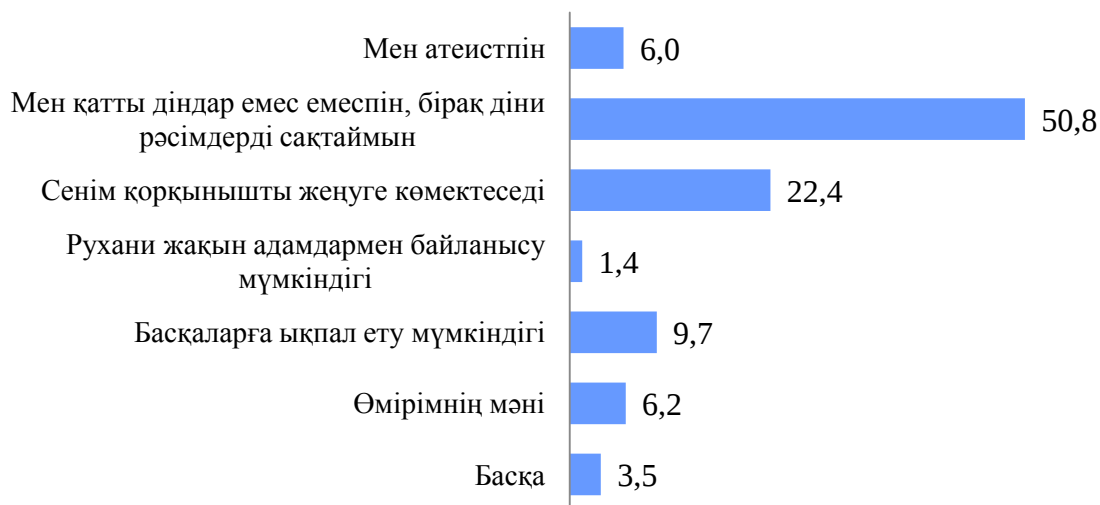

Дін саласындағы мемлекеттік саясат тұжырымдамасына сәйкес білім беру жүйесі балаларға білім берудің зайырлы сипатын қамтамасыз етуге бағытталған. Діни ағартудың маңызды бөлігі оқушыларға тәрбие беру және оқыту процесінде тек қана ғылыми білім беру болып табылады. Бұл ретте оқытудың бейтараптылығы мен әділдігі өте маңызды.

Мектеп мұғалімдеріне жүргізілген сауалнама көрсеткендей, сауалнамаға қатысқан мұғалімдердің 50,8%-ында дін – бұл тек дәстүрлер мен ырым-тыйымдарды сақтау, бірақ 39,7%-да дін маңызды, 22,4% мұғалімдерге дін өз қорқыныштары мен мазасыздықтарын жеңуге көмектеседі, ал 9,7% дін – бұл адамдарды басқарудың құралы десе, 6,2% – өмірдің мәні. Сондықтан

ғылыми және объективті мұғалімдердің тәрбие беруде, дін адамдарға әсер етудің құралы немесе өмірдің мәні болып табылатындығы, білімнің зайырлы табиғатына қаншалықты берілгендігі туралы күмән туады.

21-диаграмма. Мектеп мұғалімдерінің өміріндегі дін, %-дық үлес салмағы

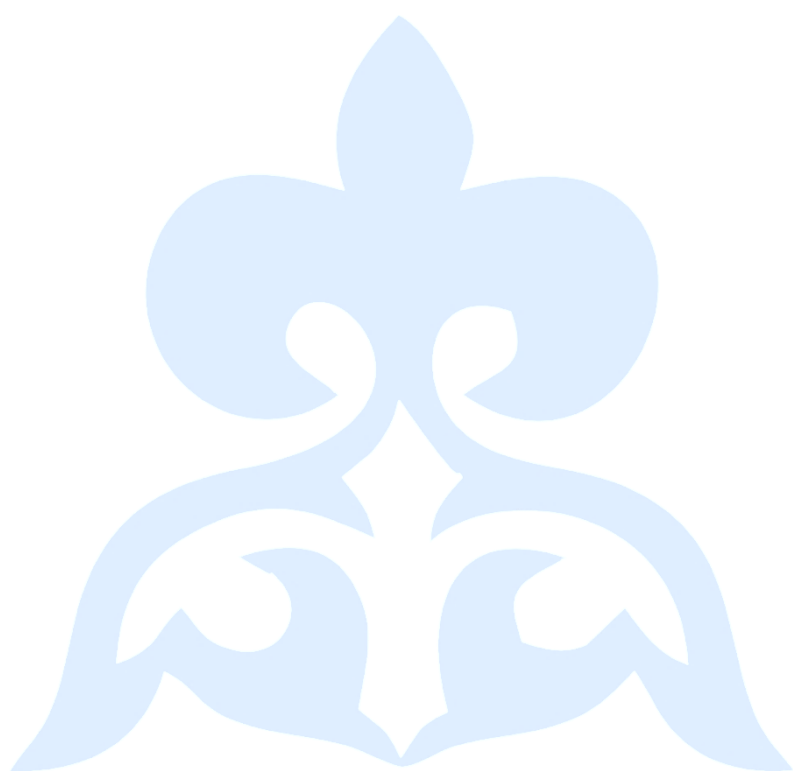
Балалардың, ата-аналардың, мұғалімдердің көпшілігі үшін дін ұстанатын дәстүрлердің бір бөлігі екенін ескере отырып, дін мәселелерінде сауаттылықты арттыру, сыни ойлауды қалыптастыру және зайырлы қоғамға сәйкес келетін сананы қалыптастыру маңызды. Зайырлы дінді оқыту тек мектеп оқушыларына ғана емес, мұғалімдерге де қажет.

3 ТАРАУ

БАЛАЛАРДЫҢ БІЛІМ АЛУЫ

3 ТАРАУ. БАЛАЛАРДЫҢ БІЛІМ АЛУЫ

3.1 Мектепке дейінгі тәрбие беру және оқыту

Мектепке дейінгі кезең баланың әлеуметтік дамуы үшін неғұрлым қолайлы, оның әлеуметтік өзара қарым-қатынасының күрделі әлеміне кіруі үшін маңызды болып табылады. Ойлау негіздері, ақыл-ой және шығармашылық қабілеттер, жаңа дағдылар ерте балалық шақта қалыптасатыны жалпыға мәлім.

Қазіргі заманғы бала – бұл сандық буын баласы, сондықтан мектепке дейінгі жастағы балаларды әлеуметтендіру үдерісі қазіргі уақытта күрделене түсуде. Бұл жағдайда мектепке дейінгі ұйымдардың алдында балаларды әлеуметтендірудің жеткіліксіз интенсивтілігін өтеу және оған үлкен үйлесім беру міндеті тұр.

Бұдан басқа, қарқынды дамып келе жатқан әлем білім беру моделін креативтілікті, сыни ойлауды, коммуникативтілікті дамыту және командада жұмыс істей білуді дамыту секілді негізгі құзыреттілікті (4К-модель) дамыту жағына ауыстыруды талап етеді.

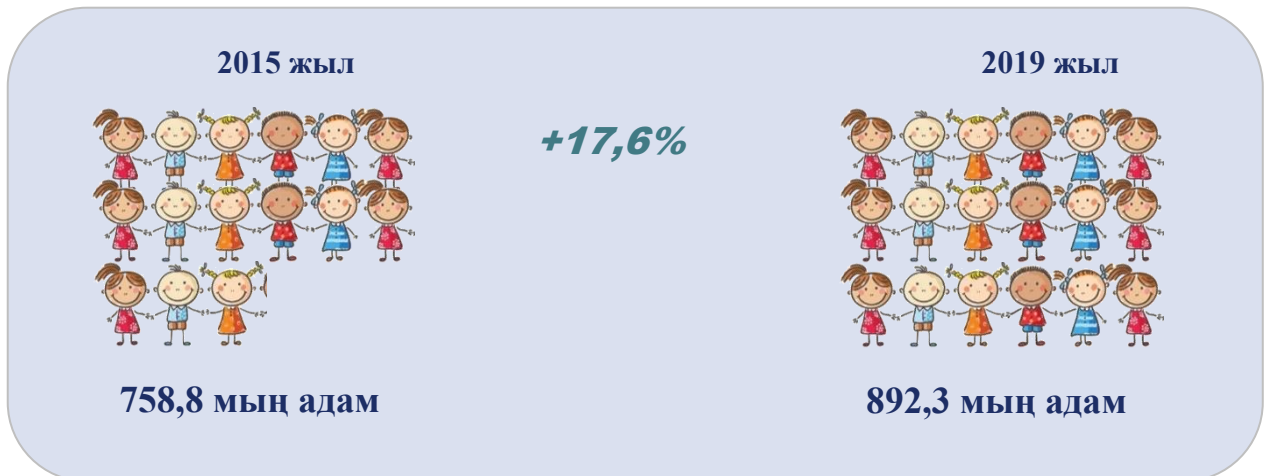
2019 жылы Қазақстанда 10 583 мектепке дейінгі ұйым жұмыс істеді, бұл 2015 жылға қарағанда 19,8%-ға артық. Оның ішінде балабақшалар – 6 633 бірлік, шағын орталықтар – 3 950 бірлік. Соңғы жылда балабақшалар саны 474 бірлікке (5%), шағын орталықтар саны 205 бірлікке (1%) артты.

2-сурет. 5 жылда мектепке дейінгі ұйымдардың саны 19,8%-ға өсті

Мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар контингенті 2019 жылы 892 251 адамды құрады. Бес жылдың ішінде ол 17,6%-ға өсті.

3-сурет. 2015 және 2019 жылдардағы мектепке дейінгі ұйымдардағы балалар контингенті, адам

Балаларды қамтудың жоғарылауы мектепке дейінгі ұйымдар желісін кеңейту есебінен, оның ішінде жеке меншік балабақшалардың өсуі есебінен қамтамасыз етіледі. Соңғы жылдары білім беру саласына бизнесті тарту бойынша жұмыстар белсенді жүргізілуде: 40,6%-ы (4299 бірлік) жеке меншік болып табылады, бұл 2015 жылдың көрсеткішінен 2,4 есе артық (1775 бірлік).

Ауылдық жерлерде негізінен мектептер жанындағы шағын орталықтар жұмыс істейді. Ауылдардағы халық санының аздығы, балалардың аздығы, ауыл тұрғындарының табысы төмен болғандықтан бала бақшаны ұстау тиімсіз болуына алып келеді, сондықтан қолжетімділік мәселесі шағын орталықтар ашу есебінен шешіледі. 2019 жылы қалаларда шағын орталықтар ауылдық жерлерге қарағанда 3,5 есе аз болды. Ауылда шағын орталықтар саны 3079 бірлік, оның ішінде 73,1% толық күн болатындар – 2352 бірлікті құрады.

Ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар үшін мектепке дейінгі білімге қол жеткізу. Бүгінде инклюзивті білім беру деп мүмкіндігі шектеулі балаларды және нормативті дамып келе жатқан құрдастарын бірлесіп оқытуды атаймыз. Ерекше білім алу қажеттілігі бар балалар мұндай практикада өсе алады, басқалармен бірге дами алады, әдеттегі оқу орындарына барады, онда өздеріне дос таба алады⁸.

2019 жылы мектепке дейінгі ұйымдардың 20,1%-ында (1890 ұйым) инклюзивті білім беру үшін жағдай жасалған, бұл 2015 жылға қарағанда 11%-ға жоғары (9,1%). Зерттеу барысында сұралғандардың 2,8%-ы олардың балалары мектепке дейінгі мекемелерге бармайтынын хабарлады, себебі «*ерекше қажеттілігі бар менің балам үшін арнайы жағдай жоқ*». Сонымен қатар, бүгінгі күні мектепке дейінгі мекемелерде инклюзивті білім беруді енгізу бірқатар проблемаларға тап болатынын түсіну қажет: материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, ерекше балалармен жұмыс істеу бойынша

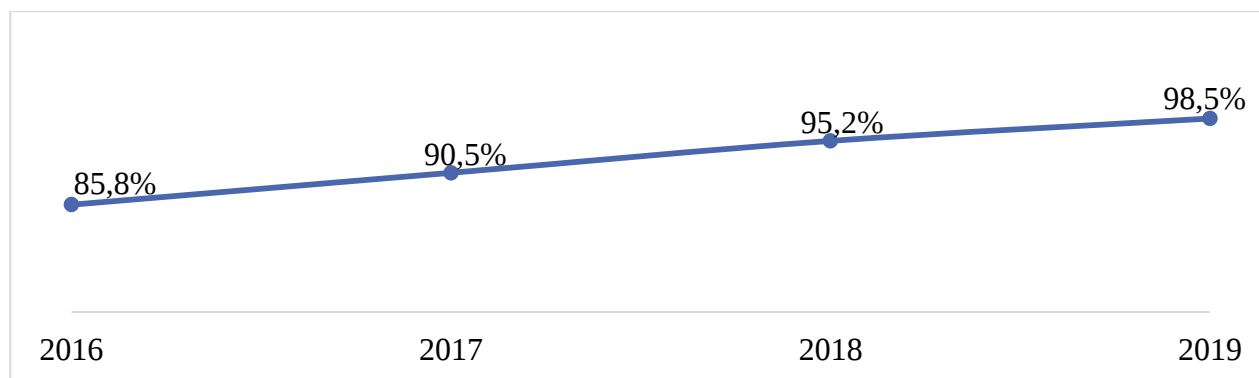
⁸ Алексиннің А.В. "мүмкіндігі шектеулі балаларға инклюзивті білім беру"
<http://childpsy.ru/lib/articles/id/32757.php>

мамандардың жетіспеушілігі, педагогикалық қызметкерлердің мүмкіндіктері шектеулі балаларға қатысты өзін-өзі ұстау туралы түсінігінің болмауы. Зерттеу кезінде педагогтар кейде инклюзиядан нормативтік дамитын балалардың зардап шегетіні туралы айтты, өйткені кейде «ерекше» бала басқа құрдастарының жеке шекарасын бұзуы және тіпті оларға физикалық және психологиялық әсер етуі мүмкін. Сондықтан осы бағытта персоналды оқыту бойынша елеулі жұмыс жүргізу қажет.

3.1.1 Мектепке дейінгі біліммен қамту

Мектепке дейінгі біліммен қамту елдегі білім деңгейін бағалаудың маңызды өлшемі болып табылады. 2019 жылы 3-6 жастағы балаларды қамту 98,5% құрады (2018 жылы 95,2%). 100% қамту Алматы қаласынан (86,9%), Нұр-Сұлтан қаласынан (96,1%), Алматы (98,4%), Қостанай облыстарынан (99,8%) басқа республиканың барлық өңірлерінде қамтамасыз етілді.

22-диаграмма. 3-6 жастағы балаларды мектепке дейінгі біліммен қамту, %-бен⁹

ҚР бойынша 1-6 жастағы балаларды мектепке дейінгі тәрбиемен және оқытумен қамту 2019 жылы – 78,3%. Бұл ретте Түркістан облысында (92,5%), Нұр-Сұлтан қаласында (91,7%), Шымкент қаласында (84,7%), Ақтөбе облысында (84,6%) ең көп қамту байқалады. Алматы қаласында (63,1%), Атырау (62,9%), Қарағанды (62,8%) облыстарында қамтудың көрсеткіші ең аз. Қазақстан Республикасының Білім және ғылымын дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында 3-6 жастағы балаларды және 1-6 жастағы балалардың 85,3%-ын толық қамту міндеті белгіленген.

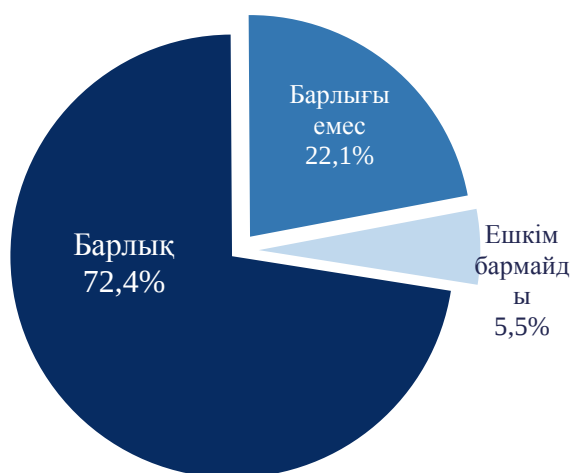
Кіші мектеп жасындағы балалардың мектепке дейінгі мекемелерге бармауының себептерін зерттеу мақсатында ата-аналарға сауалнама жүргізілді. Ата-аналардың 27,6%-ы сауалнама барысында 3-тен 6 жасқа дейінгі кейбір балаларының мектепке дейінгі мекемеге бармайтынын хабарлады. Бұл ата-аналардың жартысы балалар мекемелеріне сенбейді және онда қызметтердің сапасы нашар деп санайды (ауылдық жерлердегі осындай ата-аналардың үлесі қалалыққа қарағанда 10%-ға артық). Мектепке дейінгі

⁹ БҒМ деректері бойынша

мекемелер мен балабақшаларға бармаған балалардың 32,2%-ы «балалар мекемесінде орын жоқ», 43,2%-ы «бала бақшаны төлеуге ақша жоқ», 48,6%-ы «үйде бала күтушімен отырғаны жақсы», 34,9%-ы «балаға туыстары қарайды» деп айтты.

23-диаграмма. Балабақшаларға бармау себептері, %-бен¹⁰

Сіздің мектепке дейінгі (3-6 жас) балаларыңыз балабақшаға (басқа мектепке дейінгі мекемелерге) бара ма?)

МДҰ-ға бармау себептері (бармайтын 27,6-дың ішіндегі %-ы)

Дегенмен, жеке тұлғаны қалыптастырудағы мектепке дейінгі білім берудің рөлі және жеке тұлғаның зияткерлік дамуының негізін қалаудағы рөлі зор. Баланың ерте дамуының маңыздылығын түсіндіре отырып, ата-аналар арасында ағарту жұмыстарын жүргізу қажет. Сондай-ақ электрондық кезекті жетілдіру, мемлекеттік-жеке меншік әріптестіктің табысты тәжірибесін дамыту, бұл мектепке дейінгі біліммен қамтуды арттыруға мүмкіндік береді.

3.1.2 Балабақша кезегі

Елімізде мектепке дейінгі ұйымдар желісін ұлғайту бойынша, оның ішінде мемлекеттік-жеке меншік әріптестік жобаларын табысты іске асыру

¹⁰ мектепке дейінгі жастағы баласының мектепке дейінгі мекемеге бармайды деп жауап берген ата-аналардың %-ы

арқылы да үлкен жұмыстар жүргізілуде. Дегенмен, мектепке дейінгі білім беруге қолжетімділікті қамтамасыз ету проблемасы әлі де сақталып отыр, бұл туудың жоғары болуымен, көші-қонмен және урбанизациялаумен байланысты. 2019 жылы мектепке дейінгі ұйымдарға жолдама алу үшін кезекте тұрған балалардың жалпы саны 446 176 адамды құрады, оның ішінде 3-6 жас – 80 529 адам.

Алматы қаласында, Алматы, Қарағанды облыстарында мектепке дейінгі ұйымдарға орын тапшылығы мәселесі аса өткір тұр. 2019 жылы Алматыда 2,6 мың орындық¹¹ үш мемлекеттік және 113 жекеменшік балабақша пайда болғанына қарамастан, кезекте 77 мың бала тұр, оның ішінде 41 мыңы – 3 жастан 6 жасқа дейінгі балалар. Бұл бала туудың өсуімен және ішкі көші-қон ағындарымен түсіндіріледі. Сонымен қатар, ШҚО мен СҚО-да осы жас санатындағы балаларға арналған балабақшаларға кезек жоқ.

Мектепке дейінгі ұйымдарға орындарды бөлудің ашықтығы мен ұтқырлығын қамтамасыз ету мақсатында 2019 жылы білім беру органдарының осы рәсімдеріне қатысуынсыз балабақшаларға жолдамаларды автоматты түрде беру енгізілді. Бала қандай балабақшаға баратынын ата-аналар өздері таңдайды. Мұндай жүйе балабақшаларға кезектілік жағдайын тәртіпке келтіруге, оны ашық және қолжетімді етуге арналған.

Сонымен қатар, электрондық кезек, кез келген жаңашылдық сияқты, ата-аналардың, әсіресе қазіргі заманғы технологияларда нашар меңгерген адамдардың түсінбестігі мен наразылығын тудырады: *«Қазір электронды кезек. Тіпті, егер балабақшада орын болғанның өзінде, электрондық кезекке тұрғаниа «орын жоқ» деп шығады. Мен өзім бұған тап болдым. Мен үш күн бардым, баламды балабақшаға орналастыра алмадым. 20 бос орын жарияланды, мен электронды кезекте 10-шы болдым»* (СҚО, Саумакөл ауылының тұрғыны).

Балабақшаға деген сұраныс ұсыныстан айтарлықтай асып түсетін көптеген қала тұрғындары, сондай-ақ балабақшадан орын ала алмаған: *«Мен ЭЦҚ арқылы кезекке мониторинг жүргіздім, алайда, өзімізге қажетті балабақшаға кезек келмеді. Балабақша меңгерушісіне телефон шалдым, ол – орын жоқ, орын болмайды да, топтар жасақталған деді. Бір қызығы, сонда мониторинг жасаудың еш мағынасы жоқ па? Сонда бұл кезек – қандай да бір фарс»* (Алматы қ. тұрғыны).

«Менің балаларым егіз, мен балабақшаға жолдама алу үшін бір ай отырдым, сайтта таңғы 7-де жүйе тұрақты түрде істен шығады, ал жүйе жұмыс істеп бастаған кезде, онда орын жоқ болады» (Қостанай қ. тұрғыны).

Баланы басқа балабақшаға ауыстыру қажет ата-аналарға да автоматтандырылған кезек қиындық келтірді: *«Ескі балабақшаға кету туралы өтініш жазу керек. Ескі балабақша сізді өз тізімінен шығарғаннан кейін ғана, өзіңізге қажетті балабақшаға жолдама алу мүмкіндігі туады»* (Алматы қаласының тұрғыны).

¹¹ https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/skolko-detey-stoit-v-ocheredi-na-detsadyi-almaty-384413/

«Қазақстандағы сыбайлас жемқорлық жағдайына мониторинг жүргізу»¹² есебіне сәйкес соңғы 12 айда баланы балабақшаға орналастырған ата-аналардың 6,9% бұл мәселені бейресми төлемнің көмегімен шешті. Бұл Қарағанды (21,2%), Алматы (15,4%), Ақмола (13,5%) және Маңғыстау (9,6%) облыстарында жиі орын алған.

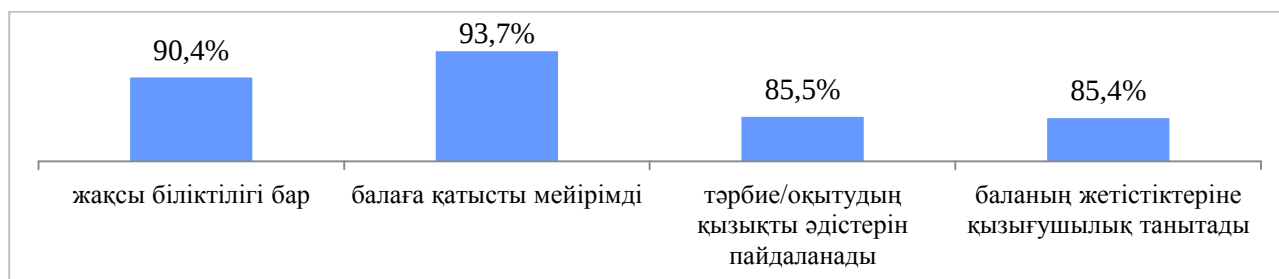
Әрине, электронды кезек – бұл мектепке дейінгі балалар ұйымдарына кезектілік мәселесін шешудегі және мектепке дейінгі білім беруге қол жеткізу кедергілерін азайтуда алға жасалған қадам. Сандық сауаттылық деңгейі төмен ата-аналарды консультациялық көмекпен қамтамасыз ету, баланы бір бақшадан екіншісіне ауыстыруды автоматтандыру мәселелерін шешу, жүйенің тәуелділік жағдайларын азайту сияқты туындаған проблемаларды пысықтау қажет. Бұл электрондық кезек айналасындағы қайшылықты азайтуға және балаларды мектепке дейінгі ұйымдарға бөлудің тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

3.1.3 Балабақша қызметкерлерінің кадрлық құрамы

2015-2019жж. кезеңінде мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың кадрлық құрамының оң динамикасы байқалады. Мәселен, егер 2015 жылы тәрбиешілердің 34,8%-ы ғана мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту саласында кәсіби дайындықтан өткен болса, 2019 жылы бұл көрсеткіш 72,9%-ға жетті.

Зерттеу барысында ата-аналардан тәрбиешілердің біліктілігін, олардың балаларға деген қарым-қатынасын бағалауды сұрады. Жалпы, ата-аналар жоғары баға берді: ата-аналардың 90,4%-ы тәрбиешілердің жоғары біліктілігі бар деп санайды, 85,5%-ы тәрбиешілер қызықты әдістемелерді пайдаланады, баланың жетістіктеріне қызығушылық танытады деп айтты. Мектепке дейінгі балалар ата-аналарының 93,7%-ы тәрбиешілер олардың баласына мейіріммен қарайтындығын атап өтті. Сонымен қатар, балалардың жетістіктеріне тәрбиешілер қызығушылық таныта ма, қандай әдістемелер пайдаланылатынын білмейтін ата-аналардың үлесі, қалаға қарағанда ауылда 1,5 есе көп, ал педагогтар өздерінің балаларына қатысты мейірімді ме, жоқ па, білмейтіндердің үлесі қалаға қарағанда ауылда 3 есе көп.

24-диаграмма. Балабақшалардың педагогикалық қызметкерлерін бағалау, мектепке дейінгі балалардың ата-аналары. %-бен

¹² «Мониторинг состояния коррупции в Казахстане» http://tikazakhstan.org/wp-content/uploads/2019/09/1.Otchet_Transperensi_naselenie_itog.pdf#page=53&zoom=100,0,477

Бала туудың өсімі мектепке дейінгі мекемелерге сұраныстың өсуіне әкеп соқтырды, сәйкесінше, тәрбиешілерге және басқа да қызметкерлерге қажеттілік артты. Еңбекақының төмендігі себебінен мамандық сұранысқа ие емес.

25-диаграмма. «Егер Сізде мамандықты/мамандануды өзгерту мүмкіндігі болса, Сіз оны өзгертесіз бе?» деген сұраққа балабақша тәрбиешілерінің жауаптарының үлесі, %-бен

Зерттеу нәтижелеріне сәйкес, сұралған балабақша қызметкерлерінің жартысынан астамы (57%) өз мамандығын ауыстырғысы келмейді, 20% егер оларда мұндай мүмкіндік пайда болса, ауыстыруға дайын. Тағы 23% жауап беруге қиналды. Бұл мәліметтер педагогтардың тек жартысы таңдаған мамандығы туралы өкінбейтінін растайды.

Осы бейіндегі дипломы бар мамандардың жетіспеуіне байланысты кадрларды даярлау үшін жағдай жасауға аса қажеттілік туындады. ҚР БҒМ мәліметі бойынша жыл сайын 7 600 тәрбиеші біліктілігін арттырудан өтеді. Мектепке дейінгі ұйымдардың басшыларына арналған менеджмент саласындағы біліктілікті арттыру курстарының жаңартылған білім беру бағдарламаларының үлесі 100 пайызды құрайды.

Кадрлардың сапасы мен кәсіптегі бәсекелестікті қамтамасыз ететін маңызды критерий еңбекақы болып табылады. Табыстың төмендігі салаға дарынды және қабілетті жастарды тартуға мүмкіндік бермейді. 2019 жылдың 1 маусымынан бастап тәрбиешілердің жалақысы орташа 88 мың теңгені құрап, 2 жыл ішінде 2 еседен артық өскеніне қарамастан, ол елдегі орташа жалақыдан әлдеқайда төмен болып қала береді. Сондықтан да бала бақша тәрбиешісі мамандығының беделі, еңбекақы төлеу мәселесі Қазақстан үшін өзекті болып қала береді.

3.1.4 Мектепке дейінгі ұйымдардағы бейнебақылау және қауіпсіздік

Балалардың өмірі мен денсаулығын қорғау мектепке дейінгі білім беру сапасының маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Жергілікті атқарушы органдардың деректері бойынша мемлекеттік мектепке дейінгі ұйымдардың 2503 (немесе 88,6%) бейнебақылау жүйелерімен жабдықталған. Оның ішінде 2262 (немесе 80,1%) ішкі және сыртқы, 128 (немесе 4,5%) ішкі

және 111 (немесе 3,9%) сыртқы бейнебақылау бар. 322 (немесе 11,4%) балабақша бейнебақылау камераларымен жабдықталмаған.

Балабақшаларда балаларды ұрып-соғу жағдайларының жиілеуі қауіпсіздікті қамтамасыз ету, мектепке дейінгі ұйымдардың қызметкерлеріне қойылатын талаптарды арттыру, балаларға қатысты зорлық-зомбылыққа қарсы әрекет бойынша қызметкерлермен, ата-аналармен жұмыс істеуге бағытталған тұтас кешенді шаралар әзірлеу туралы мәселені қозғайды. Атап айтқанда, тәрбиешілерге, бала күтушілерге балаларды денелік жазалауға жол берілмейтіндігін, осының салдарынан қызметкер жауапкершілікке тартылатындығын түсіндіру қажет.

Жүргізілген тереңдетілген сұхбаттар ата-аналар өздерінің мектепке дейінгі балаларына қатысты физикалық зорлық-зомбылыққа тап болатынын көрсетті, бірақ көбінесе олар өз балаларының құқықтарын қорғау үшін қайда жүгінетінін білмейді. Ата-аналар сенім телефондарының бар екендігі туралы білмейді, ювеналдық полицияның ерекшеліктері туралы және т.б. туралы білмейді. Бұл жерде балалардың құқықтарын бұзудың әрбір жағдайы үшін ата-ананың мінез-құлқының жазылған алгоритмдері қажет: қайда хабарласу керек, қайдан кеңес алу керек, қалай тіркеу керек және т.б. Бұл алгоритмдер барлығына, соның ішінде Интернет арқылы қолжетімді болуы тиіс. Бұл мектеп жасына дейінгі балалар құқықтарының қорғалу деңгейін арттыруға мүмкіндік береді.

3.2 Бастауыш және орта білім

ЮНИСЕФ бағалауы бойынша Қазақстан соңғы жылдары білім саласында айтарлықтай табыстарға жетті: орта біліммен қамту деңгейі іс жүзінде 100% құрайды. Бұл ретте оқу жылының орташа күтілетін саны 2000 жылы 12,3 жастан 2017 жылы 15,1 жасқа дейін ұлғайды. ЮНИСЕФ сарапшылары Қазақстанда 15 жылдық білімі бар еңбекке қабілетті жастағы адам басқа посткеңестік мемлекеттерге қарағанда анағұрлым білімді екенін атап өтті¹³.

Мұндай жоғары нәтижелер елде әрбір баланың тегін негізгі орта, жалпы орта білім алуға құқығын қамтамасыз ету есебінен ұстап тұруға болады. Бұл құқық 2019 жылы 3 338 мың бала оқыған **7 398 жалпы білім беретін мектепте** іске асырылды.

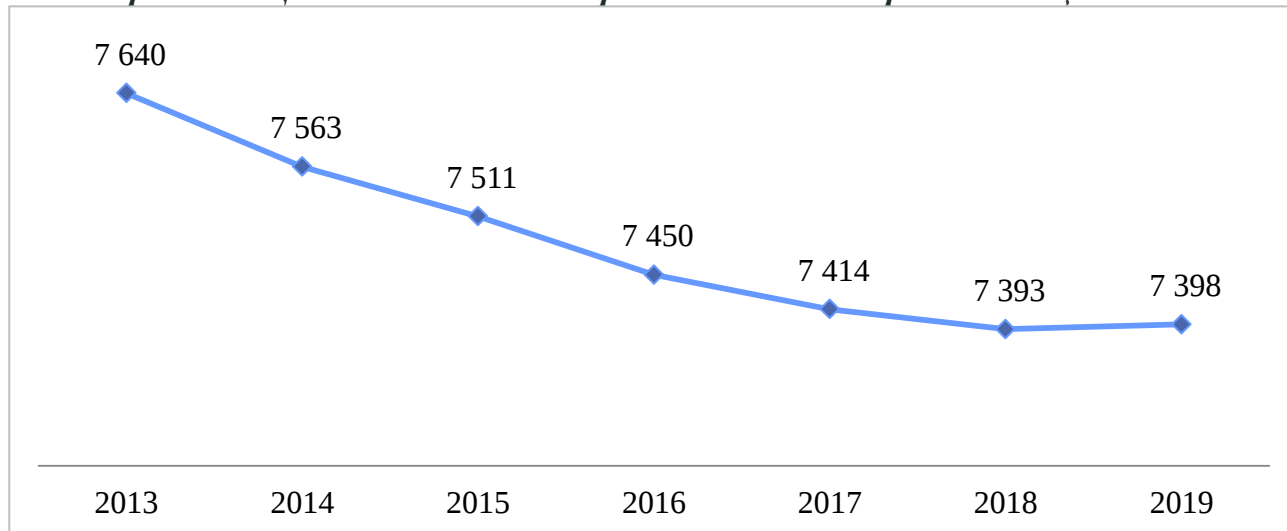
ҚР БҒМ деректері бойынша елімізде жалпы білім беретін мектептер желісі 6 975 күндізгі мемлекеттік (95,3%), 189 жеке меншік (1,7%), 69 кешкі, 99 арнайы білім беру ұйымдары, девиантты мінез-құлықты балаларға арналған 7 мектеп, ерекше режимде ұстайтын балаларға арналған 1 мектеп, 12 халықаралық мектеп, 4 республикалық, 33 мектеп, басқа мемлекеттік органдарға ведомстволық бағынысты, 20 Назарбаев Зияткерлік мектеп және «НЗМ» ДБҰ 1 Халықаралық мектеп-филиалы бар.

¹³ Қазақстандағы балалардың жағдайы туралы баяндама, 2019

<https://www.unicef.org/kazakhstan/media/4616/file/Situation%20Analysis%20in%20Russian.pdf>

Алайда, 2013-2019 жылдар кезеңінде жалпы білім беретін мектептер санының тұрақты төмендеуі байқалды, бұл ауылдық жерлердегі шағын жинақты мектептердің қысқаруымен байланысты.

26-диаграмма. ҚР жалпы білім беретін мектептер санының динамикасы

3.2.1 Бастауыш және орта білімге қолжетімділік

Елімізде білімге қол жеткізудің жоғары деңгейі сақталуда. Соңғы жылдары оқушылар контингентінің өсуі байқалады. Оқушылардың ең көп саны Түркістан (481 мың адам) және Алматы (415 мың адам) облыстарында, ал ең төменгі көрсеткіш Солтүстік Қазақстан облысында (73 мың адам).

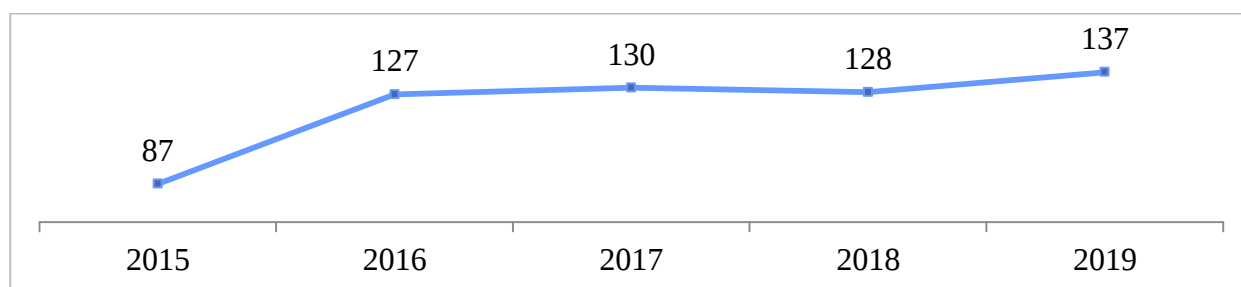
Мемлекеттік мектептердің 75,8%-ы ауылдық жерлерде орналасқан. Бұл ретте күндізгі жалпы білім беретін мектептердің 41,1%-ы – шағын жинақты мектептер (ШЖМ), онда жалпы білім беретін мектептердің барлық оқушыларының 6,4%-ы ғана оқиды. Мұндай жағдайда осы мектептердегі 1 оқушыға арналған шығындар айтарлықтай жоғары, ал қашықтығына байланысты педагогикалық персоналдың жетіспеуі және олардың біліктілігі жеткіліксіз. Шағын жинақты мектептер шалғайдағы аудандардың балалары үшін орта білім алу құқығын қамтамасыз етеді, бірақ дәл осы мектептерде білім беру сапасын қамтамасыз ету мәселесі ашық күйінде қалып отыр. Сондықтан ауылда оқушылардың білім сапасын арттыру, ауыл мен қала арасындағы алшақтықты қысқарту – бұл елдегі білім беру жүйесінің негізгі міндеттерінің бірі.

Апатты және үш ауысымды мектептер. Апатты жағдайдағы мектептер санын қысқарту бойынша белсенді жұмыстарға қарамастан, олардың саны 2019 жылы 36-дан 37-ге дейін өсті. Бұл еліміздегі «саманнан салынған мектептер санының көптігі, сондай-ақ 1920 жылы салынған мектептердің» болуына байланысты¹⁴. Бұл тез арада шешуді қажет ететін мәселе, өйткені бұл мектептердегі балалардың өмірі мен денсаулығына күн сайын қауіп төніп тұр.

¹⁴ <https://strategy2050.kz/ru/news/gosprogramma-razvitiya-obrazovaniya-chto-sdelano/>

Өкінішке орай, қабылданып жатқан бағдарламаларға қарамастан, соңғы бес жылда үш ауысымда сабақ жүргізетін мектептердің үлесі өсуде: олардың саны 2015 жылдан бастап 2019 жылға дейін 57%-ға өсті. Алайда, көптеген зерттеулерге сәйкес, үшінші ауысымды айтпағанда, екінші ауысымда оқыту тәртібі білім сапасын төмендетіп қана қоймай, қазақстандық оқушылардың денсаулығына айтарлықтай зиян келтіреді¹⁵. Дегенмен, ҚР БҒМ мәліметі бойынша 2019 жылы үш ауысымды мектептер саны **137-ге** жетті, яғни өткен жылмен салыстырғанда 9 мектепке артық. Үш ауысымды оқытуды жою мақсатында мектептер санын ұлғайтуға аса қажеттілік Алматы (34 мектеп), Ақтөбе (14 мектеп), Атырау (14 мектеп) және Ақмола (11 мектеп) облыстарында, сондай-ақ Шымкент қаласында (19 мектеп) байқалады¹⁶.

27-диаграмма. 2015-2019 жж. үш ауысымды білім беретін мектептер санының өсу динамикасы, бірлік.

Үш ауысымды мектептер санының өсуі оқушылар санының өсуі аясында орын алады және ерекше назар аударуды талап етеді, өйткені үшінші ауысымдағы оқушылар үшін қандай да бір оқу сапасы туралы айту қиын.

Жан басына қаржыландыру. 2019 жылы республиканың 437 мемлекеттік және 80 жеке меншік мектебі жан басына қаржыландыруға көшті. Қазір олардың бюджеті онда қанша баланың білім алуына байланысты – әр балаға орта есеппен 224 мың теңге бөлінеді. Қаржыландыру есебімен бір оқушыға жылына орта есеппен 157 мың теңге¹⁷. Жан басына нормативтік қаржыландыруды енгізудің тиімділігі: а) қаржыландырудың теңдігі мен әділдігі; б) баланың қандай мектепте және қай жерде білім алуына қарамастан 1 оқушыға арналған шығыстарды теңестіру; в) мектептердің бәсекеге қабілеттілігі; г) педагогикалық ұжымның нәтижеге бағдарлануы.

Жан басына шаққандағы нормативті қаржыландыру арқылы мәселеге деген көзқарас өзгеруде, енді оқушылар сапалы білім алуға деген қызығушылықтары мен құқықтары «бірінші орынға шығады». Нәтижесінде ұйымдастырушылық және қаржылық мәселелерді басқарудың тиімділігі

¹⁵ Литош И.Н. Влияние второй смены на качество обучения в школе в условиях обновления системы образования

¹⁶ Основные показатели системы дошкольного, среднего, технического и профессионального образования, АО «ИАЦ», Астана, 2018

¹⁷ <https://strategy2050.kz/ru/news/gosprogramma-razvitiya-obrazovaniya-chto-sdelano/>

артады, бұл білім беру ұйымдары арасында оқушылар мен мұғалімдер арасында «сау» бәсекелестіктің пайда болуына әкеледі¹⁸.

Тереңдетілген сұхбат барысында жан басына шаққандағы қаржыландырудың жаңа формасы дамуды қажет ететіні және бірқатар проблемаларға тап болатыны белгілі болды: меншік формасы мектепке ақша жинауға мүмкіндік бермейді, шығындар қатаң реттеледі, олар ескі жүйе сияқты күнтізбелік жылы игерілуі керек: *«Осы жылдың қыркүйек айынан бастап жан басына қаржыландыруға көшті, бірақ мәселе мынада... Ақшаны жаңа жолмен есептейді, ал оларды ескі жолмен жұмсаймыз»* (мектеп директорымен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттан).

«Мен оқу бөлмесіне өз бетіммен тапсырыс бере алмайды екенмін... маған ақпараттандырылған кеңсе керек емес... Айталық, балаларға қолдарымен бірдеңе жасау керек ... тек білім бөлімі сынып бөлмелерін сатып алуға конкурс өткізе алады, бірақ мен олай істей алмаймын. Мен мұны толығырақ түсіне бастаған кезде, менде қаражат бола тұра мен өзіме тіпті орындық сатып ала алмайтынымды түсіндім... Мен әр жерде жеке металл шкаф болатындай етіп балаларға шкафтарды салғым келеді, бірақ мен оларды сатып ала алмаймын. Мен бұған қаражатым болса да, бере алмаймын» (мектеп директорымен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттан). Осылайша, жан басына қаржыландыру жүйесі болашағы бар, бірақ нақтылау мен дамуды қажет етеді.

3.2.2 Алыс аймақтардың балалары үшін білім беру құқығын қамтамасыз ету

1 208 елді мекенде мектептердің болмауына байланысты 25 637-ден астам оқушы тұрғылықты жерінде оқи алмайды. Пайдалану мерзімі аяқталған мектеп ғимараттары (1950-1970 жылдары салынған) біртіндеп бұзылуда. Бүгінгі таңда 151 шағын комплектілі мектептерде күрделі жөндеу жұмыстарын жүргізу қажет, сонымен қатар 13 ШЖМ апатты жағдайда¹⁹.

Мектептері жоқ шалғай аудандарда тұратын балаларды қамтамасыз ету үшін жергілікті атқарушы органдар күнделікті көлікпен қамтамасыз етеді. Бұл мақсатта 927 автокөлік қолданылады. Көлікпен қамтылған балалардың көп бөлігі Алматы, Түркістан және Шығыс Қазақстан облыстарында тұрады. Көптеген ауылдарда балалар мектеп-интернаттарға орналастырылады: *«Жексенбі күні оларды алып кетеді, жұмада кешке үйге әкеледі»* (Солтүстік Қазақстан облысындағы ата-аналармен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттан). Осылайша, балаларға білім алуға мүмкіндік жасалады, тамақпен және тұрғын үймен қамтамасыз етіледі, бірақ олар отбасымен күнделікті қарым-қатынастан айырылады.

Айта кету керек, қабылданған шараларға қарамастан, шалғай ауылда тұратын әрбір бесінші бала (21%) көлік-тасымалдау проблемасына тап болады.

Мектепке баратын автобустарға қатысты ата-аналардың шағымдары жиі кездеседі: *«Ия, балалар автобусы жүреді. Жедел жәрдем, вазик сияқты»,*

¹⁸ Жан басына қаржыландыру. <http://www.fincenter.kz/funding/>

¹⁹ Доступность и безопасность <https://www.kazpravda.kz/fresh/view/dostupnost-i-bezopasnost>

«Бірақ балалар қыста тоңады, өйткені машиналар тұрып қалады, сырғанай жүріп, ештеңе істей алмайды, сол жерде қалып қалады. Өткен жылы тіпті автобус аударылып қалды» (Солтүстік Қазақстан облысындағы ата-аналармен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттан).

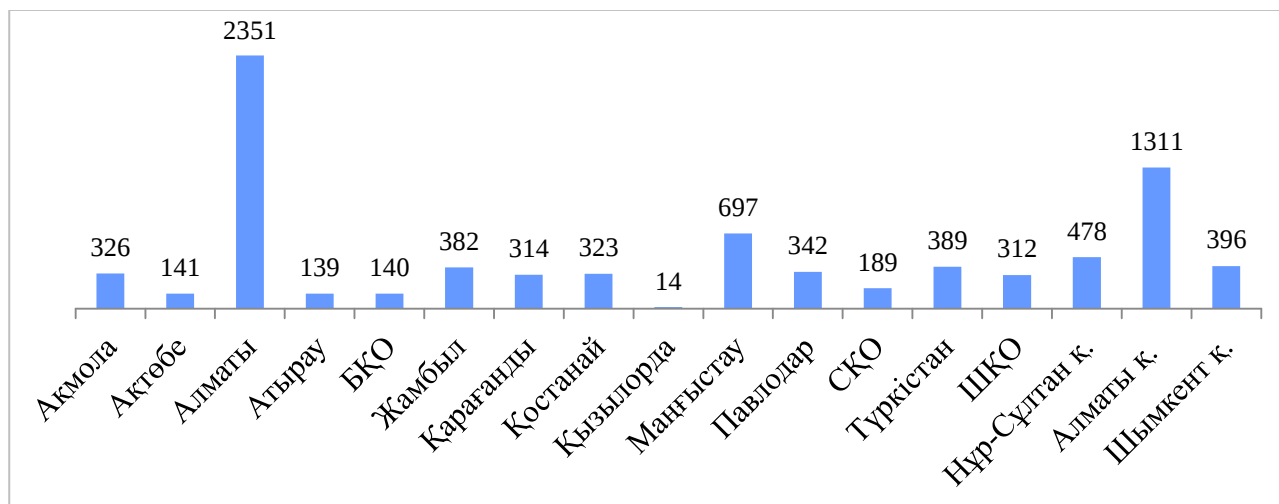
Осыған байланысты балаларды тасымалдауға арналған автобустарды жаңарту мәселесін көтеру қажет, өйткені бұл балалардың өмірі мен денсаулығының қауіпсіздігі.

3.2.3 Көшіп-қонушы балалар мен босқындар үшін білім алуға тең құқықтарды қамтамасыз ету

ҚР-ның азаматы болып табылмайтын және біздің елдің аумағында уақытша тұратын балалардың білім алуы «Білім туралы» Қазақстан Республикасы Заңының 8-бабымен кепілдендірілген.

ҚР БҒМ-нің мәліметінше, мектептерде оқитын басқа елдерден келген мигранттардың балаларының саны 8 244 құрайды. Алматы облысы мен Алматы қаласында олардың саны ең көп, сәйкесінше 2351 және 1311 баланы құрайды. Басқа елдерден келген мигранттардың 697 баласы оқитын Маңғыстау облысын да айта кету керек. Мигранттардың 478 баласы Нұр-Сұлтанда оқиды, ал басқа аймақтарда 400-ге жетпейді.

28-диаграмма. Мектептерде оқитын мигранттардың балалары, 2019 ж.

Қазақстан Босқындардың мәртебесі туралы 1951 жылғы Конвенцияның және адам құқықтары жөніндегі басқа да халықаралық шарттардың қатысушысы болып табылады, оларға сәйкес босқындарға өз аумағына кіруге рұқсат беруге, олардың негізгі құқықтарының, оның ішінде босқын балалар үшін білім алу құқықтарының сақталуын қамтамасыз етуге тиіс. 2019 жылы елімізде ҚР БҒМ деректеріне сәйкес мектептерде «босқын» мәртебесі бар 419 бала білім алды.

3.2.4 Әртүрлі ұлт балалары үшін білім алуға тең құқықтарды қамтамасыз ету

Қазақстанда ұлтына қарамастан барлық балалар білім алуға құқылы. 2019 жылы қазақстандық мектептерде 117-ден астам ұлттың балалары сабақ оқыды (қазақтар, орыстар, абазиндер, абхаз аварлары, әзірбайжандар, ұйғырлар, кәрістер, өзбектер және басқалар). Қазақстандағы мектептердің көпшілігі қазақ тілінде (мектептердің 53,5%), орыс тілінде (17,0%), 29,2% аралас (орыс және қазақ тілдерінде) оқиды. 12 жалпы білім беретін мектептерде оқыту толығымен өзбек тілінде, ал 11-інде ұйғыр тілінде жүргізіледі. Алайда, мұндай мектептер санының төмендеу тенденциясы байқалады: 2015 жылы республикада өзбек, ұйғыр және тәжік тілдерінде оқытатын 33 мектеп болды.

9-кесте. Оқыту тілі бойынша 2019 жылы күндізгі жалпы білім беретін мектептер

ЖАО қарамағындағы күндізгі мемлекеттік мектептер	Саны, бірлік	Үлесі, %-бен
қазақ тілінде оқыту	3 729	53,5
орыс тілінде оқыту	1 185	17,0
аралас тілде оқыту	2 038	29,2
өзбек тілінде оқыту	12	0,2
ұйғыр тілінде оқыту	11	0,2

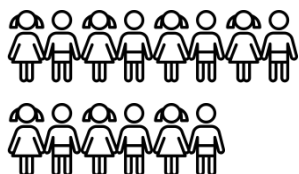
2019 жылы «Ұйғыр тілінде оқытатын мектептерге мониторинг жүргізу»²⁰ зерттеуі жүргізілді, оның нәтижелері барлық ұйғыр оқушыларының тек 31%-ы ана тілінде оқиды, ал көпшілігі қазақ немесе орыс тілінде оқуды жөн көретіндігін көрсетті. Ұлттық мектептер мен сыныптардан кету тенденциясы сақталуда. Мұның басты себептерінің бірі – білім сапасының төмендігі. Мектептерде ұйғыр тіліндегі оқулықтар мен оқу құралдары жетіспейді, бұл ата-аналардың балаларын ана тілінде сабаққа жіберуге деген ықыласына тікелей әсер етеді. Осыған байланысты болашақта ұлттық азшылықтардың білім алуына қатысты жағдай алаңдаушылық туғызады. Ұлттық азшылықтардың жеке басын сақтау, білім беру саласындағы ұлты бойынша мүмкін болатын кемсітушілікті болдырмау үшін оларды сақтау мақсатында мектептердің материалдық-техникалық, әдістемелік базасын нығайту шараларын әзірлеу қажет.

²⁰ Этнические школы без хаоса

//https://bureau.kz/novosti/sobstvennaya_informaciya/yetnicheskie_shkoly_bez_khaosa/

3.2.5 Сапалы білім беру құқығын қамтамасыз ету

Жыл сайын есеп дайындау барысында балалардың алынған білім сапасына баға беріледі. Айта кету керек, балалар сындарлы бола бастады: 2019 жылы респонденттердің тек 78,8%-ы ғана колледжге түсіп, жақсы жұмысқа орналасуға мүмкіндік беретін жақсы білім алды деп санайды. 2018 жылы мұндай оқушылардың үлесі 84% құрады.

балалардың **78,8 %**-ы олардың
институтқа оқуға немесе жақсы жұмысқа
орналасуына мүмкіндік беретін өте жақсы
білім алады деп санайды

Жалпы алғанда, олардың бағасы өте жоғары: ата-аналардың 80,0%-ы білімді «жақсы» деп атады, ал ата-аналардың тек 1%-ы және балалардың 5%-ы «нашар» деп бағалады. Сонымен қатар, ата-аналардың 30% оқу бағдарламасы қазіргі заманғы барлық талаптарға жауап береді деп сенбейді. Ата-аналар мен оқушылардың басым көпшілігі мектептердегі білім беру жақсы деп санайтындығына қарамастан, сауалнамаға қатысқан балалардың 42,6% репетитормен бірге оқиды (18,9% мектептен және 23,6% мектеп мұғалімімен).

Өкінішке орай, әрбір 8-ші бала мектепте сабақ қызықсыз деп санайды (13,6%), әрбір 12-ші оқушы оған оқу қиын екенін, ештеңені түсінбейтінін, 7,2% мұғалімдердің әділетсіз қарым-қатынасына шағымданады, 4,7% балалардың пікірінше мұғалімдер репетиторлықпен айналысатын оқушыларға жоғары баға қояды, әрбір оныншы оқушы бұл мектепте ол үшін қызықты іс-шаралар өткізілмейді дейді.

29-диаграмма. Балалар атап өткен мектептегі проблемалар, 2019 ж., %-бен

Қазақстанда оқыту біртіндеп үш тілде жүзеге асырылуда: қазақ, орыс және ағылшын. Сауалнамаға қатысқан балалардың тек 1,5%-ы сабақтарды (физика, химия, биология және т.б.) ағылшын тілінде өткізетіндерін айтты. Үш тілде білім беруді балаларға қабылдау оңайға түсе бермейді: *«кейбір сабақтар ағылшын тілінде өткізіледі, мен не айтып тұрғанын түсінбеймін»* (Түркістан облысы).

3.2.6 Орта білім беруді кадрлық қамтамасыз ету

Халықаралық тәжірибені талдау көрсеткендей, саналы түрде мұғалім болғысы келетін мектепті үздік бітірушілер мұғалім мамандығын таңдаса, білім беру жүйесінің жетістікке жетуіне кепілдік беріледі. Осы себепті мектепке адамдардың кездейсоқ келмеуі өте маңызды. Қазіргі уақытта басқа мамандықтарды (педагогикалық емес) таңдау жоғары еңбекақыға, мансаптық өсудің перспективалы жолдарына, әлеуметтік беделінің жоғарылауына және еңбек жағдайының жайлы болуына мүмкіндік береді²¹.

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің мәліметтері бойынша күндізгі мемлекеттік жалпы білім беретін мектептердегі мұғалімдердің 54,5%-ы (157 944 адам) бірінші және жоғары санаттарға ие. 2019 жылы педагогикалық құрамының жас мамандармен толықтырылуы 3,5% құрады. 2018 жылы мұғалімдерді сертификаттаудың жаңа жүйесі енгізілді, оған 123 мыңнан астам адам (мұғалімдердің 70%) қатысты.

Қазақстанда 2019 жылы зерттеу жүргізілген болатын, оның мақсаты қазақстандық жастардың педагогикалық мамандығын таңдауына және мұғалімдердің өз кәсіби қызметін жалғастыруға деген ниетіне әсер ететін факторларды анықтау болды. Нәтижелер көрсеткендей, «көп жағдайда оқытуға деген қызығушылық, мұғалімнің рөлі мен кәсіби дамуына ықпал ететін ортаның әлеуметтік маңыздылығы кандидаттардың мұғалімдік мамандықты таңдаған кезде материалдық байлыққа деген қызығушылықтан басым түседі»²².

Зерттеушілер көптеген студенттер педагогикалық мамандықтарға бөлінетін гранттардың көп болуына және өту балының төмен болуына байланысты ғана түседі деген қорытынды жасады. Сұралған 34 жасқа дейінгі мұғалімдердің 52,6%-ы грантта оқыды, олардың 62%-ы тегін оқыту «мамандық таңдауда маңызды рөл атқарды» немесе «оқытудың шешуші факторы болды» деп атап өтті. Сұралған жас педагогтардың 25%-ы (34 жасқа дейін) және педагогикалық мамандықтар студенттерінің 55%-ы өз мамандығын қысқа мерзімді мансап ретінде қарастыратыны, алдағы 5 жылда кәсіптен кеткісі келетіндігі де алаңдатады.

Сондай-ақ еңбекақы педагог кәсібінен кетуге әсер ететін ең маңызды демотивациялаушы факторлардың бірі болып табылады. Сонымен қатар, үлкен

²¹ Ramsay, G. (2000) Update on national and international trends from the perspective of the NSW Review of Teacher Education, paper presented to the Australian Association for Research in Education, Sydney.

²² Ирсалиев С.А., Камзолдаев М.Б., Ташибаева Д.Н., Копеева А.Т. Учителя Казахстана: почему молодые люди выбирают эту профессию и что их мотивирует оставаться в ней?.- Астана: Общественное объединение «Центр анализа и стратегии «Белес», 2019. – 126 с.

жүктеме, балаларға сапалы білім беруге уақыт жетіспеуі, әкімшілік кедергілер, мамандықтың әлеуметтік мәртебесінің төмендігі педагог мамандығына түспеудің, ал жас мұғалімдер үшін осы кәсіпте жұмыс істеуді жалғастырмаудың негізгі себептері болып табылады.

Мұғалім мамандығының феминизациясы байқалады: 80% педагог – әйел, және бәлкім, бұл тренд болашақта да сақталады. «Мамандықтың беделінің жеткіліксіздігі және педагогтардың еңбекақысының жеткіліксіз бәсекеге қабілетсіз төлемі ерлерді осы жұмыстан кетуге итермелейді, өйткені дәстүрлі отбасылардың көпшілігінде ер адам асыраушы болып табылады және ол үшін жеткілікті қаражат табуға тиіс»²³.

Педагогикалық кадрлардың қартаю үрдісі және құрамының жеткіліксіз жаңартылуы байқалады. ҚР БҒМ деректері бойынша педагогтардың орташа жасы 41 жылды құрайды, барлық мұғалімдердің басым бөлігі (65%) 34 жастан жоғары, 12% зейнетақы алды жаста. Педагогикалық кадрлардың қартаюы кәсіптік ұтқырлықты, бәсекеге қабілеттілікті төмендететінін, сондай-ақ оқу-тәрбие процесінде жаңашылдыққа кедергі келтіретінін түсінген жөн. Бұл тұжырымдар жас мұғалімдер сабақ жиі қызықты өткізетінін атап өткен балалармен фокус-топтардың нәтижелері де растайды: *«жас мамандар, мұғалімдер сабақты жақсы өткізеді. Өйткені олар бізді ересек мұғалімдерден гөрі жақсы түсінеді»* (Алматы облысы Райымбек поселкісі, жасөспірімдермен жүргізілген ФТД-дан).

Баяндаманы дайындау шеңберінде жүргізілген зерттеулер балалардың айтарлықтай жоғары пайызы (7,2%) мұғалімдердің әділетсіз қатынасымен бетпе-бет келгенін көрсетеді, балалардың 4,7%-ы мұғалімдер репетитормен айналысатын оқушыларға жоғары баға қояды деп санайды.

30-диаграмма. Мұғалімдермен қарым-қатынастағы проблемалар туралы хабарлаған балалардың үлесі, %-бен

Өткізілген тереңдетілген сұхбат пен фокус-топтар барысында балалар мұғалімдер оқушыларды құрметтемейді, *«олар бізді қабілетсіз деп айтады», «барлық сыныптың алдында сен бәрінен топассың деп айтады», «бізде қазақ мұғалімі орыстарды ұнатпайды. Ол маған былай деді: «Фу, сен онымен қалай бірге отырсың, ол орыс қой?»* (Алматы қаласы, жасөспірімдермен жүргізілген ФТД-дан).

«Мұғалімдер бізді жақсы және жаман оқушылар деп бөледі. Бағалаулары төмен адамдарға, олар үнемі «сен нашар оқысың, сен ештеңе білмейсің» және

²³ Сонда

т.б. деп тұжырымдайды. Мұғалімдер балаларға бірдей қарау керек. Оларға мүмкіндік беру керек. Мұғалімдер ұрысқанда баланың көңіліне тимеуі керек. Барлық сынып алдында баланы кемсітеді, бұл да оның психологиялық жай-күйіне әсер етеді» (Алматы облысы, Райымбек поселкесі, жасөспірімдермен жүргізілген ФТД-дан). Бұл статистика кәсіпке кейде кездейсоқ адамдар келгенін растайды.

*Сұралған оқушылардың **2,9 %**-ы мұғалімдер мен басқа да қызметкерлер оларды кемсітіп, қорлайтынын хабарлады*

Сонымен қатар, елімізде мұғалімдер оқушыларға құрметпен қарайтын мектептер бар: «Біз жаңадан келгенде, бізге әрбір мұғалім бұл мектепте оқушылармен дауыс

көтеріп сөйлесуге болмайтынын айтты. Жалпы, мектепте мұғалімдер достарымыз сияқты, біз оларға өте құрметпен қараймыз. Сонда мұғалімдер шынымен де өз пәнін жақсы көреді, яғни олар сонда жұмыс істеуге ғана емес, оларға оқыту қызықты» Алматы қаласы лицейінің оқушысы.

Мұндай мектептердің тәжірибесін мұғалім мен оқушы арасындағы қолайлы қарым-қатынас баланы мектепте оқытуды ынталандыратыны және оқушыны қолдайтындығы дәлелденгендіктен елдің барлық оқу орындарында зерделеп, енгізу керек. Теріс қарым-қатынас оқушылардың білім беру ортасындағы психологиялық қорғалмау сезімін туындатса және баланың мектеп талаптарын орындауға тырысуына кедергі жасайды²⁴.

3.2.7 Оқушылардың білімін бағалау жүйесі

2015 жылдан бастап оқушылардың білімін бағалаудың жаңа жүйесі енгізілді, онда бағалау құралдарына қойылатын талаптар күшейтілді, бұл объективтілікті қамтамасыз етуі тиіс. Әзірленген өлшемдер мен тапсырмалар білім деңгейін ғана емес, сонымен қатар жоғары деңгейдегі ойлау дағдылары мен білімін қолдану қабілетін анықтауға мүмкіндік береді (оқушы қалай сөйлейді және пайымдайды, бастысы нақтылай алады және қорытынды жасай алады ма, шешім қабылдай алады ма, алынған білімді өмірде қолдана алады ма). Бұл дәстүрлі бағалардың объективті еместігін жоюға мүмкіндік береді және талаптардың бірлігін, стандарттауды және рәсімдердің теңдігін қамтамасыз етеді²⁵.

Бағалаудың жаңа жүйесі оқу тапсырмаларын орындаудың әрбір кезеңін ескереді, бұл балл жинауға мүмкіндік береді. Жинақтау жүйесі оқушылардың өзіндік қызметін ынталандырады және оқу бағдарламасын меңгеруді қамтамасыз етеді, яғни білім сапасын арттыруға ықпал етеді. Ата-аналар мен

²⁴ Pianta R.C., Hamre B.K. Classroom processes and positive youth development: conceptualizing, measuring, and improving the capacity of interactions between teachers and students // Journal: New Directions for Youth Development. 2009. 121. Pp. 33-46.

²⁵ https://www.inform.kz/ru/vice-ministr-nauki-i-obrazovaniya-rk-prokommentirovala-soch-i-sor-v-shkolah_a3581095

мұғалімдер сауалнамасының нәтижелері жаңа жүйеде бірқатар кемшіліктер бар екенін көрсетті.

Ата-аналардың көпшілігі жаңа жүйе бойынша бағалаудың мәнін түсінбейді, баланың нәтижелілігінің төмендегенін (бағалаулар бойынша) көріп, наразы болып қалады: *«Жалпы ағымдағы бағалардың мағынасы жоғалды. Бізде орыс тілі бойынша ағымдағы бағалар екі төрттік, үш бестік болды, бірақ қорытынды үштік қойды, себебі ол ауырып қалды және БЖБ жазуға келмеді. Балы жетпегендіктен, балаға тоқсандық бағаға үш шықты. Демек, тоқсан ішінде оқудың мағынасы – мүлдем жоқ! Бұл бала үшін стресс және оқуға қызығушылық жоқ, себебі оған тәуелді емес факторлар бар»* (Алматы қ. орта мектеп оқушысының анасы).

Жаңартылған мазмұнның жаңа бағдарламасын және бағалау жүйесін еліміздің педагогтары әртүрлі қабылдайды. *«Жаңа жаңартылған мазмұн жүйесі жалпы жаман емес, мәселе өте жылдам енгізілгендігінде. Оны бірінші сыныптан бастап енгізу керек болды, қалғандарына тимеу керек еді, сол кезде мұғалімдер де, балалар да, олардың ата-аналары да баяу бейімделер еді. Мәселе мынада, ата-аналар мен балалар ескі жүйеде оқыған және олар үшін күрт өту өте ауыр, түсініксіз, көп шығын болды. Өйткені, егер бұрын педагог тақтаның жанында тұрып, «Құдай және патша» болса: енді оның критериялды бағалануы бар, ол балаға қай жерде жақсы меңгергенін, қай жерде бос орын, қай жерде жетпей қалғанын, ал қай жерде жақсы меңгерген көрсетуі керек. Бұл үлкен жұмыс»* (мектеп директоры, Алматы қ.).

Алматы мектептерінің бірінің оқу ісінің меңгерушісі сұхбат барысында оның бақылауына сәйкес, жаңа бағалау жүйесіне көшу балалардың көптеген психологиялық күйзелістерін жеңілдетті: *«егер бала тақтаға шығуға қорқатын, сіз оны тақтаға шақырасыз, ол білетін сияқты, бірақ ол дірілдейді, ол қазір үш алса да, төрт алса да бұл бағалау оның тоқсандық бағалауына ешқандай әсер етпейтінін түсінеді, сондықтан ол тақтаға байсалды және жайбарақат келеді»*.

Мұғалімдер БЖБ және ТЖБ-ны тапсыру кезінде Күнделікке қолжетімділіктің проблемалары туралы айтады, егер оларда 5 сабақ болса, онда 1-2 күнде тексеріп, 150 жұмыстың нәтижелерін электронды журналға қою керек және барлық жүктемелерге төтеп беру мүмкін емес. Мұғалімдерге оқушыларға кері байланыс беруге, қол жеткізген жетістіктерін және нені жалғастыру керектігін көрсетуге уақыт пен күш қалмайды.

Осыған байланысты, электронды журналға кіру кезінде мұғалімдердің техникалық мәселелерін шешу, оқушының бағасын өзгерту (мысалы, дұрыс емес баға болған жағдайда) тетігін жасап, барлық мектептерді жоғары жылдамдықты Интернетпен қамтамасыз ету қажет. Сонымен қатар, ата-аналарға бағалаудың жаңа жүйесінің ерекшеліктерін, оның объективтілігін түсіндіру және оқушылардың оқу процесін қолдауға және ынталандыруға көңіл бөлу керек.

3.2.8 Орта білім беру сапасын бақылау

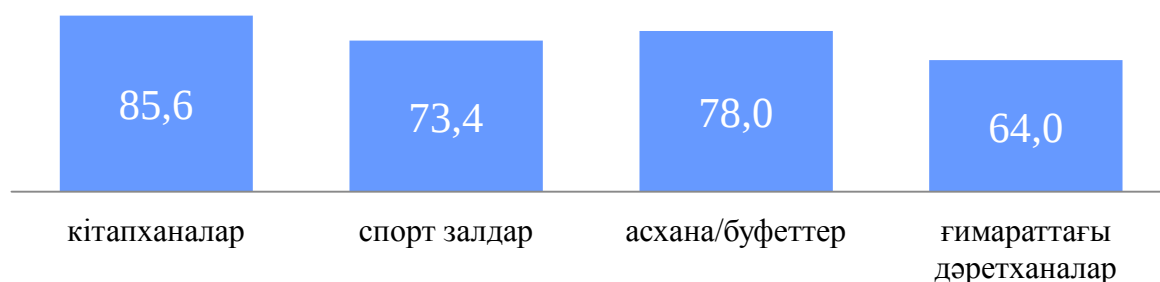
Еліміздегі мектептердің білім сапасын бақылау академиялық жетістіктерді сырттан бағалау негізінде жүзеге асырылады. Ұлттық тестілеу орталығының мәліметінше, 2019 жылы тестілеу орта білім беруді ұйымдастырудың 4, 9 және 11 сыныптарында өтті, барлығы 1406 мектепте 118 370 оқушы қатысты. 4 сыныптар бойынша орташа балл 19,97 балл (мүмкін 30 балдың ішінен), 9 сыныптар арасында – 38,67 балл (мүмкін 75 балдан), 11 сыныптар арасында – 63,84 балл (мүмкін 100 балдан)²⁶.

2019 жылдан бастап оқушыларды қорытынды аттестаттауды өткізу формасында өзгерістер болды, ол қазір мектепте емтихан түрінде өткізіледі. Ұлттық бірыңғай тестілеу жоғары және (немесе) жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарына түсу үшін біліктілік емтихандарының бір түріне айналды. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарына ақылы негізде оқуға түсу мүмкіндігін арттыру, әлеуметтік және психологиялық шиеленісті азайту мақсатында түлектерге жылына 4 рет ҰБТ тапсыруға мүмкіндік берілді. Ағылшын тілін жақсы білетін және халықаралық сертификатқа ие болған адамдар биылғы жылы «Шет тілі (ағылшын тілі)» немесе арнайы пән бойынша ҰБТ-дан босатылды.

3.2.9 Материалдық-техникалық негіз

Білім сапасын қамтамасыз етудің маңызды шарты – материалдық-техникалық база. 2019 жылы ҚР ҰБДҚ мәліметтері бойынша мектептердің 85,6% кітапханалары, 73,4% спорт залдары бар, мектептердің 78% асханалармен жабдықталған.

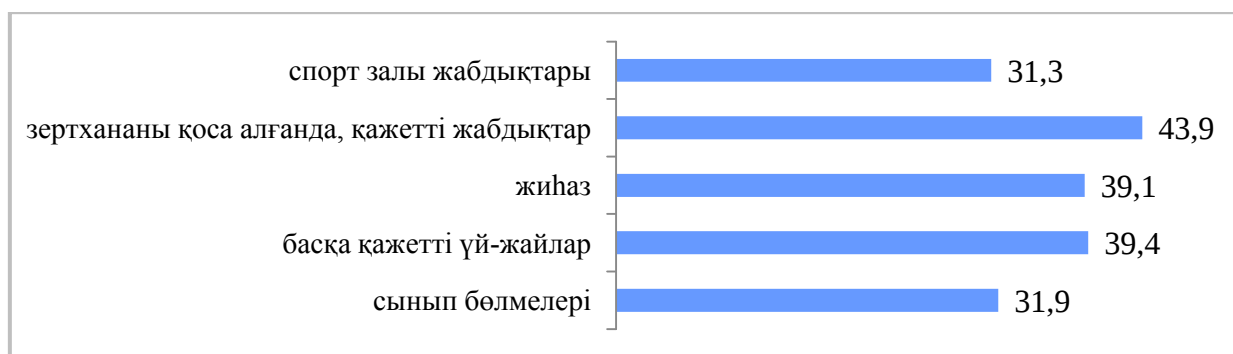
31-диаграмма. Асханалармен, кітапханалармен және спорт залдарымен қамтамасыз етілген мектептердің үлесі, 2019 ж., %-бен

Мектептердің материалдық-техникалық қамтамасыз етілуі ерекше назар аударуды қажет етеді. Барлық мектептерде барлық санитарлық-гигиеналық нормаларға сәйкес келетін ішкі дәретханалар немесе дәретханалар жоқ, барлық мектептер қыста жақсы жылытылмайды.

²⁶ ОЖСБ өткізу қорытындысы туралы ақпарат// <https://testcenter.kz/ru/schools/voud-so-results/>

32-диаграмма. Материалдық-техникалық базаның жоқтығын хабарлаған директорлардың үлесі, %-бен

Сауалнама барысында мектеп директорлары материалдық-техникалық қамтамасыз етуде қиындықтарға тап болғанын айтты: мектеп директорларының 31,3%-ында мектептерде дене шынықтыру сабақтарын сауатты ұйымдастыру үшін спорттық жабдықтар жеткіліксіз деп мәлімдеді, басшылардың жартысы (43,9%) зертханалық жабдықты қоса алғанда, құрал-жабдықтардың жетіспеушілігі, 39,1% жиһаздың жоқтығы туралы, 39,4% оқу процесін ұйымдастыруға қажетті құралдардың жоқтығын хабарлады.

Оқушылар материалдық-техникалық жабдықталуына да шағымданады: оқушылардың 13%-ы өздерінің мектебінің жағдайы нашар екенін айтты (мектепте суық, жарық жоқ, дәретхана немесе басқа да жағдайлар нашар). Сонымен бірге, қалалық/ауылдық тұрғыда ешқандай айырмашылық жоқ. Көбінесе, Ақмола және Қостанай облыстарының оқушылары оқу жағдайларына көңілі толмайды.

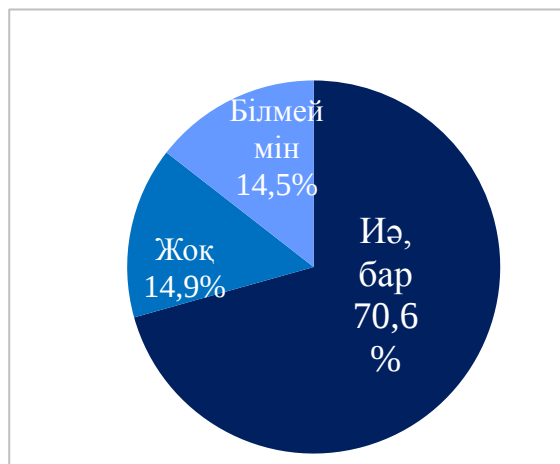
3.2.10 Ақпараттық-коммуникациялық технологияларға қолжетімділік

Адами капиталды қалыптастырудың шешуші факторы – білім сапасы. Цифрлық технологиялардың дамуы жағдайында Интернеттің жылдам кеңеюі, оқушылардың ақпараттық-коммуникациялық дағдыларын қалыптастыру сапалы білім беру процесінің маңызды шарты болып табылады.

ҰБДҚ мәліметтері бойынша, күндізгі жалпы білім беретін мектептердің кеңжақты Интернет желісіне 4 Мбит/сек немесе одан жоғары жылдамдықпен қосылуы 2019 жылы 99,3% құрайды, яғни 7 333 мектеп²⁷.

²⁷ <https://strategy2050.kz/ru/news/gosprogramma-razvitiya-obrazovaniya-chto-sdelano/>

33-диаграмма. Оқушылардың Интернетке қолжетімділігі, %-бен

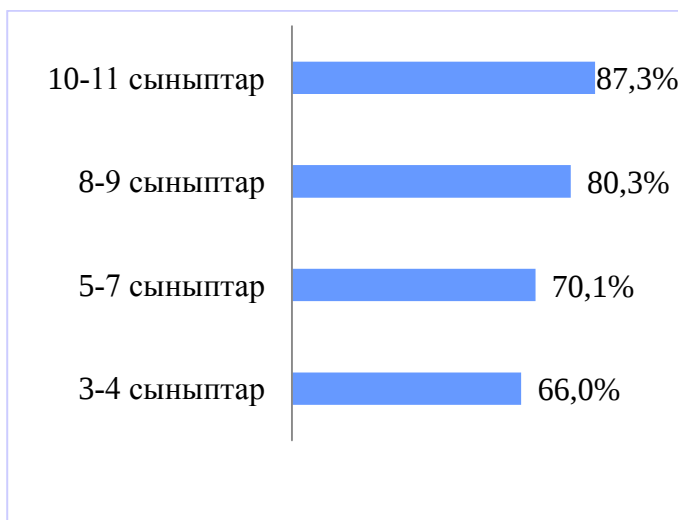
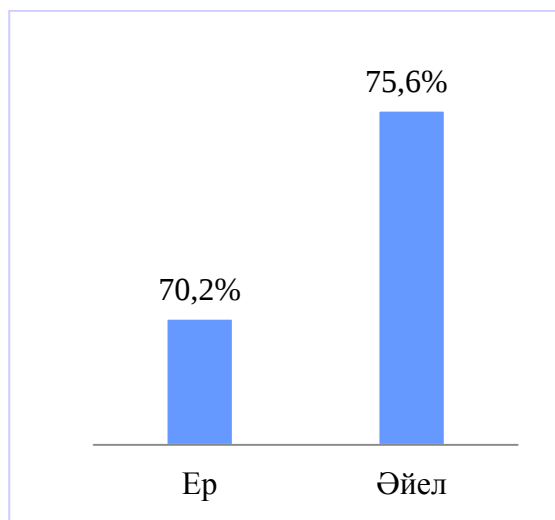

Сауалнама барысында оқушылардың 70,6%-ы мектепте Интернет қолжетімді екенін хабарлады. Сонымен бірге, қалалық және ауылдық мектеп оқушылары, қыздар да, ұлдар да қолжетімділікті бірдей бағалады. Гимназиялар мен лицейлердегі оқушылар арасында мектепте Интернетке қолжетімді оқушылардың үлесі қарапайым мектептердегі оқушыларға қарағанда төмен.

ҚР БҒМ мәліметтері бойынша мектептердің 81,1%-ында электрондық журналдар мен күнделіктер жүйесі енгізілген (5 999 мектеп). Электрондық журналдар мен күнделіктер жүйесін 300 мыңнан астам мұғалімдер, 2,7 миллион оқушы және 1,9 миллион ата-ана пайдаланады. Мұғалімдерге (50 мың қолданушы) және ата-аналарға (40 мың қолданушы) арналған мобильді нұсқа іске қосылды. Сонымен қатар, министрліктің мәліметінше, 65 мектеп мүлдем интернетке қосылмаған, БҚО-да осындай 30 мектеп бар.

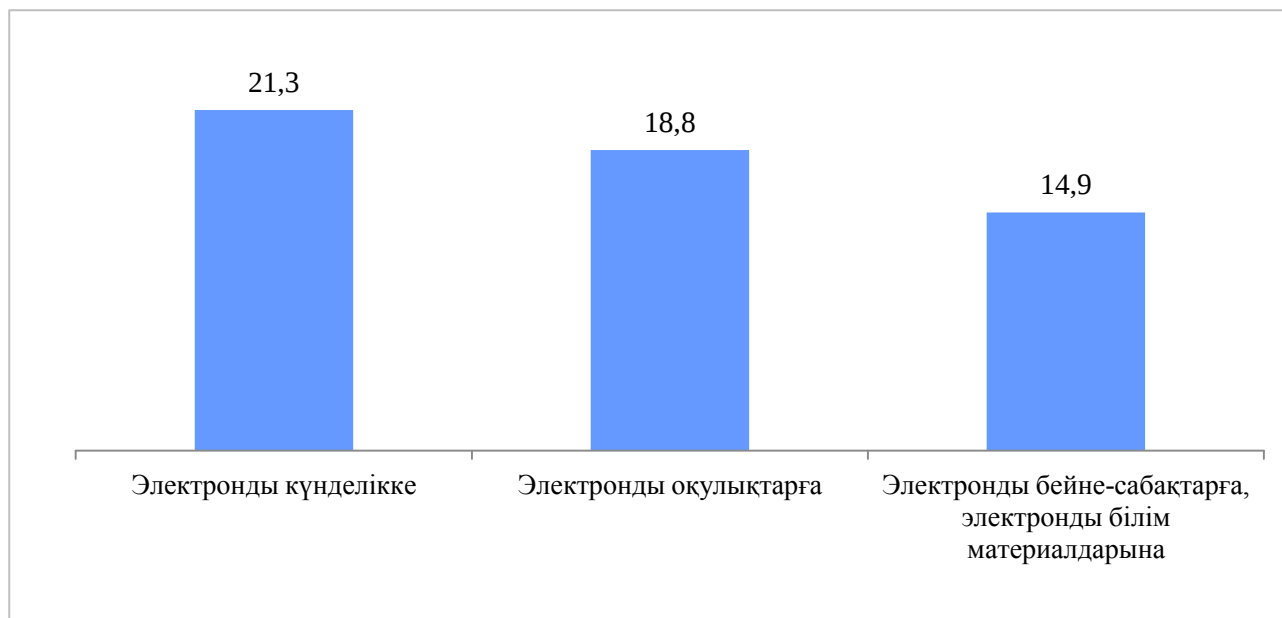
Сауалнамаға сәйкес оқушылардың 73,2%-ы электронды күнделікке қол жеткізді. Қала/ауыл жағдайында қолжетімділікте айырмашылықтар байқалмайды. Бір қызығы, қыздар арасында қолжетімді адамдардың үлесі ұлдарға қарағанда жоғары. Шамасы, олардың жасына байланысты бастауыш сынып оқушылары электронды күнделікке қолжетімсіздігін байқатты. 3-4 сынып оқушыларының 8,5%-ы бұл не екенін білмейтіндерін, ал 5-7 сынып оқушыларының арасында электронды күнделікпен таныс емес адамдар арасында – 3,5%, ал жоғары сыныптағылардың арасында ондайлар жоқ.

34-диаграмма. Электрондық күнделікке қолжетімділік, оқушылардың үлесі, %-бен

Электрондық білім беру ресурстарына әркімнің қолы жете бермейтіндігін мектеп басшылары растады. Әрбір бесінші директор өз мектебінде электронды күнделік пен электронды оқулықтарға қолжетімді емес, ал 15%-ы мектепте электронды бейне сабақтар мен оқу материалдарына қолжетімді емес дейді.

35-диаграмма. Электрондық білім беру ресурстарына қолжетімділіктің болмауы, директорлардың үлесі, %-бен

Ақпараттық жүйелердің қарқынды дамып келе жатқан нарығына шығу оқу үрдісінен білім беру процесінің тиімділігін арттырудың жана мүмкіндіктерін талап етеді. Білім беру саласында сандық білім беру ресурстарын қолдану мұғалімдерге оқытудың мазмұнын, әдістері мен ұйымдастырушылық формаларын сапалы өзгертуге мүмкіндік береді. Сандық білім беру ресурстары ақпараттық қоғамдағы оқушылардың зияткерлік қабілетін нығайтуға, сонымен қатар білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде білім сапасын арттыруға мүмкіндік береді.

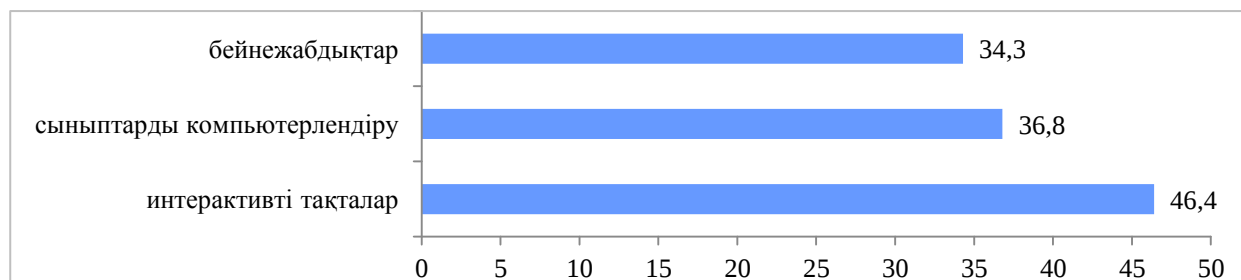
Сауалнама барысында директорлардың 66%-ы өздерінің мектебі бейне, интерактивті сабақтармен сандық білім беру ресурстарына қосылғандығын, ал қалған 4%-ы – сандық білім беру ресурстары арнайы мектеп серверінде орналасқанын айтты.

36-диаграмма. Мектептерді цифрлық білім беру ресурстарына қосу, мектеп директорларының жауаптарын бөлу, %-бен

Компьютерлерден басқа білім беру ұйымдарына білім беруде сандық контентті пайдалану үшін үлкен маңызы бар интерактивті жабдықтар жеткізіледі. Республика бойынша мектеп ұйымдарында интерактивті жабдықтардың болуы 6 636 бірлікті (оның ішінде ШЖМ – 2 143) немесе 84,7% (72,8%) құрайды²⁸.

37-диаграмма. Мектепте АКТ жетіспеушілігін анықтаған директорлардың үлесі, %-бен

Дегенмен, мектеп директорлары мектептердегі интерактивті жабдықтардың жеткіліксіздігі туралы айтады: сұралған директорлардың 46,4%-ы оларда интерактивті тақталардың жетіспеуі, үштен бірі сыныптарды компьютерлендірудің жеткіліксіздігі және оқу процесіне қажетті бейне жабдықтардың жетіспеушілігі туралы айтты.

Сонымен қатар, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды өсуі жабдықтар мен бағдарламалық қамтамасыз етудің тез ескіруіне әкеп соқтыратын фактіні де ескеру қажет. Сорос Қорының қолдауымен

²⁸ Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің жағдайы мен дамуы туралы ұлттық баяндама (2017 жылдың қорытындысы бойынша) – Астана: «АТО» АҚ, 2018, .319 бет

жүргізілген зерттеу көптеген мектептерде 2007/2010 жылдары шығарылған²⁹ компьютерлер тұрғанын, олар моральдық және техникалық жағынан ескірген, оларда бағдарламалық қамтамасыз етуді жаңарту, вирусқа қарсы қорғауды қамтамасыз ету өте қиын, бірақ ең бастысы – ескірген және қазіргі заманғы талаптарға сай келмейтін жабдықтарға қазіргі заманғы ақпараттық технологияларды оқыту мүмкін еместігін анықтады.

3.2.11 Оқулықтар

Мектеп кітаптары ең маңызды мәдени өнім және оқу процесінің негізгі элементі болып табылады. Сауалнама барысында балалардың 2,2%-ы «қажетті оқулықтар, оқу құралдары жоқ» деп мәлімдеді.

Оқулықтардың сапасын және олардың қолжетімділігін арттыру бойынша жұмыстар жүргізіліп жатқанын атап өткен жөн. Жаңа білім беру бағдарламасына көшуге байланысты барлық оқулықтар жаңартылды: оларда QR кодтары бар, оларды планшетке немесе мобильді құрылғыға жүктеу үшін пайдалануға болады. 2019 жылдың 1 қыркүйегінен бастап EPUB форматындағы 1-10 сыныптарға арналған оқулықтардың электронды нұсқалары Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің сайтында орналастырылды. Бұл оқушыларға оқулықтарды электронды құрылғылар арқылы пайдалануға мүмкіндік берді, яғни олар мектепке ауыр оқулықтарды алып жүрмеуге мүмкіндік береді. Оқушы олардан ерікті түрде, сабақта немесе үйде оқи алады, бірақ әр баланың кітаптың қағаз нұсқасы болуы керек.

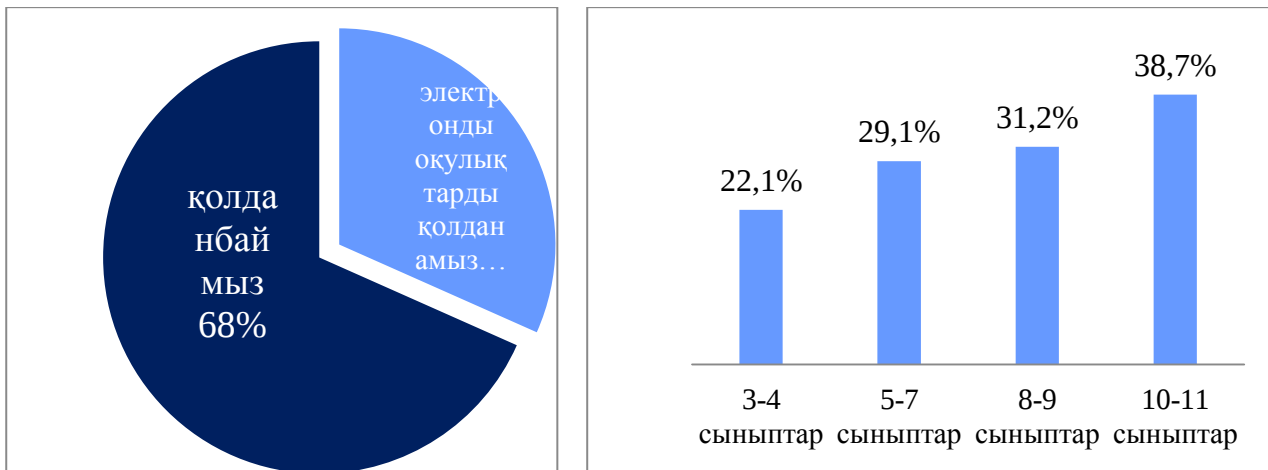
Оқу процесінде электронды оқулықтарды қолдану мен таратудың негізгі проблемасы – барлық мектептер, әсіресе шалғай аудандарда сапалы интернет байланысы қамтамасыз етілмеген, шамамен 1200 орта оқу орындарында кең жолақты интернет байланысы бар³⁰.

Осыған қарамастан, сауалнама нәтижелері бойынша оқушылардың 31,7%-ы оқу процесінде электронды оқулықтарды пайдаланады. Оларды қолданатындардың үлесі жоғары сыныптарға көшкен сайын артады.

²⁹ Сельские школы — дискриминирует ли государство учеников? <https://ekonomist.kz/nurbayev/selskie-shkoly-diskriminiрует/>

³⁰ <https://ru.sputniknews.kz/education/20190521/10214964/elektronnye-uchebniki-itogi-pilotny-proekt.html>

38-диаграмма. Электронды оқулықтарды пайдаланатын оқушылардың үлесі, %-бен

Зерттеу барысында электронды оқулықтарды қолдана білген оқушылар бұл идеяны ұнататындығын, ауыр рюкзактарды алып жүрудің қажеті жоқ екенін айтты: *«бізге гаджеттер бар болса, оны қолдануға рұқсат етіледі, біз оған оқулықтарды жүктеп алдық, бұл өте жақсы»* (Алматы, фокус-топтардың нәтижелері бойынша). Бірақ мұғалімдер мектепте гаджеттерді қолдануға рұқсат етпейтінін айтқан оқушылар да болды: *«Ой, не дейсіз! Бізге телефондарды әкелуге болмайды! Планишеттерді әкелуге кім рұқсат береді! Мен тіпті тәуекел етпеймін! Ұрыс естисің, сонымен бітті»* (8-сынып оқушысымен болған сұхбаттан, Алматы қ.).

Электронды оқулықтарды енгізу қағаз жүзіндегі кітаптармен қатар оқулықтардың қолжетімділігін арттырады, оқушының рюкзактарын жеңілдетті (демек, баланың омыртқасынан жүктемені алып тастаңыз) және білімге деген қызығушылықты арттырады. Ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың үйлесуі жаңа білім беру ортасын жасайды, онда оқытудың жаңа мүмкіндіктері ашылады.

3.3 Техникалық және кәсіби білім беру

ТжКБ жүйесі ел экономикасын әрі қарай жоғары тиімді модельге көшу мақсатында кәсіби техникалық кадрлармен қамтамасыз етуге арналған. Қазақстанда кадрлар қажеттілігін ескере отырып, кәсіптік білім беруді жаңғырту бойынша ауқымды жұмыс жүргізілуде.

ТжКБ саласында 821 колледж бар (оның 479-ы мемлекеттік, 342-і жекеменшік)³¹, олардың контингенті 479 мың. «Баршаға арналған тегін кәсіптік-техникалық білім беру» жобасына қатысатын колледждердің үлесі 64,5%-ды құрайды.

ҚР БҒМ-нің мәліметтері бойынша 18-28 жас аралығындағы техникалық және кәсіптік білімі бар жастардың жұмыспен қамтылған тұрғындар

³¹ Қазақстандағы ТжКБ даму тарихы <http://today.kz/news/kazakhstan/2019-09-19/783476-istoriya-razvitiya-tipo-v-kazahstane/>

құрамындағы үлесі 40% құрайды. «Баршаға арналған тегін кәсіптік білім» жобасын іске асыру жастардың алғашқы тегін жұмыс мамандықтарымен қамтылуын 23%-ға арттырды. Жобаға қатысушыларға оқу, стипендия, жол жүру, тамақтану үшін мемлекеттік қолдау көрсетіледі.

2019 жылы жоба нәтижелі жұмыспен қамту бағдарламасы бойынша 97,8 мың орынға, оның ішінде 21,3 мың орынға мемлекеттік тапсырыс орналастырылды. Заманауи оқу құралдарымен жабдықталған мемлекеттік колледждердің оқу-өндірістік шеберханаларының, зертханалар мен арнайы пәндердің сыныптарының үлесі 2016 жылғы 41,2%-дан 2018 жылы 45%-ға дейін өсті.

486 колледжде 4 188 кәсіпорынның қатысуымен қосарлы оқыту енгізілді. Қосарлы оқыту жүйесіне көшу кезінде оқу уақытының 70% практикалық жаттығуларға бөлінеді, сондықтан шеберлерге жүктеме және оларға қажеттілік артады. Осыған байланысты жұмыс орындарына тәлімгерлерді тарту бойынша жұмысты күшейту қажет.

Жұмыс берушілердің талаптарын ескере отырып, мазмұнды жаңарту үшін барлық 246 мамандық бойынша модульдік бағдарламалар әзірленді, ал жұмыс берушілермен бағдарламалардың мазмұны мен күтілетін құзыреттер келісілді. Сонымен қатар, қайталанатын пәндердің қысқаруына байланысты оқу уақыты қысқарып, бір мамандық аясында үш байланысты біліктілікті игеруге мүмкіндік берілді.

Техникалық және кәсіптік білім беру қазіргі уақытта мектеп түлектері үшін беделді және қызықты емес. Осыған байланысты жағдайды өзгерту бойынша шаралар кешені жасалды. Осылайша, 2019 жылдың 1 қыркүйегінен бастап жұмыс қабілеттілігі бар студенттерге арналған стипендия мөлшерін 30%-ға арттыру жастарды ТжКБ-ға тартуға жақсы ынталандыру болады деп күтілуде. 2019-2020 оқу жылынан бастап WorldSkills, JuniorSkills, DeafSkills және Abilimpics қозғалыстарына мектеп оқушылары мен студенттерді кеңінен тарту арқылы «Қазақстан Республикасының колледждерінің 100 үздік студенті» жобасы іске қосылды.

Жастарды кәсіпкерлік қызметке ынталандыру үшін жағдай жасау мақсатында «Атамекен» ҰКП еліміздің колледждерінде 2019-2020 оқу жылынан бастап студенттерді кәсіпкерлік дағдыларға оқыту басталды.

ТжКБ ұйымдарында жұмысшы біліктілігі бойынша оқитын студенттер (131 мың адам), сондай-ақ орта деңгейлі мамандықтар бойынша оқитын көп балалы отбасылардың балалары (7 мыңнан астам адам) оқу кезінде тегін тамақпен қамтамасыз етіледі. Колледждердің 53,5%-ында жеке немесе жалға алынған жатақханалар бар, осылайша 85 818 адамды орналастыру қарастырылған.

3.4 Жоғары білім

Экономикалық дамыған елдердің тәжірибесі ел халқының білім деңгейі мен мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық тиімділігі деңгейі арасындағы

тығыз өзара байланыстың болуын дәлелдейді. Осыған байланысты білім беру, әсіресе жоғары, әлеуметтік, саяси және экономикалық прогрестің жетекші факторы ретінде қарастырылады. Мұның себебі қазіргі қоғамның ең құнды құндылығы мен негізгі капиталы жаңа білімді іздеу мен игеруге және стандартты емес шешімдер қабылдауға қабілетті адам болып табылады.

Қазақстанда 2019 жылы 131 жоғары оқу орны болды: ұлттық – 10, мемлекеттік – 31, азаматтық емес – 14, ДБҰ – 1; Халықаралық – 1; акционерлегендер – 18, жеке меншік – 56. 2018-2019 оқу жылында оқушылар контингенті барлығы 586 661 адамды құрады, оның ішінде мемлекеттік тапсырыс бойынша 182 317 адам.

Жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында 2018 жылы заңнамаға түзетулер енгізілді, оған сәйкес еліміздің жоғары оқу орындары көбірек академиялық, басқарушылық және қаржылық бостандыққа ие болды. Бұл жаңа экономикаға көшу жағдайында, білікті кадрлар мен жаңа мамандықтарға деген қажеттілік одан сайын артып келе жатқан уақытта маңызды. Осыған байланысты кадрлар даярлау бағыттарының жаңа классификаторы әзірленді, оған сәйкес ЖОО-лар нарықтың талаптарына сәйкес жаңа білім беру бағдарламаларын әзірлей алады.

«Білім туралы» Заңнан жоғары оқу орындарында оқу құнын реттейтін норманы алып тастады. Бұрын ақылы негізде бір білім алушыға арналған шығындар білім беру грантының немесе мемлекеттік білім беру тапсырысының мөлшерінен кем болмауы тиіс. Алайда бұл жоғары оқу орындарына сұранысқа икемді жауап беруге кедергі жасады. Енді олар бағаны өз қалауы бойынша белгілей алады. Бұл түзету қазақстандықтардың жоғары білім алуға қол жеткізуін кеңейтеді деп есептеледі.

Жоғары білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартында ерекше білім беру қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерін ескере отырып, барлық білім алушылар үшін білімге тең қолжетімділікті қамтамасыз ететін инклюзивті білім беру көзделген. Арнайы және инклюзивті білім беру жүйесін кадрлармен қамтамасыз ету мақсатында барлық педагогикалық мамандықтардың міндетті компоненттерінде 2 кредит көлемінде «Инклюзивті білім беру» пәні қайта қаралды.

3.5 Қосымша білім беру

Қазіргі қосымша білім беру – бұл білім алушыға жеке көзқарасқа негізделген икемді, динамикалық, көп деңгейлі жүйе. Балаларға қосымша білім беру жүйесі әрбір балаға өзінің жеке бағдарлануына байланысты қазіргі заманғы ақпараттық қоғамда өмір сүруге ұрпақ дайындау міндетін табысты шеше алады³². Балаларға қосымша білім беру оқушылар өздерінің

³² Абишева М. М. Роль дополнительного образования в формировании социально активной личности [Текст] // Актуальные вопросы современной педагогики: материалы V Междунар. науч. конф. (г. Уфа, май 2014 г.). — Уфа: Лето, 2014. — С. 143-145. — URL <https://moluch.ru/conf/ped/archive/103/5528/>

шығармашылық және танымдық белсенділігін дамытып, өзінің жеке қасиеттерін іске асыра алатын кеңістікті арттырады»³³.

ҚР БҒМ ақпараты бойынша қосымша білім берумен жалпы қамту білім алушылардың жалпы санынан 78,5% (2 619 586 білім алушы), оның ішінде ауылдық жерлерде 33,7% (1 124 432 білім алушы) құрайды. Білім беру, мәдениет және спорт жүйесінің 1256 мектептен тыс ұйымдарында 1 028 896 (30,8%) оқушы, мектеп жанындағы 63 172 үйірмеде – 1 590 690 (47,7%) бала қамтылған.

Халықтың әлеуметтік осал топтарының балаларын жұмыспен қамтуға ерекше көңіл бөлінеді. Мектептен тыс ұйымдарда қосымша білім берумен 6,5 мың жетім және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, 5,6 мың ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар, 57,9 мың аз қамтылған отбасынан шыққан балалар қамтылған.

Оқушылардың 78,5 %-ы мектептердегі және мектептен тыс ұйымдардағы үйірмелерге қатысады

Зерттеу нәтижелері бойынша балалардың 26,8%-ы үйірмелерге немесе спорт секцияларына бармайды. Мұның негізгі себебі – уақыттың жетіспеуі (29,2%), үйден алыс (15,2%) және ниеттің болмауы (39,0%). Аталған себептердің ішінен секциялар мен үйірмелердің жетіспеушілігі (8,6%), оларды төлеуге қаражаттың жетіспеуі (10,5%) аз кездесті.

Сұралған балалардың 35,6%-ы бос уақытында спорт секцияларымен айналысады. Олардың ішінде ұлдардың үлесі қыздармен салыстырғанда екі есе жоғары (тиісінше 48,7% және 24,9%). 14-15 жастағы балалар (38,5%) спортпен шұғылданады. Сауалнамаға қатысқан оқушылардың 16,5%-ы тілдік сабақтарға қатысады, олардың ішінде қыздар – 12,3%, ұлдар – 20,0%. Негізінен курстарға облыс орталықтарының балалары (20,1%), сондай-ақ орта және шағын қалаларда тұратындар үшін – 14,6% қолжетімді. Өкінішке орай, сауалнамаға қатысқан балалардың тек 9,6%-ы және шалғай ауылдардың 3,4%-ы тілдік курстарға қатысады.

Ғылыми үйірмелерді (физика, математика, әдебиет және т.б.) балалардың 8,4% таңдайды, олардың ішінде қыздар – 9,5%, ұлдар – 6,3%. Кішкентай балалармен салыстырғанда 16-17 жас аралығындағы оқушылар басқаларға қарағанда ғылыми үйірмелерге жиі келеді – 17,0%, 8-10 жастағы балалар – 5,7%. Бұл жоғары сынып оқушыларының ҰБТ тапсыруы керек екендігі, белгілі пәндер бойынша элективті және оқу топтарына қатысу арқылы дайындалатындығымен негізделген.

³³ Микрюкова О. Н. Роль дополнительного образования в ранней профессионализации школьников // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2017. – Т. 27. – С. 74–76.

39-диаграмма. Үйірмелерге, элективті және спорт секцияларына баратын балалардың үлесі, %-бен

Оқушылардың 13,5% би үйірмелеріне қатысады, ал ер балалардың 4,8% ғана биге қатысады. Әсіресе, бастауыш сыныптарда қыздар би секцияларын таңдайды (20,7%).

Ғылыми ақпараттар санының жылдам өсуі түбегейлі жаңа дағдыларды, дамып келе жатқан технологияларды прогрессивті игеруді, олардың жұмыс принципін түсінуді қажет етеді. Қазіргі оқушылардың буыны техникалық прогрестің жоғары қажеттіліктері бар қоғамда өмір сүруге дайын және техникалық мәдениеттің қажетті деңгейіне ие болуы керек. Өкінішке орай, техникалық үйірмелерге баратын балалардың үлесі өте аз – 3,4%.

Оқушылардың тек 3,4 %-ы техникалық шығармашылық үйірмелеріне қатысады

Осыған байланысты, техникалық үйірмелерді дамыту жұмыстарын күшейту, балалар арасындағы қызығушылықты арттыру және осы бағытта қосымша білім беруді қаржыландыруды кеңейту қажеттілігі өзекті мәселе болып табылады.

3.6 Соңғы 5 жылдағы балаларға жұмсалатын мемлекеттік шығындар динамикасы. Білім беруге жұмсалған шығындар

ҚР Қаржы министрлігінің мәліметі бойынша, соңғы 5 жылда әлеуметтік салаға бөлінген біріктірілген бюджет сомасы екі есе өсті (2015 жылы 6789,8 млрд. теңгеден 2019 жылы 13631,9 млрд. теңгеге дейін). Алайда егер жалпы бюджеттен шығындар үлесін қарайтын болсақ, бұл көрсеткіш 2015 жылдан 2017 жылға дейін төмендегені байқалады, 2018 жылы барлық үш сала бойынша өсім байқалады, бірақ 2019 жылы жағдай әртүрлі: денсаулық сақтауға жұмсалған шығындар үлесінің төмендеуі (10,3%-дан 9,5%-ға дейін), әлеуметтік көмек және әлеуметтік қамтамасыз ету саласында (24,2%-дан 25,4%-ға дейін), білім беру саласында бұрынғы деңгейде қалды (17,1%).

40-диаграмма. Қазақстанның білім беруге, денсаулық сақтауға және әлеуметтік көмекке арналған біріктірілген бюджет шығындарының үлесі, %-бен³⁴

Білім беруге арналған шығындар

Біріктірілген бюджеттің білім беру бағдарламаларындағы республикалық бюджеттің үлесі 26,2% құрайды, яғни білім беруге жұмсалған шығындардың төрттен үш бөлігін жергілікті бюджеттер көтереді. 2019 жылы біріктірілген бюджетте білім беруге жұмсалған шығындар үлесі 17,1%-ды құрады, бұл ретте білім беруге жұмсалған шығындар сомасы 2,3 трлн.теңгеге дейін өсті.

Балаларды оқытуға кететін шығындардың құрылымы мен үлесін тереңірек қарастыру үшін Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің

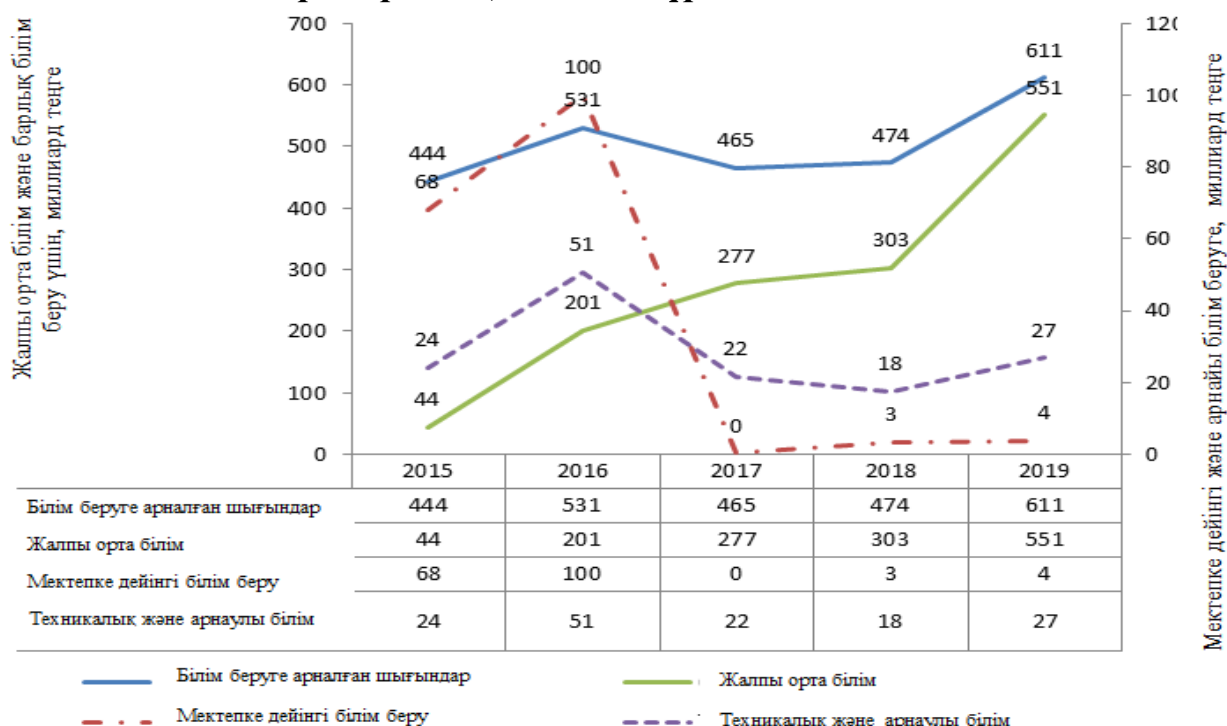
³⁴ Бюджеттің атқарылуы туралы есеп <http://www.minfin.gov.kz:81/redirect3.jsp?language=ru>

статистикалық бюллетенінің және жылдық бюджеттің деректері пайдаланылды. Жылдық бюджеттерде балалардың білім алуына тікелей қатысты жеке баптар шегерілді (0-17 жас). Алынған деректер бойынша 2019 жылы жоғары оқу орындарына және басқа да білім беруге арналған республикалық шығындардың «тікелей шығындар» бабымен салыстырғанда қысқаруы байқалды. 2017 жылы мектепке дейінгі мекемелерге және мамандандырылған білім беру түрлеріне арналған республикалық бюджет шығындарының күрт төмендеуі байқалды, бірақ 2019 жылы мектепке дейінгі білім беруде шағын өсу (3958 млн. теңгеге дейін) белгіленді, сонымен қатар, арнайы және техникалық білім беру саласында

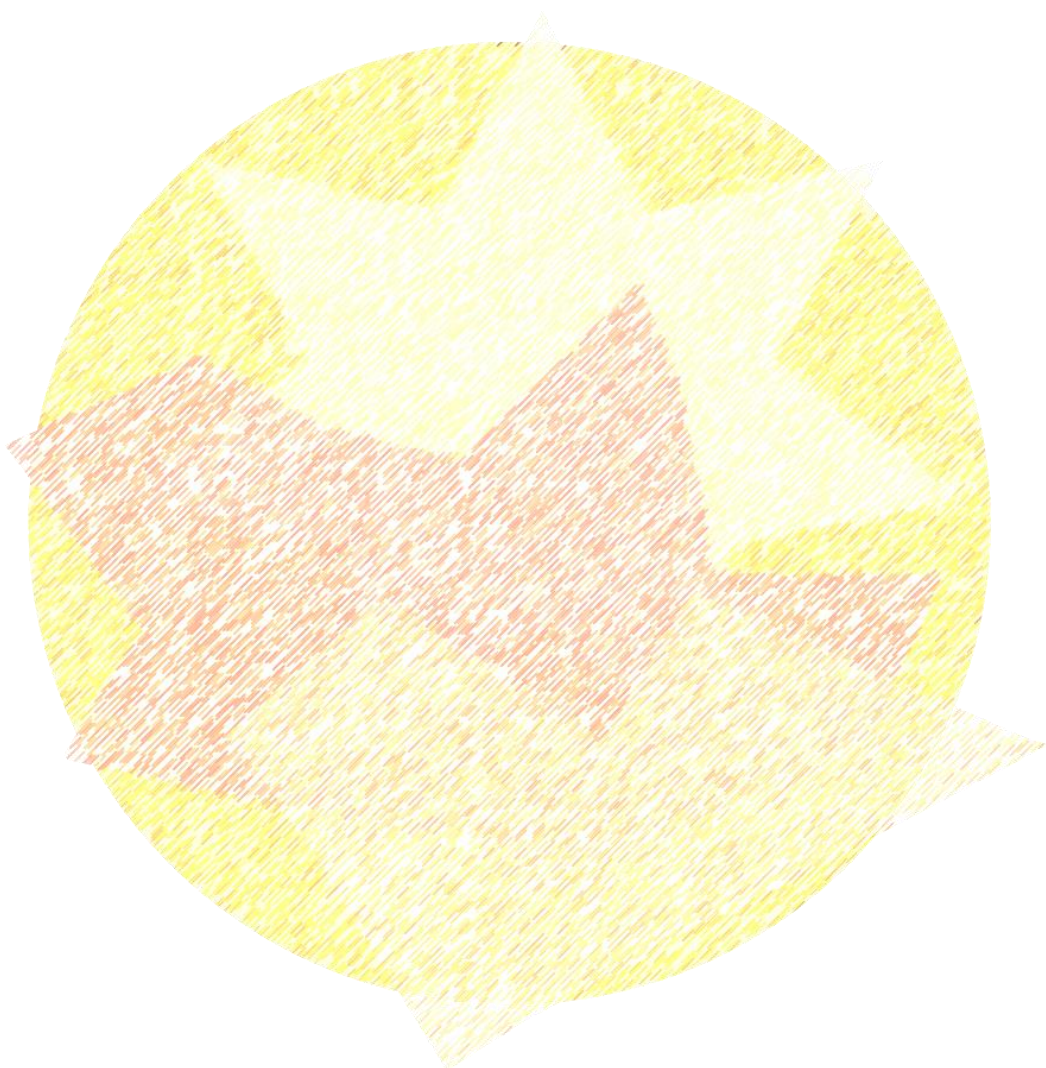
27 млрд. теңгеге жуық қаржы жұмсалды.

«Бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім», «Жоғары сапалы мектепке қолжетімділікті қамтамасыз ету», «Өндірістік инновацияларды ынталандыру» бюджеттік баптарынан тұратын орта білім, барлығы 2019 жылға арналған білім беру шығындарының 90,1% құрайды (551 млрд. тг.), және өсу қарқыны инфляциядан едәуір асатын шығындардың тұрақты өсуін көрсетеді.

41-диаграмма. 17 жасқа дейінгі балалардың білім алуына тікелей қатысты Қазақстанда білім беруге арналған шығындар мен білім беруге арналған жеке еген шығындар, млрд теңге, білім түрі бойынша³⁵

³⁵ ҚР Қаржы министрлігінің статистикалық бюллетені, әр жылдың қаңтар-желтоқсан деректері. http://www.minfin.gov.kz/irj/portal/anonymous?NavigationTarget=ROLES://portal_content/mf/kz.ecc.roles/kz.ecc.anonymous/kz.ecc.anonym_budgeting/budgeting/reports_fldr/statistical_bulletin_fldr

4 ТАРАУ

БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ

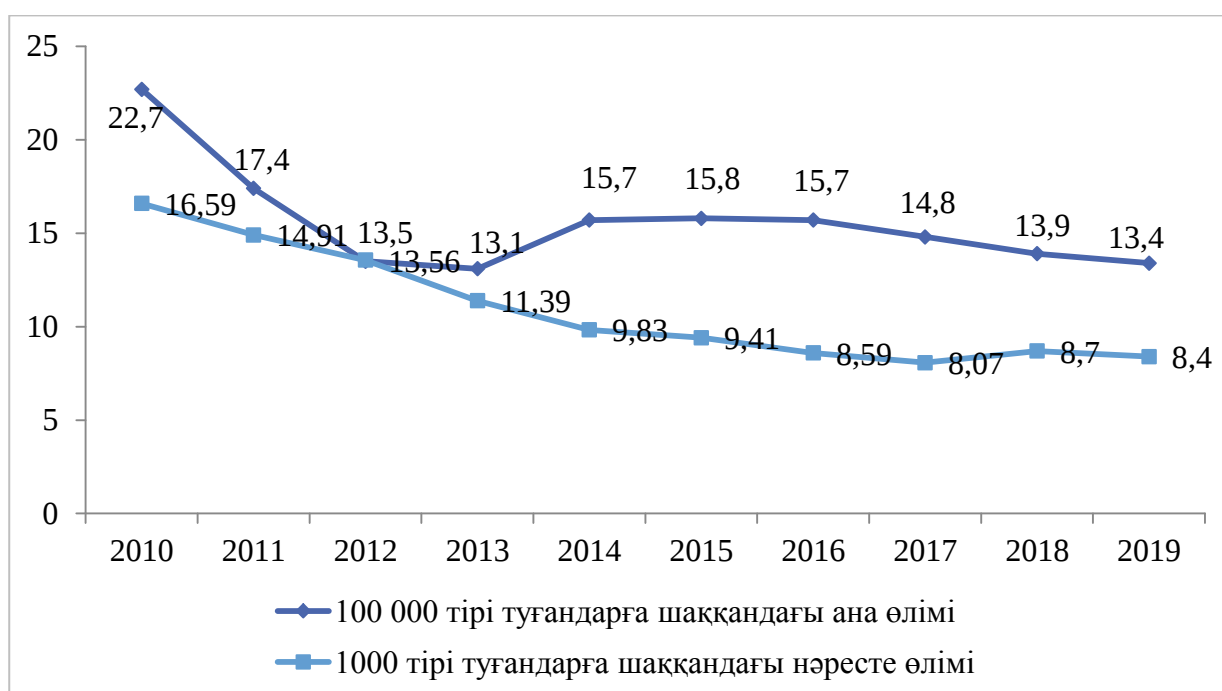

4 ТАРАУ. БАЛАЛАРДЫҢ ДЕНСАУЛЫҒЫ

4.1 Ана мен бала өлімі

Мемлекеттің тәуелсіздігі кезеңінде Қазақстанда **ана мен нәресте өлімі** едәуір төмендеді: аналар өлімі 1992 жылы 100 мың тірі туғандарға шаққанда 76,8-ден 2019 жылы **13,4-ке**, нәресте өлімі – 1000 тірі туғандарға 25,7-ден **8,4-ке** дейін қысқарды. Ана өлімі экономикалық жағдайға жауап береді, 1992, 1997-1998 және 2007 жж. экономикалық дағдарыстармен сәйкес келеді. 2010 жылдан бастап 2019 жылға дейін ана өлімінің 1,6 есеге, нәресте өлімінің 2 есеге төмендеуі байқалады.

42-диаграмма. Қазақстандағы ана мен бала өлімі

Дереккөз: 2010-2016 «Қазақстан балалары» статистикалық жинағы, Астана 2018. 2017-2019 жж. ДМ Қоғамдық денсаулық сақтау саясаты департаменті * Алдын-ала мәліметтер

2019 жылы ана өлімінің ең жоғары деңгейі Қарағанды (39,4), Қостанай (26,4) және Алматы (29,6) облыстарында байқалды.

2018 жылмен салыстырғанда жағдай айтарлықтай жақсарды 2019 жылы бұл көрсеткіш бойынша Павлодар және Солтүстік Қазақстан облыстарында байқалды, 2019 жылы ана өлімі бірде-бір оқиғасы тіркелмеген Маңғыстау облысында ана өлімі бес есеге азайды, Нұр-Сұлтан қаласында бұл көрсеткіш жетіге есеге төмендеді, ал Ақмолада – екі есе азайды.

Жағдайдың едәуір нашарлауы, көрсеткіштің үш есе артуы – Қостанай, Атырау және Шығыс Қазақстан облыстарында байқалды.

10-кесте. 2018-2019 жж. Ана өлімі (100 000 тірі туғандарға шаққанда)

Өңір	2018	2019
Ақмола	35,9	17,9
Ақтөбе	5,1	4,9
Алматы	14,8	29,6
Атырау	5,9	18,0
БҚО	7,6	7,6
Жамбыл	8,0	11,8
Қарағанды	26,2	39,4
Қостанай	8,7	26,4
Қызылорда	10,7	5,3
Маңғыстау	25,1	4,9
Павлодар	8,5	0,0
СҚО	14,8	0,0
ШҚО	14,0	23,4
Алматы қ.	8,9	11,0
Түркістан	10,3	9,1
Шымкент қ.	19,6	7,5
Нұр-Сұлтан қ.	29,0	3,7
Қазақстан	13,9	13,4

Дереккөз: ҚР ДСМ

Айта кету керек, соңғы 10 жылда Қазақстанда ана өлімі 3,5 есе төмендегеніне қарамастан, ЭЫДҰ елдерімен салыстырғанда екі есе жоғары.

Нәрестелер өлімі 2019 жылы болды 1000 тірі туғандарға шаққанда **8,4** және 2018 жылғы ресми мәліметтерге сәйкес ұлғайды (2018 жылы 1000 тірі туғандарға 8,03). Алайда, бұл көрсеткіш шынымен де артты деп айтуға болмайды, өйткені Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің бастамасы бойынша барлық өңірлерде 2018 жылы өлі туылу деңгейіне жүргізілген талдау нәтижесінде Қазақстан Республикасында есептелмеген ерте неонатальды өлімнің 277 жағдайы (тірі туылғандарды есепке алмағанда) анықталды. Талдау нәтижелері бойынша 2018 жылы сәби өлімі көрсеткіші нашарлау деңгейіне өзгертілді, ол ресми 8.03-тің орнына нақты тірі туғандарға 8,7 құрады³⁶.

Соңғы 10 жыл ішінде (2010-2019 ж.ж.) нәрестелер өлімі төмендейді және іс жүзінде екі есе төмендеді: 1000 тірі туғандарға 16,54-тен 8,4-ке дейін.

2019 жылы нәрестелер өлімінің себептері құрылымында перинаталды кезеңде пайда болатын жағдайлар басым – 54,7%, туа біткен ақаулар – 20,4%, жұқпалы және паразиттік аурулар – 5,5%, тыныс жолдарының аурулары – 4,5%. және қан айналымы жүйесі аурулары – 4,2%.

³⁶ Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің 2017-2021 жылдарға арналған стратегиялық жоспарын іске асыру туралы есеп, <http://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/details/14056?lang=ru>

Нәресте өлімінің ең жоғары деңгейі Атырау (11,52), Ақтөбе (9,86), Қызылорда (9,50), Қостанай (9,26), Маңғыстау (9,26), Жамбыл (9,12) облыстарында және Шымкент қаласында (9,40) белгіленді. Ең төменгі деңгей – Нұр-Сұлтан (6,07), Павлодар (6,85) және Батыс Қазақстан (6,80) облыстарында. Бұл көрсеткіштің төмендеуінің маңызды үрдістерін ешбір аймақта атап өту мүмкін емес.

11-кесте. 2018-2019 жж. Сәбилердің өлімі (1 жасқа дейін) (1 000 тірі туылғандарға шаққанда)

Өңір	2018	2019
Ақмола облысы	5,64	7,00
Ақтөбе облысы	8,66	9,86
Алматы облысы	6,98	7,35
Атырау облысы	10,69	11,52
Батыс Қазақстан облысы	6,61	6,80
Жамбыл облысы	7,39	9,12
Қарағанды облысы	7,59	8,59
Қостанай облысы	10,30	9,26
Қызылорда облысы	9,09	9,50
Маңғыстау облысы	9,81	9,26
Павлодар облысы	5,55	6,85
Солтүстік Қазақстан облысы	10,81	9,13
Түркістан облысы	8,67	8,40
Шығыс Қазақстан облысы	7,99	8,29
Нұр-Сұлтан қ.	6,17	6,07
Алматы қ.	8,36	8,09
Шымкент қ.	8,37	9,40
Қазақстан	8,03	8,40

Дереккөз: ҚР ДСМ

Егер біз Қазақстан Республикасындағы балалар өлімін басқа елдермен салыстыратын болсақ, оның коэффициенті Орталық Азияға қарағанда төмен, бірақ ЭЫДҰ елдеріне қарағанда жоғары екенін атап өтуге болады.

12-кесте. Әлемнің таңдалған елдеріндегі нәресте өлімі

Ел	Жыл	Нәресте өлімі (1000 туылғандарға шаққанда)
Эстония	2014	2,44
Германия	2014	3,19
Беларусь	2014	3,45
Дания	2012	3,49
Латвия	2014	3,82
Ұлыбритания	2013	3,94
ЭЫДҰ	2012	4,13
Венгрия	2014	4,6
ЕО	2014	5,06
Ресей	2011	7,33

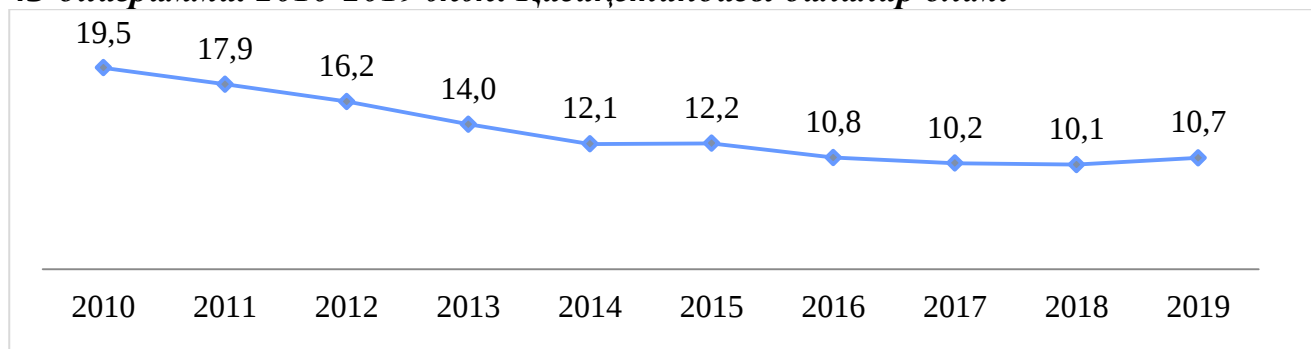
Ел	Жыл	Нәресте өлімі (1000 туылғандарға шаққанда)
Болгария	2013	7,34
Украина	2014	7,85
Қазақстан	2017	7,93
ТМД	2014	9,34
Әзірбайжан	2007	9,82
Түркия	2013	10,08
Өзбекстан	2014	10,71
Тәжікстан	2005	11,78
Қырғызстан	2013	19,88

Дереккөз: «Қазақстан Республикасы халқының денсаулығы және денсаулық сақтау ұйымдарының 2017 жылғы қызметі», ДСМ, Астана 2018 ж

2019 жылы **балалар өлімі** 10,75 жағдайды құрады 1000 туылғанға шаққанда (2016 жылдың деңгейі). 2016 жылға дейін елімізде нәресте өлімі көрсеткіші едәуір төмендеді: 2010 жылғы 19,5-тен 2016 жылы туылған 1000 адамға 10,8-ден. Бірақ соңғы үш жылда мұндай оң динамика байқалмады, өлім деңгейі 10,1-ден 10,8-ге дейін сақталады, бұл ЭЫДҰ-ға қарағанда 3 есе жоғары³⁷.

2019 жылы балалар өлімінің ең жоғары деңгейі Атырау (13,3) және Қызылорда (13,4) облыстарында байқалады. Нәрестелер өлімінің ең төменгі деңгейі Ақмола облысында (8,2), БҚО (8,2), Павлодар облысында (8,2) және Нұр-Сұлтан қаласында – 7,8. 2018 жылмен салыстырғанда жағдайдың біршама жақсарғаны тек Солтүстік Қазақстан облысында байқалады (13,0-ден 11,4-ке дейін төмендеу). Барлық басқа аймақтарда 2018 жылмен салыстырғанда нашарлау үрдісі байқалады.

43-диаграмма. 2010-2019 жж. Қазақстандағы балалар өлімі

Дереккөз: «Қазақстан Республикасы халқының денсаулығы және денсаулық сақтау ұйымдарының 2017 жылғы қызметі», Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі, Астана, 2018 ж., Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Қоғамдық денсаулық сақтау саясаты департаменті.

* 2019 жылдың алдын-ала мәліметтері

³⁷https://total.kz/ru/news/obshchestvo_sobitiya/birtanov_detskaya_smertnost_v_kazahstane_v_3_raza_prevy_ishaet_pokazateli_stran_oedr

**13-кесте. 2018-2019 жж. Өңірлер бойынша нәрестелер өлімі
(1000 тірі туылғандарға шаққанда)**

Өңір	2018	2019
Ақмола	7,48	8,22
Ақтөбе	10,92	11,71
Алматы	9,4	9,98
Атырау	12,68	13,39
Батыс Қазақстан	7,73	8,23
Жамбыл	9,63	11,88
Қарағанды	9,11	10,76
Қостанай	11,52	11,44
Қызылорда	12,56	13,32
Маңғыстау	11,86	11,78
Павлодар	7,25	8,24
Солтүстік Қазақстан	13,07	11,44
Түркістан	11,69	11,85
Шығыс Қазақстан	9,51	10,16
Нұр-Сұлтан қ.	7,44	7,77
Алматы қ.	9,86	9,69
Шымкент қ.	10,22	11,61
Қазақстан	10,11	10,75

Дереккөз: ҚР ДСМ.

Осылайша, өлімнің барлық үш негізгі көрсеткіштері бойынша (ана, нәресте және бала) тұтастай алғанда елде де, жекелеген аймақтарда да тұрақты оң динамика байқалмайды.

Еліміздің аймақтарының ішінде барлық үш көрсеткіш бойынша салыстырмалы түрде өсу бар – Павлодар, Батыс Қазақстан облыстары және Нұр-Сұлтан қаласы. Атырау, Жамбыл, Қостанай және Түркістан облыстары жалпы фонға сәйкес келмейді.

Аймақтар бойынша деректерде бірыңғай динамика жоқ – кейбіреулерінде жақсару байқалса, басқаларында нашарлау байқалады, бұл жалпы динамиканы қалыптастыратын біртұтас жүйелік фактордың жоқтығын көрсетуі мүмкін, нәтижесінде аймақтық жағдай басым рөл атқарады. Содан кейін мемлекеттік денсаулық сақтау саясатының маңызды міндеті кең оң өзгерістерге алып келетін шараларды әзірлеу болып табылады.

Ана өлімін тиімді төмендету мақсатында Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі «2019 жылға арналған аналар өлімін азайту жөніндегі жедел жоспарды» бекітті және іске асырды (Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің 2019 жылғы 29 қаңтардағы № 27 бұйрығы). Бұл жоспардың құрамына кадрлармен қамтамасыз ету, материалдық-техникалық жабдықтау, медициналық көмекті стандарттау, пациенттермен және халықпен ақпараттық жұмыс, цифрландыру және ақпараттық жұмыстар кіреді. Онда

әкімдердің, денсаулық сақтау басқармаларының және медициналық ұйымдардың басшыларының қызметінің негізгі көрсеткіштері анықталған.

Айтарлықтай нақты ұсыныстар ЮНИСЕФ есептерінде бар. Осы халықаралық ұйымның пікірінше, Қазақстандағы балалардың өлімінің көпшілігіне белгілі бір алдын-алу және емдік шараларды уақтылы орындау арқылы алдын алуға болады³⁸.

«Бала туылғанға дейін және одан бір апта бұрын инвестиция салу керек, бұл үш қайтарымды нәтиже береді: өлім-жітімнің төмендеуі, өлі туылған балалар санының төмендеуі және ана өлімінің төмендеуі»³⁹.

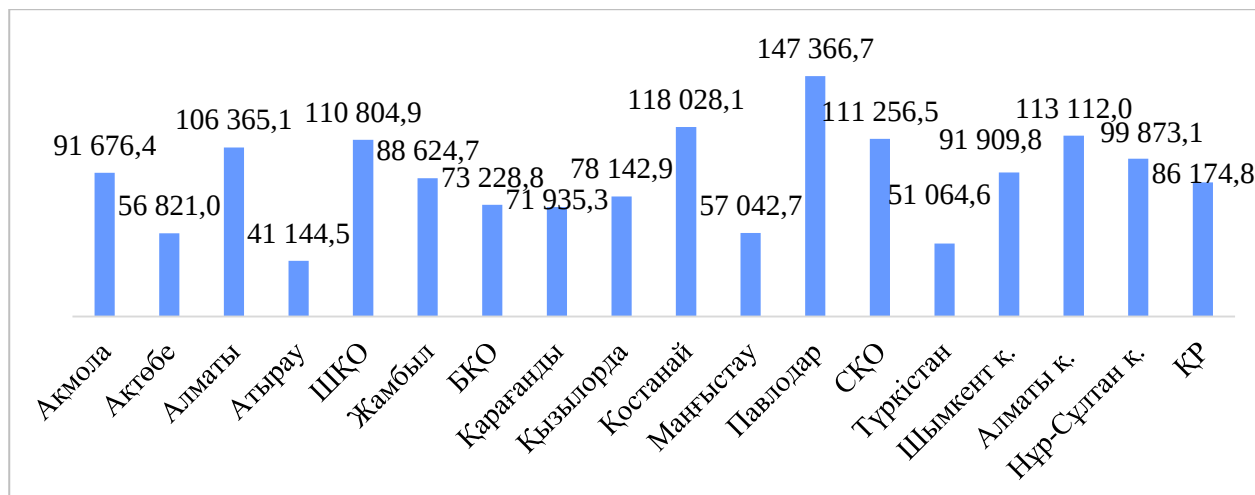
Алғашқы медициналық-санитарлық көмек Қазақстандағы балалар мен балалардың өлімін төмендетуге үлкен үлес қоса алады, оған амбулаториялық қабылдау, үйге бару және ең көп кездесетін аурулар мен жарақаттарды емдеу кіреді, сонымен қатар ана, әке, бала және отбасын жоспарлау мәселелері де бар.

4.2 Балалардың науқастануы

Алғашқы диагнозы анықталған 0-ден 14 жасқа дейінгі **балалардың аурушаңдық деңгейі 2019 жылы 100 000 адамға шаққанда 86174,8** жағдайды құрады.

Аурудың ең жоғары деңгейі Павлодар, Қостанай облыстарында және Алматы қаласында байқалады, балалардың аурушаңдық деңгейі орташа республикалық көрсеткіштен 31-71% асады.

44-диаграмма. Өз өмірінде бірінші рет тіркелген 0-ден 14 жасқа дейінгі балалардың аурушаңдығы, тиісті халықтың 100 000 адамға шаққанда, 2019 жыл

Дереккөз: ҚР ДСМ.

³⁸ 2000-2017 жылдары нәрестелер мен балалар өлімін төмендетуге алғашқы медициналық-санитарлық көмектің (АМСК) әсерін бағалау. ЮНИСЕФ, 2019 ж. <https://www.unicef.org/>

³⁹ Қазақстандағы ЮНИСЕФ-тің денсаулық сақтау және тамақтану жөніндегі үйлестірушісі Қанат Суханбердиев

Бүгінгі таңда көп көңіл бөлуді қажет ететін ауру – бұл **балалар онкологиясы**. Қазақстанда жыл сайын орта есеппен 600-ге жуық балалардағы қатерлі ісік аурулары анықталады. Олардың шамамен 40%-ы – лейкоздар, 60%-ы – ісіктер. 2019 жылдың тоғыз ай ішінде онкологиялық диспансерлерде 124 бала тіркелсе, жылдың тоғыз айында 1726 бала есепте тұрды. Диагностиканың жақсаруына байланысты аурушандықтың өсуі байқалады.

Қатерлі ісікке шалдыққан балалардың көпшілігі оңтүстік облыстардан келеді. Аурудың жоғары деңгейі Ақтөбе, Маңғыстау, Батыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан облыстарында және Нұр-Сұлтан мен Алматы қалаларында да байқалады.

14-кесте. Онкологиялық диспансерде 9 айда тіркелген балалар (0-ден 14 жасқа дейінгі балалар). 2019 жыл

Өңір	Есепті жылы есепке алынды	Жылдың соңында есепте тұрды
Ақмола	9	75
Ақтөбе	1	77
Алматы	16	206
Атырау	4	54
Шығыс Қазақстан	13	113
Жамбыл	21	123
Батыс Қазақстан	5	73
Қарағанды	3	98
Қызылорда	3	79
Қостанай	5	64
Маңғыстау	17	83
Павлодар	8	80
Солтүстік Қазақстан	4	56
Түркістан	6	129
Шымкент қ.	3	36
Алматы қ.	6	196
Нұр-Сұлтан қ.	0	184
Қазақстан	124	1726

Дереккөз: ҚР ДСМ⁴⁰

Елде екі республикалық орталық бар: Алматыдағы педиатрия және балалар хирургиясы ғылыми орталығы және Нұр-Сұлтандағы Ана мен бала ұлттық ғылыми орталығы. Балаларды диагностикалау және емдеу ақысыз. Орташа есеппен мемлекет бір науқасты емдеу курсына шамамен 10-12 миллион теңге бөледі. Осы екі орталықта жыл сайын қатерлі ісік аурулары бар 5000 бала емделеді. Алғашқы диагностика өңірлерде, ал республикалық орталықтарда қарқынды химиотерапия курстары жүргізілуде.

⁴⁰ Баяндаманы дайындау кезінде ДСМ деректері 2019 жылдың 9 айына ұсынылды.

Қатерлі ісікпен күрес – Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың маңызды бағыттарының бірі. 2018 жылдан бастап Қазақстан Республикасының Үкіметі бекіткен «2018-2021 жылдарға арналған қатерлі ісік ауруын бақылаудың кешенді жоспары» жүзеге асырылуда⁴¹.

Бұл жерде, сондай-ақ нәрестелер, балалар мен ана өліміне қатысты мәселелерді алдын-алуды, ауруларды ерте анықтауды қамтамасыз ететін алғашқы медициналық-санитарлық көмекке назар аудару керек. Кешенді жоспар жыл сайын тегін медициналық көмектің кепілдендірілген көлемі шеңберіндегі қызметтерді кеңейтуге: скринингтер, молекулярлық-генетикалық зерттеулер, радиациялық диагностикалық қызметтер үшін 8 млрд. теңге көлемінде қосымша қаржыландыруды қарастырады. Мұндай шаралар ерте диагностиканың көрсеткіштерін жақсартып қана қоймайды, сонымен қатар балалардың қатерлі ісік ауруынан болатын өлімді азайтады.

4.3 Салауатты өмір салтын қалыптастыру

Салауатты өмір салты баланың дамуы үшін, оның денсаулығы үшін, физикалық және психологиялық жағынан өте маңызды және үнемі дұрыс тамақтану мен жаттығулардан тұрады. Елдегі балалар арасында жүргізілген сауалнамаға сәйкес, күніне үш рет немесе одан да көп тамақтанатын балалардың 81%-ы денсаулық деңгейлерін ұсынылған бес балдан бес балл деп бағалайды. Мұндай тамақтану кестесін «ешқашан» ұстанбайтын балалардың 64,1%-ы өз денсаулықтарын жоғары бағалады.

15-кесте. Денсаулыққа база беру және тамақтану (%-бен)

5 балдық шкала бойынша денсаулық жағдайын бағала	Сен күніне үш рет тамақтанасың ба?				Орта есеппен
	Әрқашан	Әрқашан емес	Ешқашан	Жауап беруге қиналамын	
1	0,3	0,4	2,2	2,0	0,4
2	0,2	1,4	3,3	2,5	0,6
3	2,7	9,3	10,4	15,8	4,6
4	15,9	30,2	20,0	27,8	19,4
5	80,9	58,7	64,1	51,9	75,1
Саны (N)	40 882	12 577	1 389	748	55 596

Сондай-ақ, үйірмелер мен секцияларға қатысатын балалар мен жасөспірімдер өз денсаулығын бес балға бағалауға бейім – 79,6%, оларға қатыспайтын балалармен салыстырғанда – 66,5% бағалайды.

⁴¹ <https://strategy2050.kz/ru/news/52788/>

16-кесте. Денсаулықты бағалау және клубтарға, спорт секцияларына қатысу (%)

5 балдық шкала бойынша денсаулық жағдайын бағала	Сен үйірмелер мен спорт секцияларына барасың ба?	
	Иә	Жоқ
1	0,2	0,6
2	0,4	1,0
3	3,1	7,3
4	16,7	24,5
5	79,6	66,5

Британдық Колумбия университетінің зерттеуі сыныптан тыс жұмыстар балаларға өз құрдастарымен жақсы қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік береді, бұл олардың психологиялық денсаулығына жағымды әсер етеді деп пайымдайды⁴².

Қазақстан балаларының арасында жүргізілген зерттеу балалар мен жасөспірімдердің үйірмелер мен спорт секцияларына қатысуы мен олардың әл-ауқатының арасындағы жағымды қатынасты растайды. Клубтар мен спорт секцияларына баратын балалар өздерін бақытты (78,7%), жігерлі (70,3%) және демалған (53,6%) сезінеді және өздерінің күнделікті өміріне қызығушылық танытады (77,9%) және құрдастары оларды қабылдайды (77,6%).

Осылайша, тамақ сапасы, белсенділік, балалардағы әуестіктің болуы және өз денсаулығына, өмірге деген көзқарасы арасындағы тікелей байланыс бар. Бұл қоршаған орта жағдайлары, балалардың белсенді өмір салты мен дұрыс тамақтану үшін әртүрлі қол жетімді тәсілдерді құру арқылы балалардың физикалық және психологиялық денсаулығын реттей алатындығын көрсетеді. Бұл тәсіл алдын-алу шараларында қамтитын кешенді шараларды талап етеді – дұрыс тамақтану әдеттерін, оның ішінде тұрақты тамақтануды қалыптастыруға ықпал ететін ақпараттық алаңды құру, сонымен қатар балалардың бос уақытын, спорттық және дамытушылық белсенділіктерін қамтамасыз етуге бағытталған шаралар.

4.4 Білім беру ұйымдарындағы балалардың тамақтану қауіпсіздігі

2018-2019 оқу жылында Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің тауарлар мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау саласындағы сарапшылар білім беру ұйымдарының 4 мыңнан астам тамақ өнімдерін тексерді. Кінәлілерді тексеру нәтижелері бойынша жалпы сомасы 97 871 691 теңге айыппұл түрінде әкімшілік жаза қолдану туралы 3 871 шешім шығарылды, халықтың санитарлық-эпидемиологиялық салауаттылығы

⁴²«Journal of Youth and Adolescence», Британдық Колумбия Университеті.
<https://medicalxpress.com/news/2019-08-kids-team-based-extracurricular-mental-health.html>

саласындағы заң бұзушылықтарды жою туралы 3 593 бұйрық шығарылды, 25 іс сотқа жіберілді, 347 адам жұмыстан шеттетілді. Азық-түлік қызметін жеткізушілермен 85 келісімшарт бұзылды.

ҚР ДСМ тауарлар мен қызметтердің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау комитетінің тапсырмасы бойынша білім беру ұйымдарында тамақтануды ұйымдастыруға бақылауды күшейту мақсатында білім басқармалары, Комитеттің аумақтық бөлімшелері мен білім беру ұйымдарында тамақтану қызметін көрсететін кәсіпкерлер арасында оқушылар денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ету, балалар арасында жаппай улануды болдырмау бойынша үш жақты меморандумдар жасалады.

Ата-аналар қоғамдастығының мектептегі тамақтануын бақылауға қатысуын қарастыратын «Мектеп асханалары» жобасын іске асыру аясында ата-аналар комитетімен және білім бөлімімен мектеп тамақтандыру бөлімшелеріне шикізат жеткізушілерді анықтау арқылы бастамашыл шақырулар бойынша мектептегі тамақтандыру бөлімшелеріне жоспардан тыс тексерулерді ұйымдастыру жұмыстары жүргізілуде. Комитет Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігі әзірлеген мектеп оқушыларының тамақтануының бірыңғай стандарттарының (білім беру ұйымдарында оқушыларға тамақтануға арналған 4 апталық тағам мәзірі) орындалуын бақылайды. Бүгінгі таңда 4 516 білім беру ұйымдарында тамақтанудың бірыңғай стандарттары енгізілген.

4.5 Кәмелетке толмағандар арасындағы маскүнемдік пен нашақорлық мәселесі

ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметтері бойынша 2019 жылы 185 кәмелетке толмаған алкогольге және 101 есірткіге тәуелділікпен наркологиялық есепте тұрған.

Жалпы, 2010 жылдан бастап осы санаттағы балалар саны тұрақты түрде азайып келеді – 2019 жылы алкоголизм бойынша 100 мың балаға шаққанда 3,1 және нашақорлық бойынша 100 мыңға шаққанда 1,7.

17-кесте. Кәмелетке толмағандардың маскүнемдік пен нашақорлық құрамы

Атауы	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Маскүнемдік	7741	4167	3267	2195	1426	749	515	346	253	185
100 балаға шаққанда*	161,2	84,4	78,6	43,6	27,6	14,1	9,4	6,1	4,6	3,1
Нашақорлық	843	2649	463	421	304	362	159	156	133	101
100 балаға шаққанда*	18,2	53,7	11,1	8,3	5,9	6,8	2,9	2,9	2,4	1,7

Дереккөз: Денсаулық сақтау министрлігі. * ҚР Денсаулық сақтау министрлігі мен ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша Сандж зерттеу орталығының есептері

Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстан, Павлодар, Қостанай облыстарындағы балалар алкоголизмі бойынша көрсеткіштер ең жоғары – аталған өңірлердегі алкоголизм көрсеткіші ел бойынша орташа көрсеткіштен бірнеше есе артық. Батыс Қазақстан, Солтүстік Қазақстан және Нұр-Сұлтан қалаларында балалар саны (еліміз бойынша орташа 1,7 көрсеткішпен 100 мың балаға шаққанда 5,2-8,8) нашакорлық бойынша көп.

18-кесте. Облыстар бойынша наркологиялық есепте тұрған алкогольдік және есірткілік тәуелділігі бар кәмелетке толмаған пациенттер

Өңір	Маскүнемдік		Нашакорлық	
	N	100 балаға шаққанда	N	100 балаға шаққанда
Ақмола облысы	7	3,4	3	1,5
Ақтөбе облысы	5	1,8	5	1,8
Алматы облысы	8	1,1	2	0,3
Атырау облысы	-		1	0,4
БҚО	7	3,6	17	8,8
Жамбыл облысы	11	2,6	2	0,5
Қарағанды облысы	1	0,3	7	1,9
Қостанай облысы	16	7,7	6	2,9
Қызылорда облысы	-		1	0,3
Маңғыстау облысы	3	1,1	2	0,8
Павлодар облысы	27	13,7	1	0,5
СҚО	24	17,7	7	5,2
ШҚО	55	15,2	9	2,5
Алматы қ.	-		10	2,1
Түркістан облысы	-		-	
Шымкент қ.	-		-	
Нұр-Сұлтан қ.	20	5,8	28	8,1
Қазақстан	185	3,1	101	1,7

Дереккөз: Денсаулық сақтау министрлігі . * ҚР Денсаулық сақтау министрлігі мен ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша Сандж зерттеу орталығының есептері

Алкоголь мен есірткіге тәуелді кәмелетке толмағандардың саны азаюда, бірақ әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша 12-17 жас аралығындағы балалардың 4% алкоголь мен 6,9% сыра ішуге болады деп санайды. Шығыс Қазақстан облысы, Қарағанды, Қостанай облыстары және Нұр-Сұлтан қаласы сияқты өңірлерде бұл көрсеткіштер республикалық көрсеткіштен жоғары.

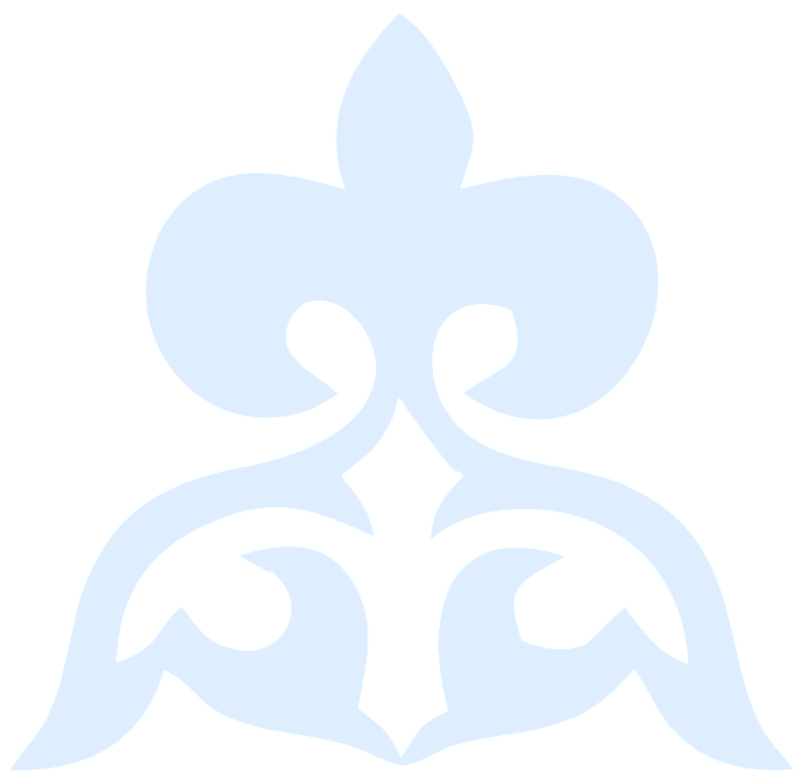
Әлсіз есірткі заттарын қолдануға болады деп 12-17 жастағы балалардың 1,8%-ы, неғұрлым күшті есірткі қолдануға болады деп – 0,7% атап өтті. ШҚО, БҚО, Алматы қ. және Нұр-Сұлтан қ. атап өткен жөн, онда әлсіз есірткі заттарын қолдануға жол берілетін балалардың үлесі 3%-дан астамын және күшті есірткі – 1,5% және одан да көп құрайды.

**19-кесте. Әлеуметтанулық сауалнама нәтижелері бойынша
(12-17 жастағы балалар), %-бен**

	Сыра ішу	Күшті алкогольды сусын ішу	Әлсіз есірткі заттарын, шөптер пайдалану	Күшті есірткіні қолдану
Ақмола	4,7	2,5	0,4	0,7
Ақтөбе	8,6	6,0	1,9	1,5
Алматы	4,9	2,3	1,6	0,0
Атырау	3,3	0,8	0,4	0,4
ШҚО	14,8	8,7	4,1	0,0
Жамбыл	2,5	0,4	1,2	0,0
БҚО	4,8	4,3	3,1	2,2
Қарағанды	12,8	7,5	2,7	0,4
Қостанай	12,2	7,5	1,9	1,1
Қызылорда	0,4	0,4	1,1	0,4
Маңғыстау	3,9	2,8	0,7	0,0
Павлодар	7,1	2,8	2,0	0,4
СҚО	8,0	3,4	1,7	0,4
Түркістан	4,0	1,1	1,1	1,1
Шымкент қ.	5,9	1,6	1,2	0,4
Алматы қ.	15,6	11,8	3,1	1,6
Нұр-Сұлтан қ.	5,9	5,1	3,3	1,5
Қазақстан	6,9	4,0	1,8	0,7

5 ТАРАУ
БАЛАЛАРДЫ ЖӘНЕ БАЛАЛЫ
ОТБАСЫЛАРДЫ
ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ

5 ТАРАУ. БАЛАЛАРДЫ ЖӘНЕ БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОЛДАУ

5.1 Балалы отбасыларды әлеуметтік қорғау және қолдау жүйесі және оның тиімділігі

Мемлекеттің маңызды әлеуметтік міндеті ананы, әкені және баланы қорғау болып табылады. Балалар мен балалы отбасылар дәстүрлі түрде әлеуметтік саясаттың негізгі топтарының бірі болып табылады, бұл тек жалпы гуманитарлық мәселелермен ғана емес, сонымен қатар елдің одан әрі дамуы үшін балалардың адами капиталына инвестициялар қажеттілігі мәселелерімен де байланысты, өйткені бала жасындағы адамның әлеуметтік және экономикалық әлеуетіне өмір сүру деңгейі, тамақтану сапасы, денсаулық және білім беру едәуір дәрежеде әсер ететіні бірнеше мәрте дәлелденген.

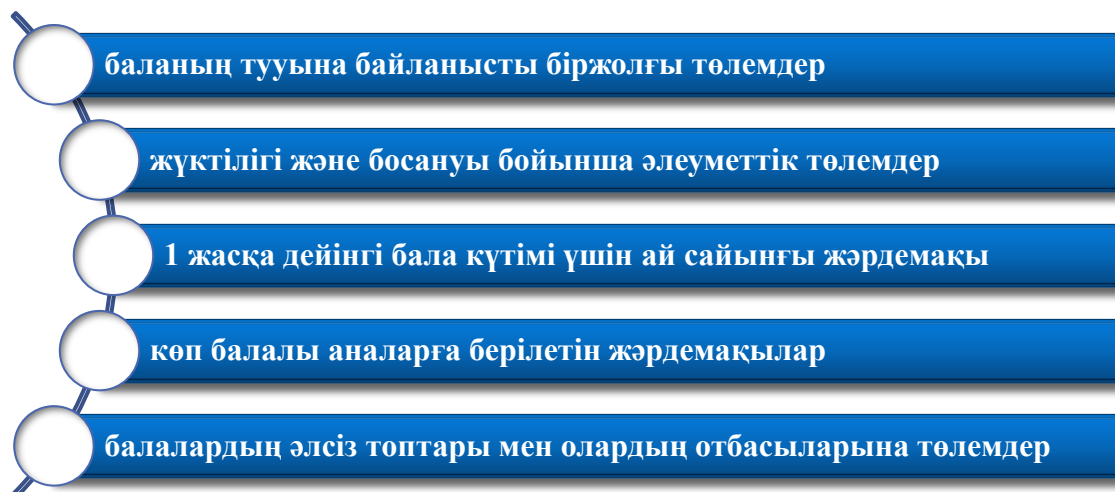
Отбасын, ана мен баланы қолдаудың мемлекеттік саясаты ең алдымен балалардың тууын ынталандыру және отбасындағы өмір сүру сапасын жақсарту мақсатында отбасының материалдық және материалдық емес ресурстарын арттыруға бағытталған іс-шараларды қамтиды. Балалары бар азаматтарды әлеуметтік қорғаудың негізгі шараларының қатарына балалардың тууы мен тәрбиесіне, отбасы асыраушысының жұмысынан немесе еңбекке қабілеттілігінен айрылуына, ата-аналарының біреуінің болмауына байланысты мемлекеттік жәрдемақылар төлеу жатады. Балаларды әлеуметтік қорғау Қазақстан Республикасының мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі болып табылады. Бұл теріс факторларды бейтараптандыру және бала үшін қолайлы жағдай жасау мақсатында толыққанды тұлғаны дамытуға бағытталған шаралардың тұтас кешені. Баланы әлеуметтік қорғаудың маңызды құрамдас бөлігі әлеуметтік жәрдемақылар төлеу болып табылады.

5.1.1 Балалы отбасыларға көмек

Балалар мен аналарға арналған жәрдемақы мен төлемдер жүйесі бала тууына байланысты біржолғы төлемдерді, жүктілігі мен босануы бойынша әлеуметтік төлемдерді (бала туғанға дейін жұмыс істеген аналар үшін) және жұмыс істемеген аналар үшін бір жасқа дейінгі бала күтімі бойынша ай сайынғы жәрдемақыларды, сондай-ақ көп балалы аналарға берілетін жәрдемақыны және аз қамтамасыз етілген отбасылар үшін төлемдерді қамтиды.

Қазақстанда бала тууына, оны күтуге және тәрбиелеуге байланысты әлеуметтік жәрдемақыларды төлеудің бірыңғай жүйесі 2005 жылғы 28 маусымдағы «Балалы отбасыларға берілетін мемлекеттік жәрдемақылар туралы» Заңына сәйкес жүзеге асырылады.

4-сурет. ҚР-дағы балалар және аналарға арналған жәрдемақылар мен төлемдер жүйесі

Бала туған кезде отбасыларға балалар жәрдемақыларының бірнеше түрі төленеді (кестені қараңыз)

20-кесте. Бала туған кезде отбасын әлеуметтік қолдау

Жәрдемақы / төлем	Сума	Алушы
баланың тууына байланысты біржолғы төлемдер	Бірінші, екінші және үшінші балаға 95 950 теңге Төртінші және одан да көп балаға 159 075 теңге	барлық аналарға
бір жасқа толғанға дейін бала күтімі бойынша табысынан айрылған жағдайда Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан ай сайынғы әлеуметтік төлемдер	Соңғы екі жылдың ішіндегі орташа айлық табыстың 40% мөлшері, ай сайынғы төлемдер 29 698 теңгеден (бір КМ) төмен болмауы керек және 118 792 теңгеден аспауы қажет (төрт КМ)	жұмыс істейтін аналарға
бір жасқа толғанға дейін бала күтімі бойынша ай сайынғы мемлекеттік жәрдемақы.	Төлем мөлшері баланың қандай жағдайда туғанына байланысты: ✓ бірінші балаға-14 544 теңге; ✓ екінші балаға-17 196 теңге; ✓ үшінші балаға – 19 821 теңге; ✓ төртінші және одан да көп балаға – 22 473 теңге.	жұмыс істемейтін аналарға
жүктілігі және босануы бойынша табысынан айрылуына байланысты біржолғы әлеуметтік төлемдер	әйелдің соңғы 12 айдағы орташа айлық кірісінің 4.2 мөлшерінде (бала күтімі бойынша жәрдемақы).	жұмыс істейтін аналарға

Бала тууға және тәрбиелеуге байланысты мемлекеттік жәрдемақылар алуға уақытша еңбекке жарамсыздығы жағдайында және ана болуға байланысты міндетті әлеуметтік сақтандыруға жататын (жұмыс істейтін азаматтар) және

сақтандырудың осы түріне жатпайтын (жұмыс істемейтін азаматтар) адамдар құқылы⁴³.

Жұмыс істейтін аналарға, ҚР Еңбек Кодексінің 99-бабына сәйкес, демалыс жүктілігі мен босануы бойынша демалыс беріледі, ол 126 күнді құрайды (босанғанға дейін 70 күнтізбелік күн және босанғаннан кейін 56 күнтізбелік күн). Қиналып босанған жағдайда немесе екі немесе одан да көп бала туылған жағдайда ол тағы 14 күнге көбейеді. Бала күтімі бойынша анасының демалысы кезеңінде, ол үшін мемлекет міндетті зейнетақы жарналарын әлеуметтік төлемдерден есептелген жарналармен қоса, декретке шыққанға дейін оны аудару деңгейінде БЖЗҚ-ға қосымша енгізеді⁴⁴.

5.1.2 Бала тууына байланысты жәрдемақылар мен әлеуметтік төлемдермен қамту

Балалы отбасыларды әлеуметтік қолдау қазақстандықтар үшін өте маңызды. ЮНИСЕФ зерттеулеріне сәйкес, отбасының бала тууымен кедейлікке ұшырау қаупі айтарлықтай артады⁴⁵.

БАЛА ТУҒАНДА БЕРІЛЕТІН ЖӘРДЕМАҚЫ. Бала туғанда берілетін жәрдемақы жұмыспен қамту мәртебесіне қарамастан барлық әйелдерге төленеді. 2019 жылы бала туғанда берілетін жәрдемақыны 400 мың адам алды және төлем көлемі 43,8 млрд.теңгені құрады.

2019 жылдың 9 айы ішінде алушылардың ең көп саны елдің неғұрлым халқы көп елді мекендерінде байқалады: Түркістан және Алматы облыстарында, онда 30 мыңнан астам адам жәрдемақы алды.

Бірінші, екінші және үшінші балаға берілетін жәрдемақының мөлшері 2018 жылғы 91 390 теңгеден 2019 жылы 95 950 теңгеге дейін, төртінші және одан да көп балаға тиісінше 151 515 теңгеден 159 075 теңгеге дейін өсті. Осылайша, жәрдемақы мөлшерінің өсуі 5,0% құрады (2018 жылы инфляция деңгейі 5,4%). Еңбек министрлігінің мәліметінше, соңғы 3 жылда аталған жәрдемақы мөлшері 38%-ға артты⁴⁶. Бірақ мұнда 2016-2018 жылдар аралығында инфляцияның жинақталған деңгейі 29%-ды құрағанын ескеру қажет⁴⁷.

⁴³ https://egov.kz/cms/ru/articles/ui_decret

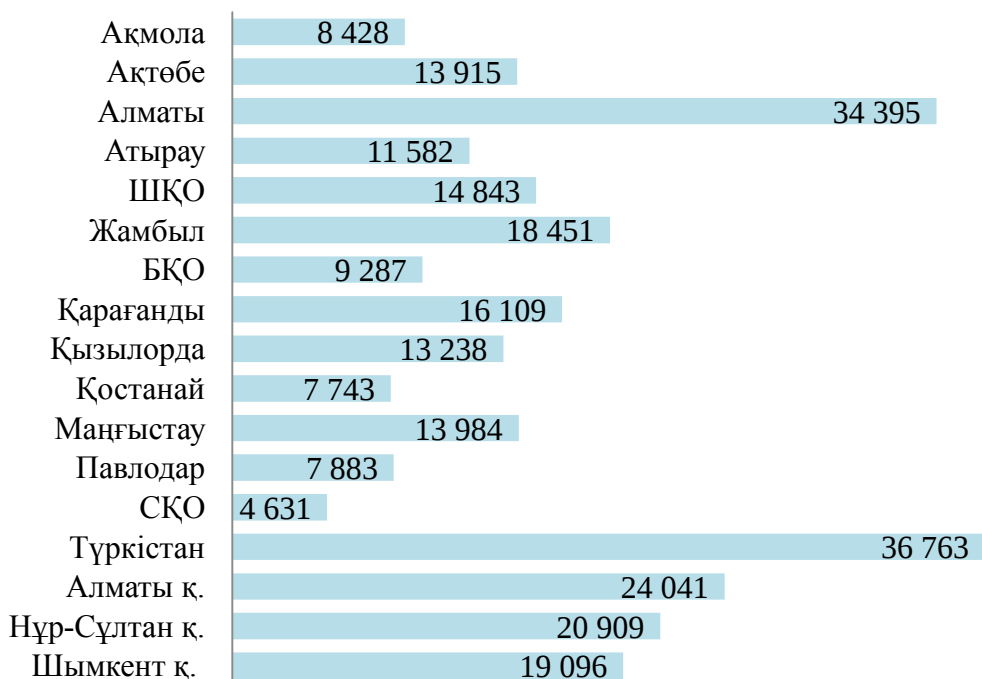
⁴⁴ <https://ru.sputniknews.kz/society/20190619/10603247/posobiya-rebenok-ukhod-mintruda-kommentariy.html>

⁴⁵ ЮНИСЕФ Қазақстан Республикасындағы балалардың жағдайын талдау, 2019

⁴⁶ <https://inbusiness.kz/ru/last/posobie-na-rebenka-v-2019-godu>

⁴⁷ ҚР ҰЭМ Статистика комитеті инфляция көрсеткішімен есептелген

45-диаграмма. Өңірлер бөлінісінде бала туғанда берілетін жәрдемақы алушылардың саны, 2019 жылғы қаңтар-қыркүйек

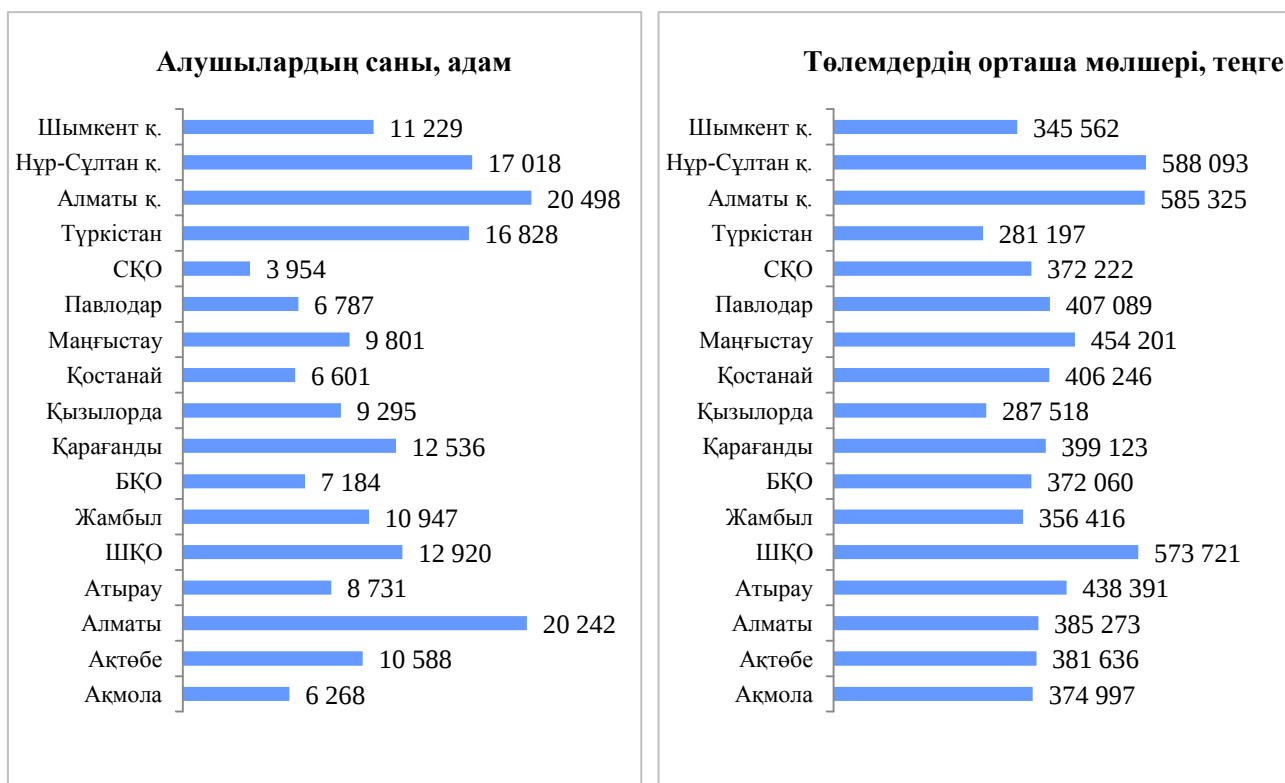

Дереккөз: ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің жедел мәліметтері

ЖҮКТІЛІК ПЕН БОСАНУЫ БОЙЫНША ТАБЫСЫНАН АЙЫРЫЛУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ТӨЛЕМДЕР (жұмыс істейтін аналарға). 2019 жылы жүктілік пен босануға байланысты табысынан айырылған жағдайда әлеуметтік төлемдерді 191,4 мыңнан астам әйел алды. Әлеуметтік төлемдердің жалпы сомасы 77,5 млрд.теңгені құрады. Алушылардың ең көп үлесі Алматы қаласында, Нұр-Сұлтан және Алматы облысында тұрады.

Атаулы әлеуметтік төлемдердің орташа мөлшері 428 325 теңгені құрады, бұл өткен жылдан 7%-ға артық және инфляция деңгейі 5,4%-ға болғанда төлемдердің өсуі өте аз екенін айтуға болады. Нұр-Сұлтан, Алматы қалаларында, сондай-ақ ШҚО-да ең жоғары орташа көрсеткіштер байқалады, онда біржолғы төлем сомасы 500 мың теңгеден асады, ең аз төлемдер Түркістан және Қызылорда облыстарында байқалады.

46-диаграмма. МӘСҚ-дан жүктілігіне және босануына байланысты табысынан айырылған жағдайда алушылардың саны және төлемдердің орташа мөлшері, 2019 жыл

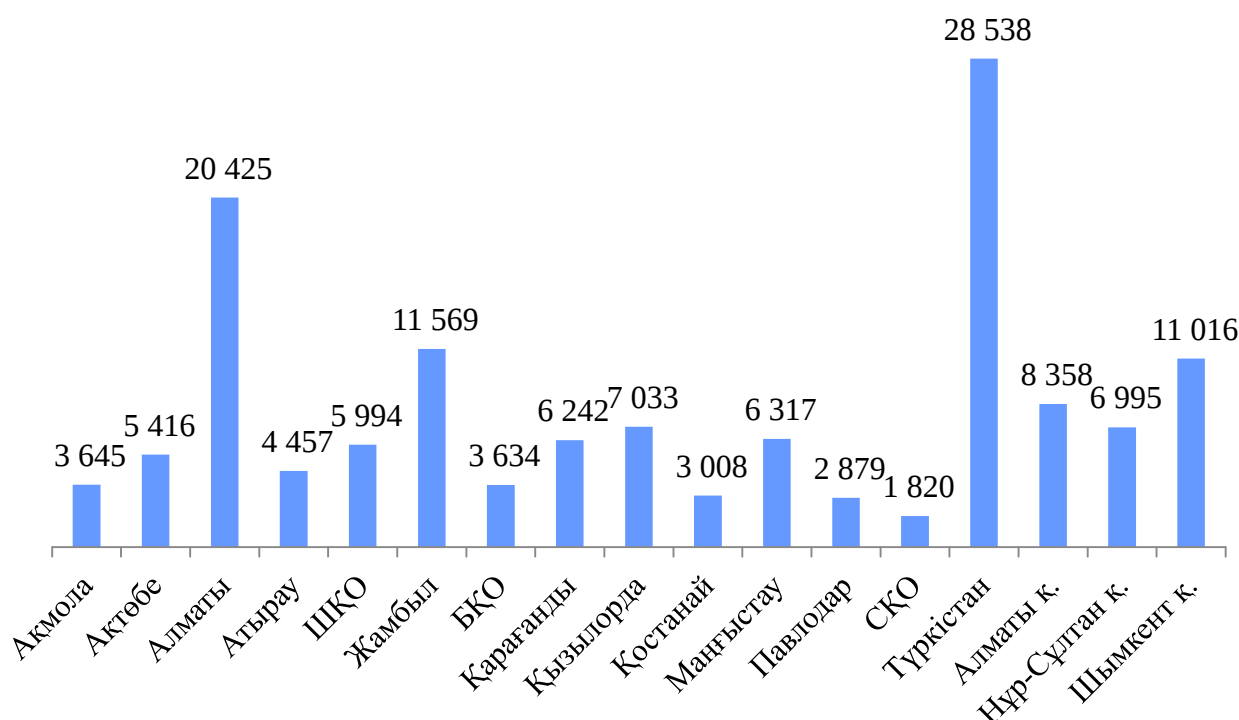

Дереккөз: Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорының деректері

БІР ЖАСҚА ТОЛҒАНҒА ДЕЙІН БАЛА КҮТІМІ БОЙЫНША ЖӘРДЕМАҚЫЛАР (*жұмыс істемейтін аналарға*). Мемлекет барлық әйелдерге, тіпті жұмыс істемегендерге де 1 жасқа дейінгі бала күтімі бойынша ай сайынғы әлеуметтік төлемдерге кепілдік береді.

2019 жылы жалпы төлем сомасы 34,7 млрд теңгеден асатын 138 мыңнан астам адам бала күтіміне арналған жәрдемақымен қамтылды. Жәрдемақы мөлшері 14 544 теңгеден (0,49 ең төмен күнкөріс деңгейінің шамасынан) 22 473 теңгеге дейін (0,76 ең төмен күнкөріс деңгейінің шамасына) өзгеріп отырады. Екінші балаға және одан кейінгі балаларға күтім жасау үшін ай сайынғы жәрдемақы мөлшерін анықтау үшін баланың анасы туған (асырап алған) бұрынғы балалар есепке алынады. Жұмыссыз әйелдерге жәрдемақы төлеу үшін бюджетке ең үлкен жүктеме келесі аймақтарға тиесілі: Түркістан (осы облыста бір жылға дейін бала күтімі бойынша жәрдемақы немесе әлеуметтік жәрдемақы алған барлық әйелдердің 70%) және Алматы (58%), Жамбыл (59%), сондай-ақ, Шымкент (58%) облыстары.

47-диаграмма. Бір жасқа толғанға дейін бала күтімі бойынша жәрдемақылар алушылар саны, 2019 жыл

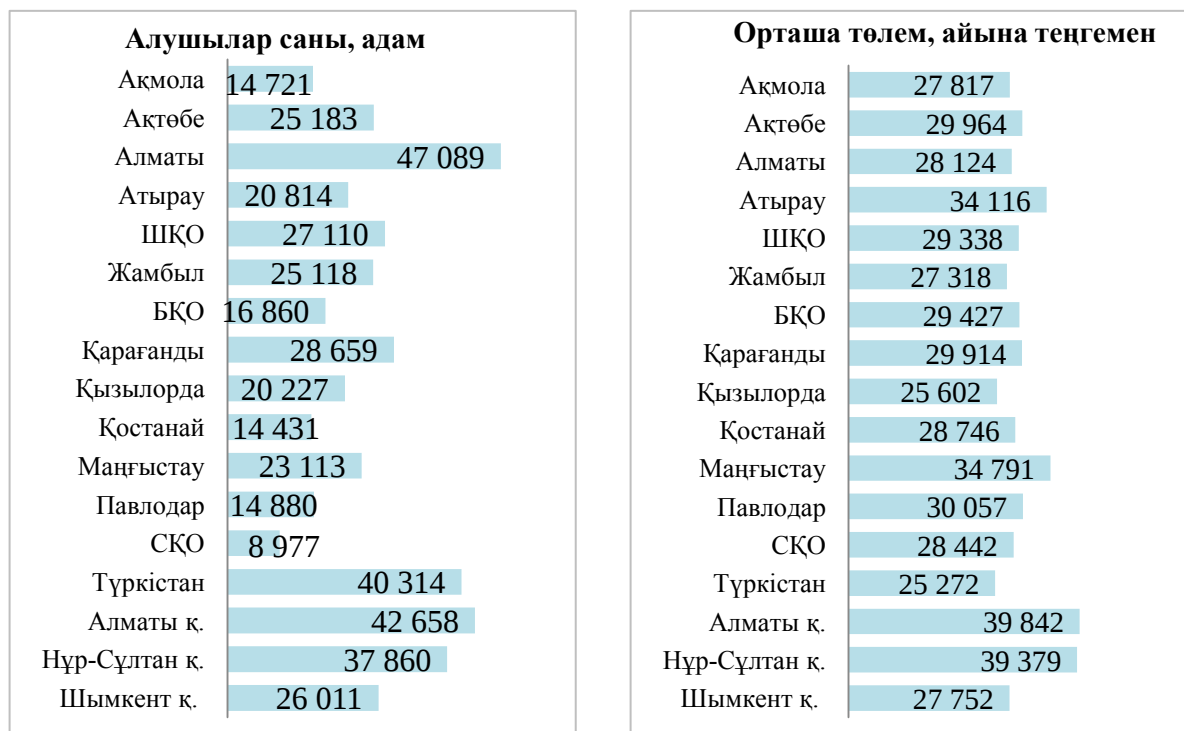

Дереккөз: ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің соңғы деректері бойынша

БІР ЖАСҚА ТОЛҒАННАН КЕЙІН БАЛА КҮТІМІ БОЙЫНША ТАБЫСЫНАН АЙЫРЫЛУЫНА БАЙЛАНЫСТЫ АЙ САЙЫНҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘРДЕМАҚЫЛАР (жұмыс істейтін аналарға). 2019 жылы бала күтіміне байланысты табысынан айырылған жағдайда жұмысқа орналастырылған әйелдердің төлемдерін 434 мың адам алды. Төлемнің орташа мөлшері – 30 878 теңгені құрады. 2019 жылы әлеуметтік сақтандыру қорынан бір жасқа дейінгі баланы бағып-күтуге және тәрбиелеуге байланысты әлеуметтік төлемдер үшін 89,1 млрд.теңге бөлінді. Жұмыс істейтін әйелдердің ең көп үлесі (бір жасқа дейінгі бала күтімі бойынша жәрдемақы немесе әлеуметтік жәрдемақы алған барлық әйелдерден) Алматы (64%), Нұр-Сұлтан (65%) қалаларында және Алматы облысында (63%) тұрады.

Өңірлік бөліністе Алматы (39 842 теңге) және Нұр-Сұлтан (39 379 теңге) қалаларында ең жоғары көрсеткіштер байқалады. Айта кету керек, оңтүстік аймақтарда әлеуметтік төлемдердің орташа мөлшері Қазақстанның басқа облыстарына (Қызылорда, Түркістан) қарағанда төмен, бұл осы өңірлердегі әйелдердің басқалармен салыстырғанда еңбекақысының төмендігін көрсетеді.

48-диаграмма. Облыстар бойынша Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан бір жасқа дейінгі балаға күтім жасау бойынша әлеуметтік төлем алушылар саны, 2019 жыл

Дереккөз: Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорының деректері

Бала күтімі бойынша жәрдемақылар мен төлемдердің мөлшері жыл сайын өсіп келе жатқанына қарамастан, бұл өсім көбіне инфляция деңгейін ғана қамтиды. Шындығында, әлеуметтік төлемдер мен жәрдемақылардың мөлшері жеткіліксіз, өйткені олар екі адамның (ана мен балаға) өмір сүру шығындарын өтей алмайды. Мемлекет балалы отбасылар үшін, әсіресе ана еңбек қызметіне кірісе алмайтын бала өмірінің алғашқы жылдарында неғұрлым қолайлы жағдайлар жасауы қажет. Әйел бала бақшаға қабылдай алатын жасқа дейін баламен отыруға мәжбүр екенін ескеру қажет. Осы кезеңде отбасы бюджетіне түсетін жүктеме айтарлықтай арта түседі.

5.1.3 Көп балалы отбасыларды қолдау

Қазақстанда төрт және одан да көп кәмелетке толмаған балалар бірге тұратын отбасы көп балалы болып саналады. Бүгінгі күні ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің деректері бойынша елімізде 346 мың көп балалы отбасы бар, онда 1,5 миллионға жуық бала тәрбиеленуде⁴⁸.

Мемлекеттің тұрақты өсуіне тиісті жәрдемақылармен қамтылу мен мөлшерін біртіндеп кеңейту және заң жүзінде бекітілген олардың ең төменгі деңгейін белгілеу есебінен барлық мұқтаж азаматтарға базалық әлеуметтік

⁴⁸ https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/posobie-dlya-vseh-mnogodetnyih-cto-izmenitsya-380944/

қамсыздандыруға кепілдік беретін көп балалы отбасыларды әлеуметтік қорғаудың жігерлі шараларынсыз қол жеткізу мүмкін емес.

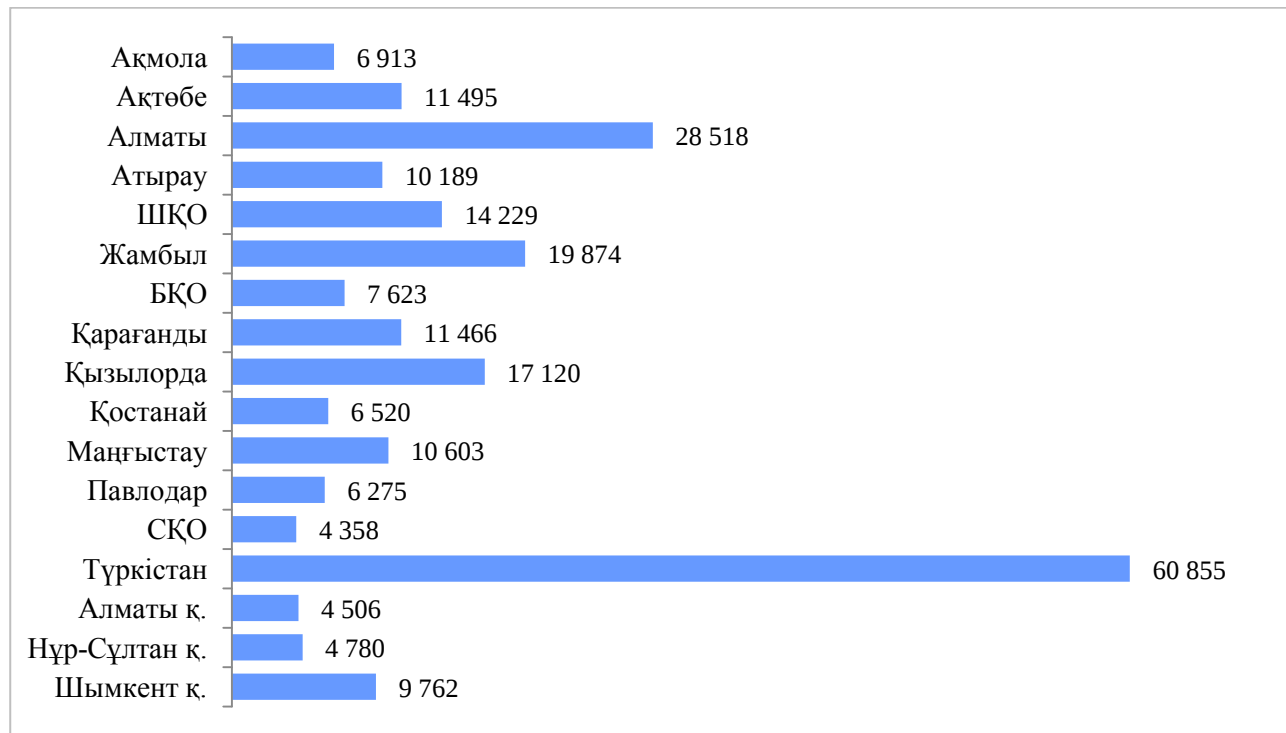
ЮНИСЕФ зерттеулеріне сәйкес, 2017 жылы Қазақстанда бір баласы бар отбасылардың 1,3%-ы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен табыс тапқан, ал көп балалы отбасылардың арасында 19,6%-ы өте төмен табыс болды. Мұндай үлкен айырмашылық көп балалы отбасыларды әлеуметтік қолдау қажеттілігін тағы да дәлелдейді.

КӨП БАЛАЛЫ АНАЛАРҒА ЖӘРДЕМАҚЫ

«Алтын алқа» және «Күміс алқа» алқаларымен марапатталған немесе бұрын «Батыр ана» атағын алған, I және II дәрежелі «Ана даңқы» ордендерімен марапатталған көп балалы аналарға ай сайынғы мемлекеттік жәрдемақы төленеді, ол өмір бойы болып табылады және табысына қарамастан тағайындалады. Жәрдемақы мөлшері 2019 жылы 16 160 теңгені (6,4 АЕК) құрады⁴⁹. 2019 жылы 45,7 млрд. теңге төленді, алушылардың жалпы саны 235 мың ана. Қазақстанда барлығы 7 баласы бар 3 151 отбасы бар.

«Алтын алқа» және «Күміс алқа» белгілерімен марапатталған немесе бұрын «Батыр ана» атағын алған, I және II дәрежелі «Ана даңқы» ордендерімен марапатталған көп балалы аналардың 26%-ы Түркістан облысында тұрады (60 мыңнан астам әйел), тағы 12%-ы Алматы облысында тұрады.

49-диаграмма. Өңірлер бөлінісінде ордендермен марапатталған көп балалы аналардың жәрдемақы алушылар саны, 2019 жылғы қаңтар-қыркүйек

Дереккөз: ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің жедел деректері

⁴⁹ https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/posobie-dlya-vseh-mnogodetnyih-cto-izmenitsya-380944/

КӨП БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРҒА АРНАЛҒАН АРНАЙЫ МЕМЛЕКЕТТІК ЖӘРДЕМАҚЫ

2018 жылдың 1 қаңтарына дейін көп балалы ана мәртебесін алған көп балалы аналар үшін арнайы мемлекеттік жәрдемақы төленді. Оның мөлшері отбасындағы балалардың санына қарамастан 2019 жылы 10 504 теңгені (ең төменгі күнкөріс деңгейінің 35%) құрады.

2019 жылдың 9 айында 24,2 млрд. теңге сомасында 255 мың отбасы жәрдемақы алды⁵⁰. 2019 жылғы 1 қаңтардан кейін көп балалы аналар мәртебесін алған көп балалы аналар үшін жәрдемақының бұл түрі жойылды.

Соңғы онжылдықта қол жеткізілген елеулі прогреске қарамастан, көп балалы отбасылар кедейліктен, әлеуметтік айрықшалықтан және қажетті тауарлар мен қызметтерге қолжетімділіктің болмауынан зардап шегеді. Балалар саны мен төленетін жәрдемақылардың мөлшері балалардың ақыл-ой және физикалық дамуы мен әл-ауқатына қайтымсыз нұқсан келтіре отырып, әсіресе қиынға соғады.

2019 жылы көп балалы отбасыларды қолдау мәселесі осындай отбасылардың ауыр жағдайға байланысты өткір болды (мұндай отбасылардың шамамен 20% кедейлік шегінде өмір сүреді). Билік балалардың әл-ауқатына оң әсер ететін шаралардың кең ауқымын қабылдауы қажет және бұл тұрғыда елдегі әлеуметтік ақшалай жәрдемақылар бағдарламаларының дамуына ерекше назар аударуға тұрарлық. Осыған байланысты, 2020 жылдан бастап көп балалы отбасыларға арнайы жәрдемақы енгізілді, ол төрт немесе одан да көп кәмелетке толмаған балалары бар барлық отбасыларға табысына қарамастан төленеді.

КӨП БАЛАЛЫ ОТБАСЫЛАРДЫ ҚОЛДАУДЫҢ БАСҚА ТҮРЛЕРІ

Мемлекет жәрдемақылардан басқа көп балалы аналарға бірқатар жеңілдіктер, соның ішінде салықтық жеңілдіктер береді. Олар көлік салығынан (бір көлік құралы); тұрғын үй қоры, оның ішінде оның жанындағы құрылыстар мен ғимараттар орналасқан жер учаскелері бойынша; үй жанындағы жер учаскесі; меншік құқығындағы барлық салық салу объектілерінің жалпы құнынан 1000 еселенген АЕК мөлшері шегінде мүлік салығынан босатылады.

Көп балалы отбасыларда тұрғын үй мәселесі өткір тұрғанына байланысты, 2019 жылы бірқатар заңнамалық актілерге, оның ішінде «тұрғын үй қатынастары туралы» Заңға да түзетулер қабылданды, оған сәйкес көп балалы отбасылар үшін жеке кезек қалыптастырылатын болды.

2019 жылдың 1 сәуірі жағдайы бойынша тұрғын үйге кезекте тұрған көп балалы отбасылардың саны 31 725 болды. Әзірленген бағдарламаға сәйкес көп балалы отбасыларды «Нұрлы жер» бағдарламасы бойынша жалға берілетін тұрғын үймен қамтамасыз ету мақсатында жыл сайын 50 млрд. теңге

⁵⁰ <https://informburo.kz/cards/mnogodetnye-semi-v-kazahstane-vsyo-o-posobiyah-ocheredyah-na-zhilyo-i-socialnoy-pomoshchi-.html>

сомасында қаражат бөлінеді, соның арқасында жыл сайын 6000 пәтер бөлу жоспарланып отыр. Сонымен қатар, заңнамада «сатып алу құқығынсыз жалға берілетін тұрғын үй» ұғымы енгізілді.

5.1.4 Аз қамтылған отбасынан шыққан балаларды қолдау

Басқа қажеттіліктерді айтпағанда, табысы тіпті отбасын асырауға мүмкіндік бермейтін азаматтар санатын қолдау мақсатында мемлекет атаулы әлеуметтік көмек, тұрғын үй көмегі және басқа да материалдық көмек түрлерін қарастырады. 2018 жылы атаулы әлеуметтік көмек жүйесі (кедей отбасыларға) жақсартылды және табысы төмен отбасылар үшін қолданыстағы үш әлеуметтік жәрдемақы біріктірілді: төрт және одан да көп балалы отбасылар үшін арнаулы жәрдемақы, 18 жасқа дейінгі балаларға арналған жәрдемақы және күнкөріс минимумы деңгейінен 50% төмен табысы бар отбасыларға атаулы көмек (бұрын 40%).

Отбасының немесе жеке адамның әлеуметтік жағдайына байланысты атаулы әлеуметтік көмек қазіргі уақытта екі түрге бөлінеді: **шартсыз және шартты**.

2020 жылдың қаңтар айына 77 173 отбасына орта есеппен 13 464 теңгеден **шартсыз ақшалай көмек** көрсетілді. Барлығы 253 200 адам көмек алды, оның ішінде ең көп алушылар Түркістан (37 911 адам) және Алматы облысында (32 655 адам). 2019 жылдың 9 айында Түркістан облысы тұрғындарының 30%-ы және Солтүстік Қазақстан халқының 4%-ы ғана АӘК алды.

21-кесте. Атаулы әлеуметтік көмек түрлері

Шартсыз ақшалай көмек		Шартты ақшалай көмек
Жалғызділікті және (немесе) жалғыз тұратын аз қамтылған:	Тұрмысы төмен отбасыларға, егер отбасы мүшелері:	– жалғызділікті және / немесе жалғыз тұратын аз қамтылған еңбекке жарамды тұлғаларға
– зейнеткерлер	– бірінші және/немесе екінші топтағы мүгедектер	– құрамында еңбекке жарамды отбасы мүшесі бар аз қамтылған отбасыларға (егер ол жұмыспен қамтуға жәрдемдесу шараларына қатысқан болса)
– бірінші және/немесе екінші топтағы мүгедектер	– науқас (еңбекке уақытша жарамсыздық мерзімі екі айдан астам)	
– науқастар (еңбекке уақытша жарамсыздық мерзімі екі айдан астам)	– жеті жасқа дейінгі баланы; мүгедек бала; бірінші немесе екінші топтағы мүгедек; сыртқы күтім мен көмекке мұқтаж қарттарды күту	

«Сандж» ЗО 2019 жылғы қаңтарда жүргізген зерттеу нәтижелеріне сәйкес, мұқтаж көптеген отбасылар жәрдемақыны есептеу кезінде мүгедектігі бойынша жәрдемақы, зейнетақы, сондай-ақ отбасында тұратын адамдардың (тіпті егер ол бұл тұрғын үйді жалға алса да және жеке бюджет болса да)

табыстары есепке алынғандықтан жәрдемақы ала алмады, сонымен қатар, көлік шығындары мен жәрдемақыны ресімдеу шығындары жоғары болды, ал жәрдемақы мөлшері төмен болды.

2019 жылғы 1 сәуірден бастап әлеуметтік көмектің осы түрін төлеу шарттарына өзгерістер енгізілді. Егер отбасының жан басына шаққандағы орташа табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінің 70 пайызынан аспаса (бір адамға 20 789 теңге) АӘК беріледі. Отбасы құрамында тек жақын туыстары ескерілуі тиіс: ата-аналар, балалар, бала асырап алушылар, асырап алынғандар, ата-анасы бір және ата-анасы бөлек аға-інілері мен апа-сіңлілері, атасы, әжесі және немерелері. Жаңа тетік бойынша атаулы әлеуметтік көмек 18 жасқа дейінгі балаларға, ал орта, техникалық және кәсіптік, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарында күндізгі оқу нысаны жағдайында олар кәмелеттік жасқа толғаннан кейін білім беру ұйымдарын бітіргенге дейін (бірақ 23 жасқа толғанға дейін) төленеді⁵¹.

Орташа есеппен 2020 жылдың 1 қаңтарына шартсыз ақшалай көмек айына 12 188 теңгеден 2 177 200 азаматқа тағайындалды⁵², 2019 жылдың 1 қаңтарына ол ай сайын орташа 4 834 теңгеден 571 600 азаматқа тағайындалды. Осылайша, Қазақстан халқының 18 632,2 мыңына шаққанда 2 177,2 мың кедейлердің 11,6%-ын құрайды, бұл Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігінің Конституциялық сотының көрсеткішінен 2,6 есе жоғары. Мемлекеттік әлеуметтік көмек ауылдық және қалалық жердің тұрғындары арасында 53,7:46,3 пропорцияда бөлінді, ал Статистика жөніндегі комитеттің деректері бойынша ауылдық жерлердегі кедейшілік деңгейі 6,4%, ал қалалық жерлерде – 2,7%, яғни 2.4 есе ерекшеленеді.

Көмектің басқа түрі шартсыз (ШАК) және шартты ақшалай (ШАК) көмек болып табылады. Біріншісі орташа мөлшері 13 464 теңге болатын 253,2 мың адамға, екіншісі – 1924,4 мың адамға 11964 теңге мөлшерінде тағайындалды. Әдетте жас балалары бар, жұмыс істеуге мүмкіндігі жоқ аналарға, ал көп балалы аналарға сөзсіз көмек көрсетілетіні белгілі. Өкінішке орай, Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі алушылардың санаттары бойынша ақпарат бермейді, сондай-ақ осы көмектің тиімділігіне баға бермейді. Алайда, кедейлік деңгейі Статистика жөніндегі комитеттің, сондай-ақ Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі деректері бойынша ұлғайып келе жатқанына қарағанда, оның тиімділігі мәселеде қалып отыр.

⁵¹ <https://24.kz/ru/news/polezno-znat/item/305196-chto-nuzhno-znat-ob-adresnoj-sotsialnoj-pomoshchi>

⁵² Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі <http://enbek.gov.kz/ru/node/365862>

Ауылдық жерлерде кедейліктің деңгейі жоғары екенін атап өту қажет. Бұл ретте ауыл тұрғындарына мемлекеттен әлеуметтік қолдау алу қиын, себебі олар үшін өтініш беру процесі күрделі және шығынды (бірінші кезекте, әлеуетті алушыларға өтініш беру үшін аудан орталығына жетуге тура келеді). Бұдан басқа, көмек алу үшін отбасы мүшелері жұмыспен қамту орталықтары ұсынған жұмыс орындарында оқудан өтуге немесе жұмыс істеуге мәжбүр болады, бұл бала бақшалардың қол жетімсіз немесе қымбат болмаған жағдайда жалғыз басты аналар үшін немесе баланы қараудың басқа да нұсқаларына ерекше қиындық туғызады⁵³.

Сонымен қатар, кедейлік – күрделі және көп қырлы санат, тек жәрдемақы төлеу оны шешу қиын екенін атап өту керек. Мұнда ақшалай жәрдемақылар, тұрғын үй көмегі (мысалы, балалары бар аз қамтылған отбасыларына тегін жалға берілетін тұрғын үй беру түрінде) ғана емес, сонымен қатар жұмыс іздеуге, құжаттарды ресімдеуге, баланы күтуге, кәсіби дағдыларға, кәсіпкерлік дағдыларына үйретуге, отбасы одан әрі өзінің материалдық жағдайын өз бетінше жақсарту алуы үшін қолдау көрсетуге арналған шаралар кешені қажет.

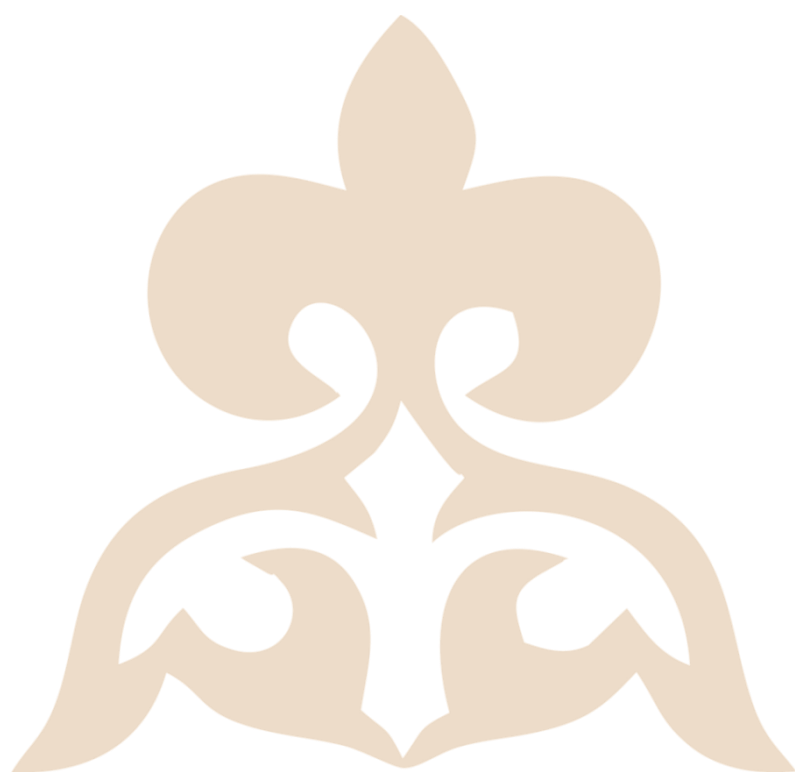
⁵³ ЮНИСЕФ Балалардың жағдайы туралы баяндама, 2019

6 ТАРАУ

БАЛАЛАРДЫҢ ҚАУІПСІЗДІГІ

Қазақстанның стратегиялық мақсаты 2050 жылға қарай әлемнің дамыған 30 елінің қатарына кіру болып табылады, ол үшін қазіргі уақытта тиімді қадамдар жасау қажет. Қазақстан балалардың құқығын қорғаудың жақтаушысы ретінде елдегі әр балаға жайлы және қауіпсіз жағдай жасауға тырысады.

Профилактикалық жұмыстың заңнамалық базасының жақсарғанына қарамастан, балаларға қатысты зорлық-зомбылық әлі де жалғасуда және көбінесе «зорлық-зомбылық» термині ересектерде тек ауыр зиян келтірумен ғана байланысты, ал «қорлау», ауызша қорлау және кемсіту, психологиялық қысым зорлық деп саналмайды, тек тәрбиелік шара.

«Қазақстан отбасыларындағы балаларға қатысты зорлық-зомбылық» (ЮНИСЕФ Қазақстан) зерттеу деректері бойынша ересектердің 75,4%-ы, балаларды қорғау және сот төрелігі саласындағы қызметкерлердің 46,1%-ы, сондай-ақ бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің 54,8%-ы отбасыларда физикалық жазалауды қолдануды қолдайды. Ата-аналар балаларды жазалаудың балама тәсілдерін білмейтіндіктен немесе балаларын тәрбиелеуге уақыт пен шыдамдылық танытпайтындықтан қатыгез шараларға жүгінеді. Мектептерде балалар мен жасөспірімдер буллингтің құрбандары болуы мүмкін, ол әртүрлі формаларды қабылдайды және хал-ахуалы үшін бірқатар жағымсыз салдары болуы мүмкін.⁵⁴

6.1 Білім беру мекемелеріндегі балалардың қауіпсіздігі

БҰҰ есебіне сәйкес әлемдегі әрбір оныншы оқушы мектептегі зорлық-зомбылыққа душар болады және бұл көрсеткіш жыл сайын өсіп келеді.⁵⁵

Осы зерттеу аясында жүргізілген әлеуметтанулық сауалнаманың нәтижелері бойынша балалардың 4,1%-ы мектепте бір нәрседен/біреуден қорқатындықтарын айтады. Баланы мектепке берген кезде әрбір ата-ана мұғалімдері бар жерде белгілі бір мінез-құлық ережелері қабылданатындықтан, баланы кез келген зорлық-зомбылықтан қорғаудың үлгісі бар деп үміттенеді. Сауалнама көрсеткендей, кейбір балалар үшін қауіп пен қорқыныш шындыққа айналды. Сонымен, балалардың 6,5%-ы өздерінің құрдастарынан, 3,4% – ересектерден психологиялық және физикалық зорлық-зомбылықты көруде. Мектептегі ересектер туралы айтқанда, сіз бұл мектеп қызметкерлері екенін түсінесіз. Осылайша, отандық мектептер өзінің барлық құрылған оқу-тәрбие процесінде оқушыларға тыйым салынған әсер ету әдістерін қолдануға мүмкіндік беретін елеулі қателіктерге жол береді.

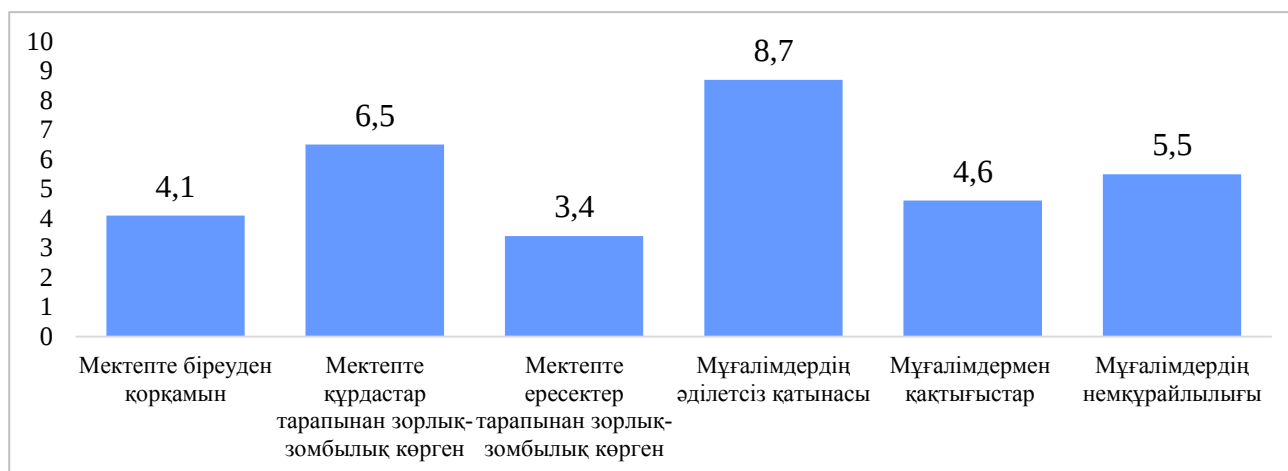
Сауалнама нәтижесі бойынша, балалардың 8,7%-ы мектептерде мұғалімдердің оқушыларға деген әділетсіз қарым-қатынасы бар деп жауап

⁵⁴ «ҚР балалардың жағдайын талдау, 2019», ЮНИСЕФ

⁵⁵ Pinheiro P.S. World Report on Violence Against Children. 2006. URL: <http://www.unicef.org/violencestudy/reports.html>

берді, 4,6%-ы мұғалімдермен жанжалды жағдайда, 5,5%-ы мұғалімдер олардың пікірлеріне немқұрайлы қарайды деп санайды.

50-диаграмма. Мектептегі балаға деген деструктивті қатынас және қорқыныш, %-бен балалар

Дереккөз: Әлеуметтік сауалнама

Ашық әңгімелесу барысында балалар мұғалімдерден және оқу үрдісінен, жоғары сынып оқушыларынан, бұзақылардан және ақша бопсалаудан қорқатындықтарын айтты.

Мектепте балалар **ұрысатын, қол жұмсайтын мұғалімдерден қорқады**, түсінбейді және тіл тигізеді: «мен мектепте артық нәрсе айтуға қорқамын, себебі оның елеулі салдары болуы мүмкін. Мен өз пікірімді айтуға қорқамын, өйткені мен ашуланып, дөрекі бола аламын, содан кейін мәселе ата-анаммен, инспектормен және т.б. болады» (мектеп оқушыларының сауалнамасы нәтижелері бойынша). «Мектепте мұғалімдер құрамы авторитарлы, толерантсыз. Шыны керек, кейде мұғалімдер ызаландырады, қорқыныш тудырады, осылайша оқушылардың даралығын жойып тастайды» (оқушыларға сауалнама жүргізу нәтижелері бойынша).

Балалар үй тапсырмаларын орындалмаудан және қанағаттанарлықсыз баға алудан қорқады: «Мен мұғалімдердің бірі мені істемеген ісім үшін айыптайды деп қорқамын, ал мен қарсы тұра алмаймын. Мен мұғалімдермен қақтығыстардан қорқамын, өйткені кез келген жағдайда олардікі дұрыс болады» (мектеп оқушыларының сауалнамасы бойынша).

Мектепте балалар сыныптастарының **келемеждеуінен қорқады**: «мен жаңа болғандықтан, сыныптастар тарапынан агрессия бар, қыздар мені кемсітеді, олар өздерін жоғары көрсеткілері келеді» (мектеп оқушыларының сауалнамасы бойынша).

Оқушылар арасында бірінші көзқарасқа беймәлім балалар ойындары таралған, бірақ оларға қатысу психологиялық жағынан құрбандыққа тап болғандарға қатты әсер етеді.

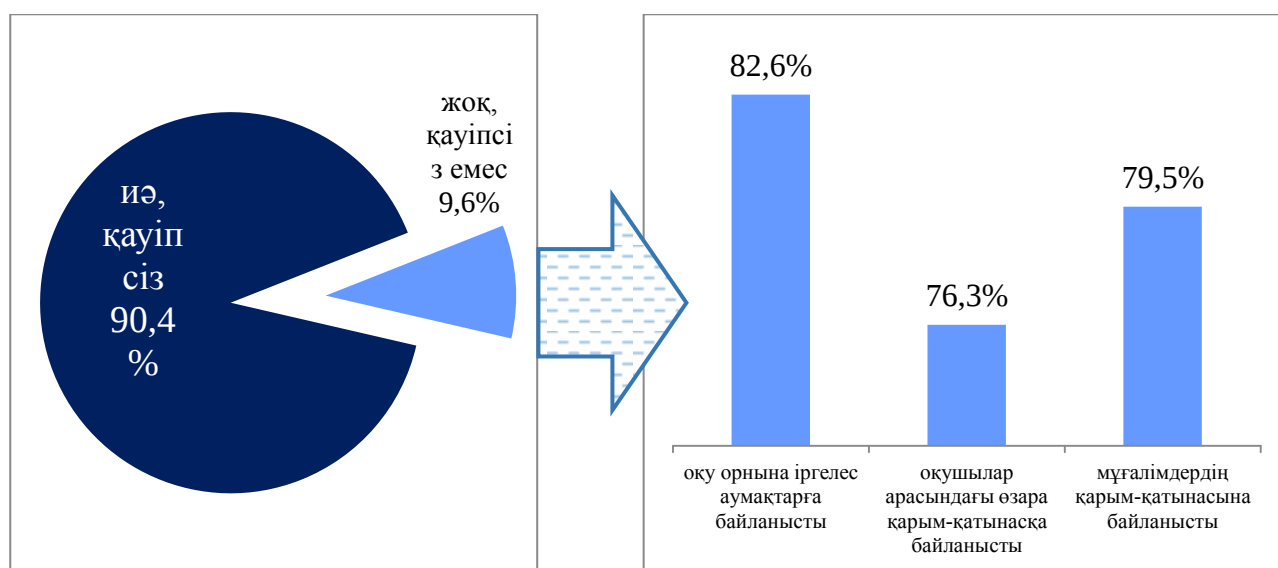
Балалар **жоғары сынып оқушыларының агрессиясынан**, төбелестен қорқады. Сауалнамаларда балалар: «бүкіл мектеп қорқатын Р ... оқушысы

бар», «Мен 9-сынып оқушыларынан қорқамын», «7-сынып оқушыларынан» деп жазды (мектеп оқушыларының сауалнамасы нәтижелері бойынша). Балалар оқушылар арасындағы, әсіресе жоғарғы сыныптағылардың төбелестерін немесе жоғары сыныптағылардың төменгі сыныптағыларды қорлауын атап өтеді: «дәретханаға немесе мектептің артына апарып ұрады, осындай ұрып-соғудың кесірінен өлім жағдайлары болады» (ауыл мектебінің оқушылары, Алматы облысы).

Оқушылармен өткізілген фокус-топтар кезінде мектептерде буллинг (қорқыту, мазақ қылу) жағдайлары айтылды. Атап айтқанда, балалар көптеген орта мектеп оқушылары әлсіздерден немесе төменгі сынып оқушыларынан ақша алса, рақаттанады дейді. Балалар айтқандай, кейбір мектептерде оқушылардан «ақшалай салық» жинаудың жақсы жасалған схемасы бар.

Сауалнамаға қатысқан ата-аналардың 10%-ы бұл балалар үшін оқу орындарында қауіпсіз емес деп санайды. Олардың 79,5%-ы білім беру ұйымдарында мектеп ұжымының оқушыларға деген қарым-қатынасы қауіпті деп санайды, 76,3% оқушылар арасында дұрыс емес қарым-қатынас бар деп санайды, 82,6% мектепке жақын орналасқан аумақ балаларға қауіпті деп санайды.

51-диаграмма. Ата-аналардың пікірінше, мектептің қауіпсіздігі және оның себептері, %-бен

Мектептегі көше дәретханаларынан қорқу. Көшедегі мектеп дәретханалары үлкен алаңдаушылық тудырады. Бұл проблеманы ауыл мектептеріндегі оқушылар да, олардың ата-аналары да айтты. Мәселе өткір, бұл балалар өмірінің қауіпсіздігі, санитарлық нормалардың сақталуы, болашақ ұрпақтың денсаулығын сақтау мәселелері: «көшеде дәретхана бар, бұл да проблема. Иттер бір баланы қауып алды...» «Дәретхана жанында спорттық қоссырақ бар, оған әртүрлі адамдар келіп өздерін көтеріп жаттығады.

Дәретханаға бастауыш сыныптағы қыздар келгенде, оларды алып кетіп, зорлап тастауы мүмкін, біз қорқамыз», 10-14 жастағы мектеп оқушыларымен жүргізілген ФТД-дан алынған, Алматы облысы. «Бірде, кіші сынып оқушысы дәретханаға түсіп кетіп, оны әрең шығарып алдық» (Жамбыл облысы 7-сынып оқушысымен жүргізілген ТС).

Ата-аналарының мектеп дәретханаларында балалар үшін қауіпсіздік шараларын күшейту туралы өтініштері нәтиже бермей отыр. Атап айтқанда, ауыл мектебінің директорларының бірі ата-аналардың бұл үндеуіне дәретхананы мектеп ғимаратының ішіне өткізуге қаражаттың жоқтығы туралы жауап берді және ата-аналарға әр баланың отбасынан (Алматы облысындағы ауыл мектебінің ата-анасымен жүргізілген тереңдетілген сұхбаттан) 5000 теңге жинауды ұсынды.

Зерттеу барысында сауалнамаға қатысқан оқушылардың 10,7%-ы өздерінің мектебінде көшеде дәретхана бар екенін айтты. Бұл проблеманы ауылдық жерлерде оқитын әрбір төртінші оқушы және қаланың әрбір 20-шы оқушысы атап өтті.

ҚР БҒМ мәліметтері бойынша⁵⁶, 2019 жылы 2352 мектептерінде (34%) тек аула дәретханалары бар, мұндай мектептердің 94%-ы ауылдық жерлерде орналасқан⁵⁷. Түркістан, Алматы және Жамбыл облыстарында мектептердің жартысынан көбінде тек көше дәретханалары бар.

Бала құқығын қорғауды күшейту, тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресу және жасөспірімдер арасындағы суицид мәселелерін шешу жөніндегі Жол картасының жобасында үш жыл ішінде сыртқы дәретханаларды жою және тиісті санитарлық тораптарды ашу қарастырылған. Бұл жерде ауылдық жерлерде мектепшілік дәретханалар кәріз бен сумен қамтамасыз етілмегендіктен жиі көздерітілмейтіндігін ескеру қажет.

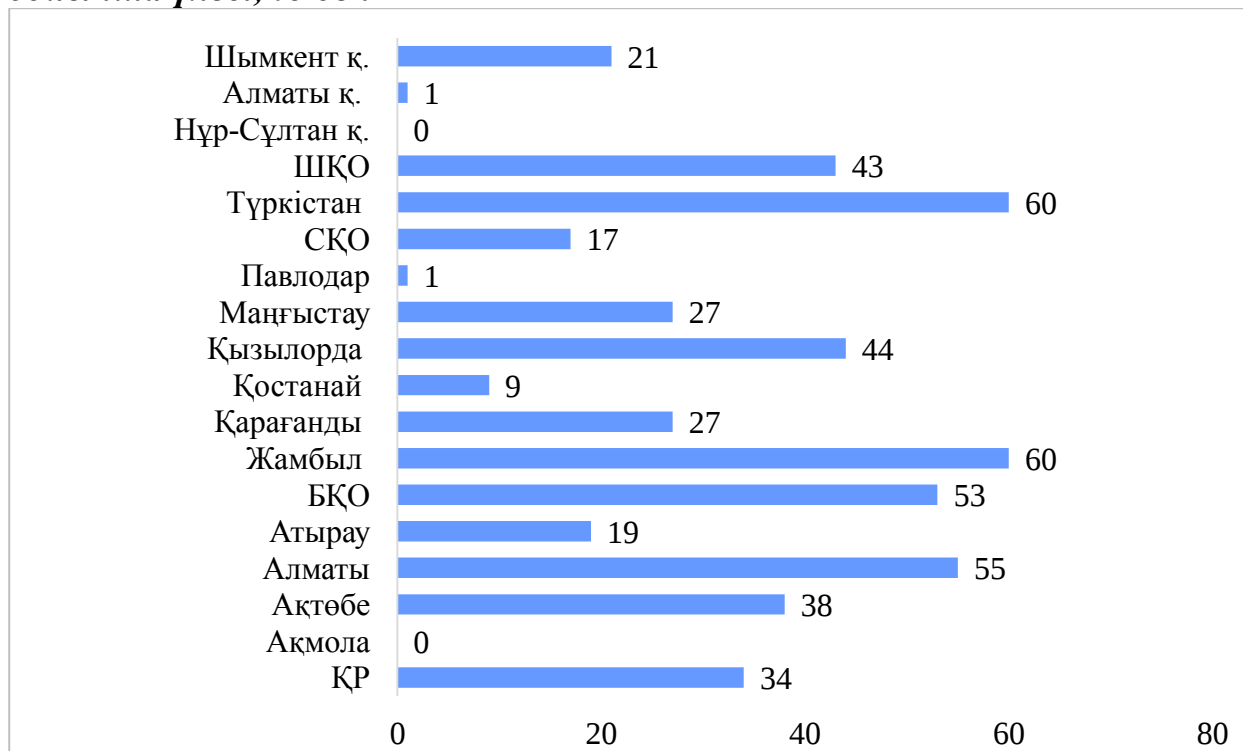
Мектептерде дәретханалар болған жағдайлар кездеседі, бірақ балалардың оларға қолжетімділігі шектеулі: Алматы облысында 10-14 жас аралығындағы жасөспірімдермен фокус-топтық дискуссия жүргізген кезде балалар өздерінің мектеп ішінде дәретхана бар, бірақ олар оны қыста ғана қолдана алады, ол жазда жабық екендігін айтты. Бұл жерде мектеп әкімшілігімен көшедегі дәретханаларды мектепшілік дәретханалардың болуына жол бермеу туралы жұмыс жүргізу қажет.

⁵⁶ 15.11.2019ж. жағдай бойынша орта білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасының мәліметтері

⁵⁷ В Казахстане начали ликвидировать уличные туалеты в школах.

<https://ru.sputniknews.kz/society/20191224/12359508/kazakhstan-likvidaciya-ulichny-tualet-shkola.html>

52-диаграмма. Тек қана аула дәретханалары бар мектептердің аймақтар бойынша үлесі, %-бен

Синтетикалық препараттардан қорқу. Психикалық денсаулық орталығы мамандарының айтуынша, есірткіні қолданатын жастардың жасы қазір 14 пен 28 жас аралығында.

«Еркін адамдар» қоғамдық қорының жетекшісі: «Наркологтардың айтуы бойынша, синтетикалық есірткіге тәуелді болғандардың өмірі бес жылдан аспайды. Бес жылдан кейін ол өзіне қол жұмсайды немесе өмір бойы психиатриялық диагноз алады. Синтетикалық препараттарды қолданатын науқастарды екі диагнозды пациенттер деп атайды. Біріншісі - наркологиялық, екіншісі - психиатриялық. «Бұл адамдардың көпшілігі, тіпті есірткі қолданбаса да, бүкіл өмірін психокорректорларда өткізеді»⁵⁸.

6.2 Үйдегі қауіпсіздік

Априори, үй мен отбасы баланың қауіпсіз жері деп есептеледі. Өкінішке орай, сауалнамаға сәйкес балалардың 4,6%-ы үйді өздері үшін қауіпсіз жер деп санамайды. Балалардың 4,3% ересектер тарапынан психологиялық немесе физикалық күш жұмсауға ұшырады. Негізінен, балалар ата-аналарынан, әсіресе әкелерінен қорқады, бірақ балалардың көпшілігі бұл қорқыныш ата-аналардың жақсы ниетпен қатал болуымен негізделген, өйткені олар балалардың лайықты адамдар болып өсуін қалайды деп көрсетті. Балалардың ата-аналары күш қолданудан немесе моральдық қорлауынан қорқатын кездері болады: «Мен үйде әкемнен қорқамын, өйткені мен барлық бос сөз үшін таяқ жеуім мүмкін.

⁵⁸ <https://ru.sputniknews.kz/society/20190131/9108295/narkotiki-podrostki-istorii.html>

Менің көгерген жерлерім бар, бірақ мамандарды шақырудан қорқамын. Анам әкеммен бақытты, бірақ мен бақытты емеспін» (оқушының сауалнамасынан).

Балалар ата-аналарының жанжалдары мен ажырасуларынан қорқады: «Ата-ананың қарғысы мен айқайынан қорқамын. Егер олар ажыраса өте қорқынышты» (оқушының сауалнамасынан).

Балалар психикалық ауытқулары бар туыстарынан қорқады: «Үйде ағамнан қорқамын, оның ақыл-есінің дамуы нашар, одан қорқамын, өйткені ол ашуланғанда мені тұншықтыра бастайды» (оқушының сауалнамасынан).

Ата-аналардың сауалнамасына сәйкес, ата-аналардың көпшілігінің (89,7%) жазалау шарасы ретінде өз баласымен сөйлесуді таңдағанына қарамастан, 20,8% баланы ұрып-соғып, оған айқайлай алады, 16,7% телефонды тартып алады, 6,2% – ойнауға, музыка тыңдауға тыйым салынады, 4,7% – достарымен қарым-қатынас жасаудан, оның ішінде белбеуімен тартып жіберу, баланы жақсы көрмеймін деп бопсалау.

53-диаграмма. Ата-аналардың сөйлесуді қолданудан басқа жазалау әдістері (89,7%), ата-аналар %-ы

6.3 Балалардың социумдағы қауіпсіздігі

Зерттеу нәтижелері бойынша балалардың 16,5% көшеде өздерін қауіпсіз сезінбейді; Балалардың 2,8%-ы ересектер тарапынан көшеде зорлық-зомбылықтың құрбаны болғанын хабарлады; құрбы-құрдастарына тарапынан зорлық-зомбылыққа балалардың 6,5%-ы ұшыраған.

Балалар мас адамдардан, нашақорлардан қорқады; қараңғы, жарықсыз көшелерден; қаңғыбас иттерден; маньяктардан, педофилдерден, «бейтаныс адамдар ұрлап әкетеді», «қара түсті ер адамдардан», «ашық люктерден, тесіктерден қорқамын», «мен өтіп бара жатқан адамдардан қорқамын,

өйткені сіз кенеттен ұры, өлтіруші немесе зорлаушы болып шығуы мүмкін екенін білмейсіз» (сауалнамадан алынған үзінділер).

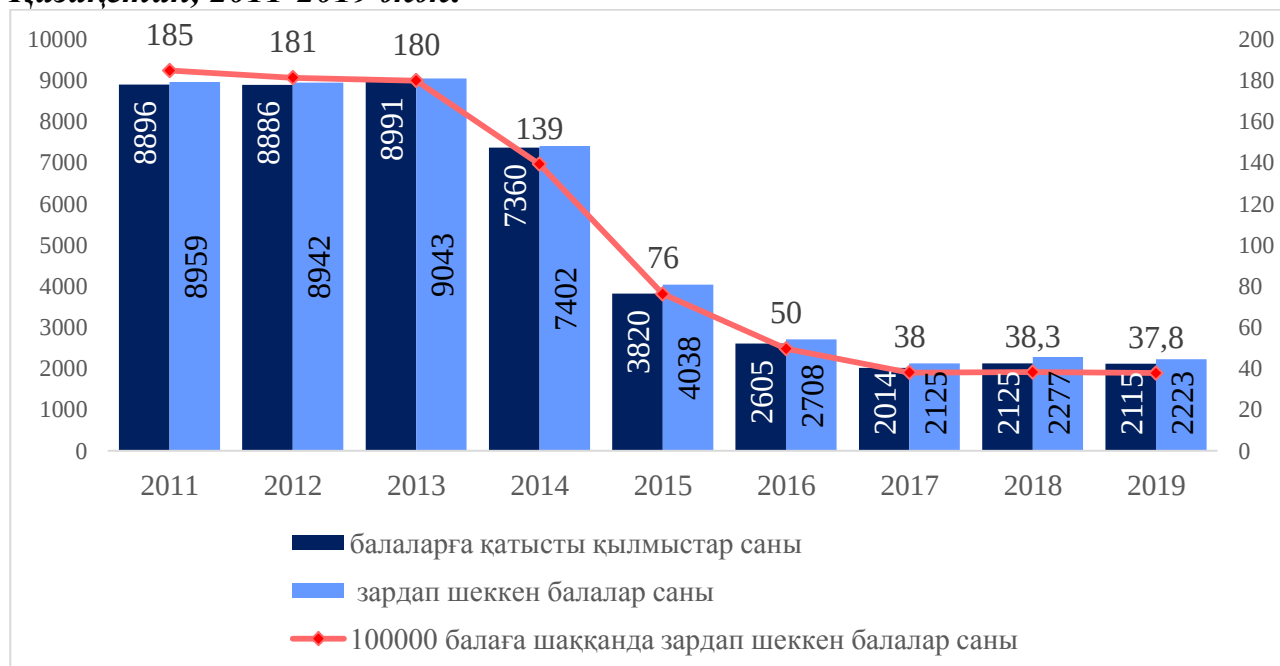
Сабақ кеш аяқталғандықтан, әсіресе қыста және көше жарықтандырылмайтын елді мекендерде балалар көше бойындағы қараңғыда үйге оралу қорқынышын жиі айтады. «Мен мектептен екінші ауысымнан ораламын. Әдетте ата-аналар күтіп алады, бірақ кейде күте алмайды, содан кейін үйге бару қорқынышты, кейбір ер адамдар отырады, кейбіреулер мас болады. Жақында бір жағдай болды, бір бала 7-сыныптағы баланың артынан біреу жүгірді, бала спортпен айналысып жүргендіктен қашып кетеді, бірақ кейін ол қатты күйзелісті сезінді. Неге мұндай уақытта көшелер толық күзетілмейді? Неліктен жақсы жарық жоқ?» (жасөспірімдермен жүргізілген ФТД-дан, Алматы қ.).

Айта кету керек, кейбір балалар өздеріне қауіп төнген уақытта, құқық қорғау органдары көмекке келмейді деп қорқады. Кейбіреулер әлеуметтік, этникалық тегіне байланысты оларға көмек көрсетілмейді деп санайды. Балалардың қауіпсіздігі үшін жасалынбаған жағдайлар қаңырап бос тұрған қараңғы көшелерде балалардың зорлық-зомбылық құрбанына айналуына алып келеді.

6.3.1 Балаларға қатысты қылмыстар

2011-2019 жылдар аралығында балаларға қатысты қылмыстар санының төмендеуі байқалады. 2011 жылмен салыстырғанда қылмыстар саны 76,1% төмендеді; қылмыс құрбандарының саны 75,2% азайды.

54-диаграмма. Балаларға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар, Қазақстан, 2011-2019 жж.

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕАЖК

Соңғы үш жыл ішінде (2017-2019 жж.) қылмыстар саны азаймай отырғандығын ескеріңіз. 2019 жылы балаларға қатысты 2 155 қылмыс жасалды, олардың 2 223-і құрбан болды. 100 мың балаға шаққанда құрбан болған балалардың саны – 37,8, бұл соңғы үш жылдағы статистикалық көрсеткіш.

Аймақтық салыстыру көрсеткендей, балаларға қатысты қылмыстардың ең көп саны Түркістан, Жамбыл, Ақтөбе, Алматы, Шығыс Қазақстан, Қарағанды облыстары, Алматы және Шымкент қалаларында. Бұл аймақтарда 2019 жылы балаларға қатысты қылмыстардың ең көп саны тіркелді. Қылмыстың едәуір өсуі Жамбыл (42,2%), Алматы (29,8%) және Атырау (21,7%) облыстарында байқалады. Кейбір аймақтарда, атап айтқанда, Қостанай қаласында 24,3%-ға, Шымкент қаласында 16,9%-ға, Шығыс Қазақстан облысында 18,8%-ға төмендеу байқалады.

22-кесте. 2018-2019 жылдардағы балаларға қатысты қылмыстық құқық бұзушылықтар, Қазақстан аймақтарында

	2018	2019	Өзгеріс, %
Ақмола	87	92	5,7
Ақтөбе	187	182	-2,7
Алматы	186	211	13,4
Атырау	60	73	21,7
Шығыс Қазақстан	165	134	-18,8
Жамбыл	154	219	42,2
Батыс Қазақстан	59	54	-8,5
Қарағанды	168	171	1,8
Қызылорда	61	56	-8,2
Қостанай	140	106	-24,3
Маңғыстау	80	66	-17,5
Павлодар	82	79	-3,7
Солтүстік Қазақстан	59	52	-11,9
Түркістан	207	191	-7,7
Шымкент қ.	166	138	-16,9
Алматы қ.	141	183	29,8
Нұр-Сұлтан қ.	84	77	-8,3
Көлік аймағы, ГВП, 21-С	39	31	-20,5
Қазақстан	2 125	2 115	-0,5

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕАЖК

Балаларға қатысты негізгі қылмыстардың динамикасын талдау көрсеткендей, ауыр қылмыстардың (кісі өлтіру, дене мүшелеріне ауыр зиян келтіру, сексуалдық сипаттағы қылмыстар) аздап азаятындығы байқалды. Ұрлық, тонау, бұзақылықтың саны әлі де жоғары.

2019 жылы 2018 жылмен салыстырғанда 2019 жылы балалардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар санының өскенін байқаймыз. Егер 2018 жылы мұндай қылмыстар саны 739 болса, 2019 жылы – 794. Кәмелетке толмағандарға қарсы жасалған қылмыстардың жалпы санында осы сипаттағы қылмыстардың үлесі 37,5% құрайды.

Педофилиямен байланысты қылмыстар саны ең жоғары (2019 жылы – 377 жағдай), зорлаудың 35,1%-ға, жыныстық зорлық-зомбылықтың 28,2%-ға өсуі байқалады.

23-кесте. Балаларға қарсы қылмыстардың негізгі түрлері бойынша динамикасы, 2018-2019 жж

	2018	2019	Өзгеріс, %
Адам өлтіру, оның ішінде дайындық және әрекет, анасының жаңа туған баланы өлтіруі	42	22	-47
Суицидке итермелеу	31	36	16
Денеге ауыр зиян келтіру	51	51	0
Зорлау	114	154	35,1
Жыныстық қол сұғушылық	117	150	28,2
16 жасқа дейінгі баламен жыныстық қатынас	379	377	-0,5
Кәмелетке толмағандардың азғындық жолға түсіру	129	113	-12,4
Бұзақылық	165	140	-15
Тонау	138	137	-0,7
Ұрлық	303	284	-6

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕАЖК

Бұл қылмыстардың жартысына жуығы (жыныстық қылмыстардың барлық түрлерінің 47%) 16 жасқа толмаған адамдармен жыныстық қатынасқа түсуі құрайды. Мұндай қылмыстардың алдын алу қиын, өйткені әрбір екінші қылмыс кіру мүмкіндігі шектеулі пәтерлерде, үйлерде, жатақханаларда жасалады.

Жыныстық қылмыстардың барлық түрлерінің 77% (606) жақын адамдар (әкелер – 33, өгей әкелер – 26, аналарының бірге тұратын адамы – 10, туыстары – 15, көршілер – 25 және таныстар – 497) жасаған.

Аймақтық тұрғыдан алғанда, абсолютті түрде, жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардың ең көп саны Алматы облысында – 103 факт, Қарағандыда – 85, Түркістанда – 70 факт тіркелді.

100 мың балаға шаққанда және осы қылмыстардың жалпы санындағы қылмыстардың үлес салмағы бойынша Ақмола, Павлодар, Қостанай және Қарағанды, Павлодар облыстары ең проблемалы аймақтар болып табылады, мұнда кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушына қарсы қылмыстардың саны 100 мың балаға шаққанда 20-нан асады, және олардың үлесі жартысынан көбін құрайды. Бұл солтүстік өңірлер, мұнда балалар санының үлесі бүкіл елге қарағанда анағұрлым төмен.

Ішкі істер министрлігінің мәліметінше, қылмыстық істерді талдау жыныстық сипаттағы зорлық-зомбылық жасауға итермелеген себептер:

- отбасында және жақын ортада тәрбиелеудің тиісті деңгейде болмауы, жыныстық ауытқушылықтың мысалдарының теріс әсері, жасөспірімнің теріс көзқарастары мен жыныстық мінез-құлық дағдыларын

ынталандыруу, ересектер немесе өсірілген құрдастары тарапынан арандатушылық, бұқаралық ақпарат құралдарының теріс әсері.

- қылмыскерлердің моральдық сапасының төмендігі, алкоголь мен психотроптық заттарды теріс пайдалану салдарынан жеке басының құлдырауы.

24-кесте. Аймақтардағы кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар, 2019 ж

	Барлығы, 2019 жыл	балаларға қатысты қылмыстардың жалпы санындағы үлесі	өңірде 100 000 балаға шаққанда
Ақмола	49	53,3	24
Ақтөбе	40	22,0	14
Алматы	103	48,8	14
Атырау	35	47,9	15
ШҚО	57	42,5	16
Жамбыл	63	28,8	15
БҚО	20	37,0	10
Қарағанды	85	49,7	23
Қызылорда	18	32,1	6
Қостанай	55	51,9	27
Маңғыстау	19	28,8	7
Павлодар	42	53,2	21
СҚО	25	48,1	18
Түркістан	70	36,6	8
Шымкент қ.	38	27,5	10
Алматы қ.	50	27,3	11
Нұр-Сұлтан қ.	21	27,3	6
Көлік аймағы, 21 С	4	12,9	
Қазақстан	794	37,5	13

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕАЖК

Зорлық-зомбылықтың жасалуына ықпал еткен жағдайлар ата-аналардың бақылауының болмауы, кәмелетке толмағандарды қараусыз қалдыру, таныстарға, туыстарға, көршілерге деген сенім және олардың ұятсыз ойларының болмауына деген сенім.

Соңғы жылдары жыныстық зорлық-зомбылықтың күрт өсуінің себептерін және әлеуметтік көздерін тереңірек талдау балаларға қарсы мұндай қылмыстың алдын алады.

Балаларға қарсы жасалған қылмыстардың жоғары деңгейіне байланысты, ҚР БҒМ зорлық-зомбылыққа қарсы күрестің кешенді стратегиясын әзірлеуде.

Баланың құқықтарын қорғауды күшейту және тұрмыстық зорлық-зомбылықпен күресу, жасөспірімдер арасындағы суицид мәселелерін шешу жөніндегі 2020-2023 жылдарға арналған Жол картасы бекітілді.

Сонымен қатар, білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қылмыстың алдын алуға, қиын өмірлік жағдайдағы кәмелетке толмағандарды оңалту мен қоғамға

кіріктірудің әлеуметтік тетіктерін жетілдіруге бағытталған шаралар кешені қарастырылған.

«Денсаулық туралы» Кодексіне, Қазақстан Республикасының «Білім туралы», «Арнайы әлеуметтік қызметтер туралы» заңдарына әлеуметтік қызметкерлерді кәмелетке толмағандардың немесе оларға қатысты құқық бұзушылықтар туралы дереу хабардар ету нормасын енгізді.

6.3.2 Балалар жарақаттануы және сыртқы себептерден болатын өлім⁵⁹

Балалардың жарақаттануы тек Қазақстан үшін ғана емес, әлемнің көптеген елдеріндегі әлеуметтік проблемалардың бірі болып табылады. Бұған балалардың жарақаттанушылық деңгейінің жоғарылығы дәлел. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы мен ЮНИСЕФ-тің балалардағы жарақаттардың алдын алу және бағалау туралы дүниежүзілік есебіне сәйкес, әлемде жыл сайын 830 000 бала қайтыс болады және ондаған миллион адам жарақаттанудан мүгедек болып қалады.

2018 жылы Қазақстанда түрлі жарақаттардың салдарынан 48 184 бала ауруханаға жатқызылды. 2019 жылдың қаңтар-қыркүйек кезеңінде ауруханаға жатқызылған балалардың саны 36 227 адамды құрады. Көбінесе балалар үйде жарақат алады, атап айтқанда, жарақаттанудың 64,5% (23 378 бала) тұрмыстық сипатқа ие, ал күнделікті өмірде жарақат алғандардың 89%-ы 0-ден 14 жасқа дейінгі балалар (19 967 бала), бұл ересектер үйде балаларға қауіпсіз орта ұсынбайтындығын көрсетеді. Екінші жарақаттайтын орта – бұл көше: жарақаттанғандар 9182 бала (25%).

25-кесте. Балалардың түрлі себептермен жарақаттануы, 2019 жылғы қаңтар-қыркүйек

Жарақат түрлері	Емдеуге жатқызылғандардың саны	%
Жалпы ауруханаға жатқызылған балалар	36 227	100,0
<i>Тұрмыстық жарақаттар</i>	23 378	64,5
<i>Көше жарақаттары</i>	9 182	25,3
<i>Спорттық жарақаттар</i>	1 025	2,8
<i>ЖКО нәтижесіндегі жарақаттар</i>	1 192	3,3
<i>Мектептегі жарақаттар</i>	1 033	2,9
<i>Өндірістік</i>	323	0,9
<i>Басқалар</i>	1 094	3,0

Абсолютті түрде сыртқы себептерден зардап шеккен балалардың ең көп саны Алматы қаласында, Түркістан облысында тіркелді, 5 мыңнан астам бала

⁵⁹ Бұл тарауда ҚР ДСМ ресми статистикалық деректері 2018 жылы және 2019 жылғы қаңтар-қыркүйекте ұсынылған. Баяндаманы жазу кезінде 2019 жылғы толық деректер болған жоқ.

жарақат алу кезінде ауруханаға жатқызылды. Егер балалардың санын (аймақтардағы 100 мың балаға) ескере отырып, аймақтарды салыстыратын болсақ, онда жарақат алудың ең көп саны Алматы мен Павлодар облыстарында орын алды (100 мың балаға шаққанда 1 157 және 1 017 зардап шеккен бала), ең азы – Шымкентте (аймақтағы 100 мың балаға шаққанда 238 жағдай) тіркелген.

55-диаграмма. 0-ден 18 жасқа дейінгі балалардың сыртқы себептер бойынша жарақаттануы, 2019 жылдың 9 айында ауруханаға жатқызылғандар саны

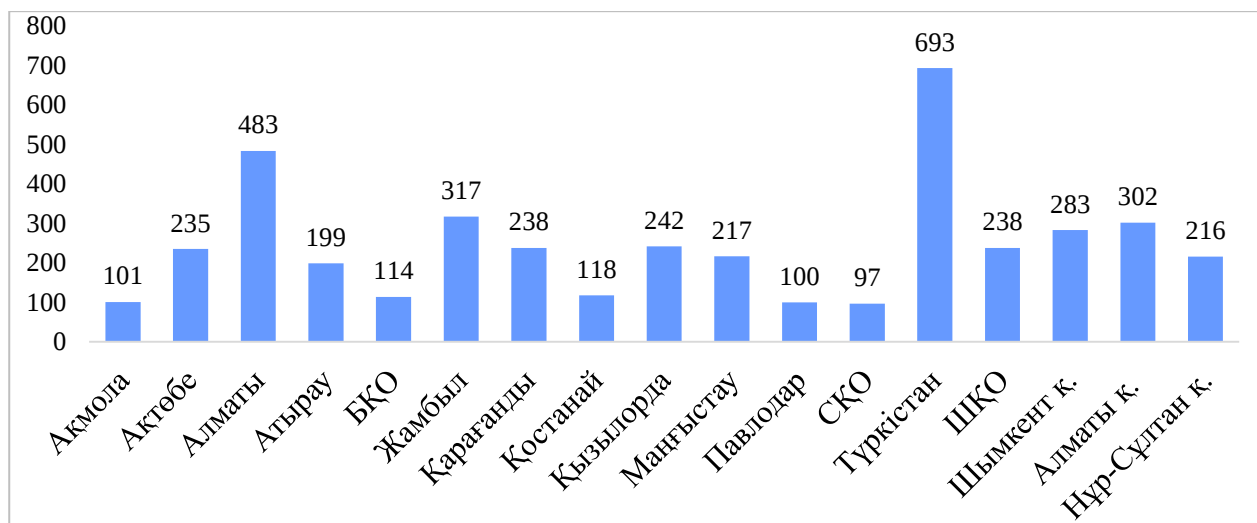
Дереккөз: ДСМ, Қоғамдық денсаулық комитеті. 100 000 балаға Сандж 30 есептеді

Жарақаттанудан, уланудан және басқа себептерден болатын өлім

ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің мәліметтері бойынша, 2018 жылы жарақаттанудан, уланудан және басқа да сыртқы себептерден болатын өлім-жітім 5 294 баланы құрады, 2019 жылдың қаңтар-қыркүйек айларында 4 193 бала қайтыс болды. Көбінесе 0-14 жас аралығындағы балалар қайтыс болады (2019 жылдың 9 айында – 3 902 бала, бұл қайтыс болған балалардың жалпы санының 93% құрайды). Ересектер балаларды қорғап, қауіпті жағдайдан аулақ болуды, сақтық шараларын және төтенше жағдайларды қолдануды үйренсе, көбінесе мұндай өлімнің алдын алуға болады.

Абсолютті сандар бойынша 2019 жылдың 9 айында балалардың ең көп саны Түркістан (693), Алматы (483) облыстарында қайтыс болды.

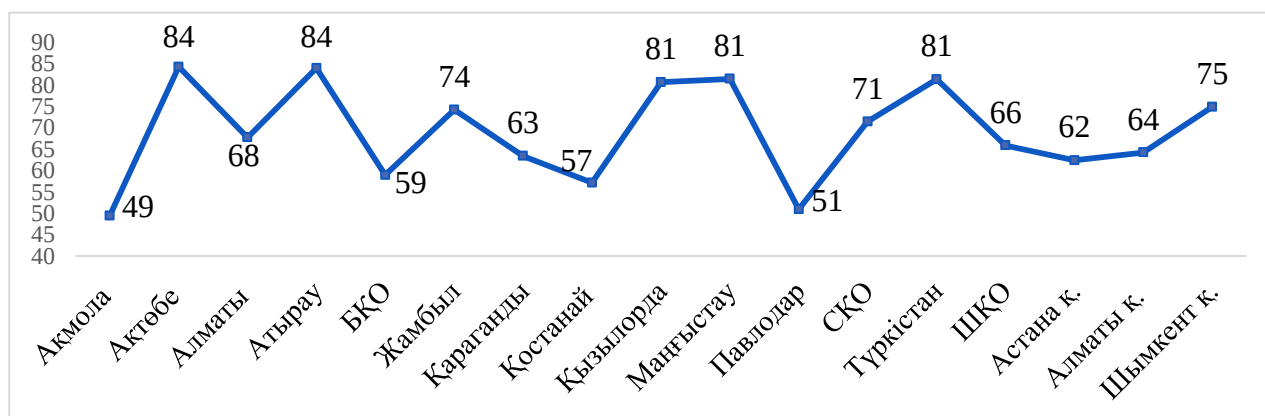
56-диаграмма. 0-ден 18 жасқа дейінгі балалардың жарақаттанудан, уланудан және басқа себептерден болатын өлім-жітімі, адам саны, 2019 жылдың 9 айы

Дереккөз: ҚР ДСМ ресми деректері Қоғамдық денсаулық сақтау саясаты департаменті

Облыстағы 100 мың балаға қайтыс болған балалардың ең көп саны Ақтөбе, Атырау, Қызылорда, Маңғыстау, Түркістан облыстарында байқалады (10 000 балаға 80-нен астам жағдай), бұл негізінен балалардың үлесі көп аудандар, бұл жерде, шамасы, ата-аналардың балаларына бақылауы мен назарының болмауы жеткіліксіз.

57-диаграмма. Облыстағы 100 мың балаға шаққандағы 0-ден 18 жасқа дейінгі балалардың жарақаттанудан, уланудан және басқа себептерден болатын өлім-жітімі

Дереккөз: 2019 жылғы қаңтар-қыркүйек, Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрлігінің Қоғамдық денсаулық сақтау саясаты департаментінің ресми мәліметтері. 100 000 балаға шаққандағы есептеуді Сандж 30 жасады

Балалардың өлімінің негізгі себептері – көлік апаттары салдарынан қайтыс болу (205 бала), кездейсоқ батып кету – 129 бала, кездейсоқ құлау – 54 бала, қасақана өзіне-өзі зиян келтіру – 82 бала.

26-кесте. Балалардың жарақаттан, уланудан және басқа себептерден болатын өлімінің негізгі себептері, балалар саны

	2019 жыл (қаңтар-қыркүйек)
Көліктік жазатайым оқиғалар	205
Кездейсоқ құлау	54
Кездейсоқ батып кету	129
Өрт, улы газбен улану	24
Кездейсоқ улану және улы заттардың әсері	26
Қасақана өзіне-өзі зиян келтіру	82
Шабуыл	10
Басқа себептер	3663
Барлығы қайтыс болған балалар	4193

Дереккөз: ҚР ДСМ Қоғамдық денсаулық сақтау саясаты департаментінің ресми мәліметтері.

6.3.3 Жол-көлік оқиғалары нәтижесіндегі балалардың жарақаттануы

Жол-көлік оқиғалары жарақаттар мен балалар өлімінің негізгі себептері болып табылады. 2016 жылдан 2019 жылға дейін Қазақстанда апат салдарынан **17 115** кәмелетке толмаған бала зардап шекті. Оның ішінде 876 бала қайтыс болды, 16 239 түрлі дәрежедегі жарақат алды.

Мәселені шешу үшін Үкімет Жол қозғалысы қауіпсіздігі және жарақаттанудың алдын алу жөніндегі онжылдықты іске асыру жөніндегі 2011-2020 жылдарға арналған ұлттық іс-қимыл жоспарын бекітті. Жоспардың толықтай орындалуы авариялар деңгейін төмендетіп, балалардың қауіпсіздігін арттырады деп күтілуде.

58-диаграмма. Жол-көлік оқиғаларынан зардап шеккен балалар саны, 2016-2019 жж

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕК, тиісті жастағы 100 мың тұрғынға шаққандағы көрсеткіш Сандж 30 жасады

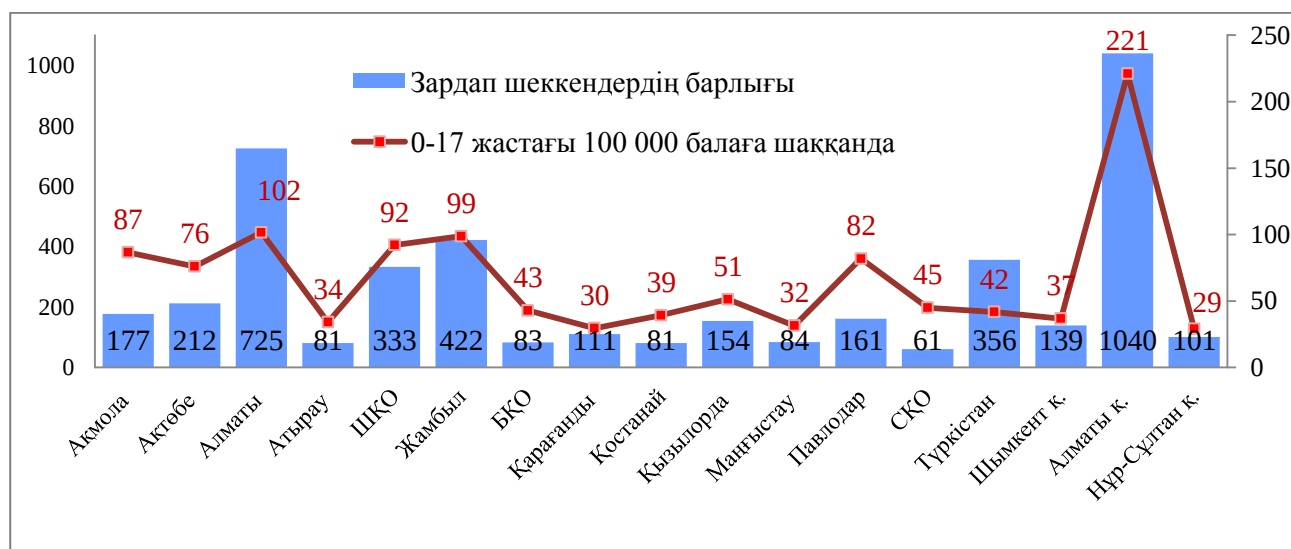
Ресми деректер көрсеткендей, балаларда жол-көлік оқиғаларынан болатын жарақаттарды азайту туралы айту ертерек, өйткені тұрақты динамика жоқ. 2019 жылы 4 321 бала жол-көлік оқиғаларының құрбаны болды, 2018 жылмен

салыстырғанда – 9,8%. Қазақстандағы жол-көлік оқиғаларының барлық құрбандарының арасындағы балалардың үлесі орта есеппен 18% құрайды, іс жүзінде, жол-көлік оқиғаларының әрбір бесінші құрбаны – бала.

Өңірлік тұрғыда, Алматыда жағдай алаңдатарлық, апат салдарынан 1 040 бала жарақат алды, яғни 100 мың бала жастағыларға шаққанда 221 бала. Алматы, Жамбыл, Павлодар, Шығыс Қазақстан облыстарында зардап шеккен балалардың ең көп саны байқалады.

Зардап шеккен балалардың жалпы санынан (4 321 адам) апат салдарынан 245 бала қайтыс болды, 4 076 адам түрлі дене жарақаттарын алды.

59-диаграмма. Жол-көлік апаттарынан зардап шеккен балалар, 2019 ж.

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕК, 100 мыңға шаққандағы көрсеткіш Сандж 30 жасады

Абсолютті түрде, жазатайым оқиға салдарынан ең көп зардап шеккен балалар саны – Алматы қаласында – 1028 бала, Алматы – 681, Жамбыл – 407, Шығыс Қазақстан – 317, Түркістан облыстарында – 302 бала. Ең көп қайтыс болған балалар Түркістан (54) және Алматы (44) облыстарында.

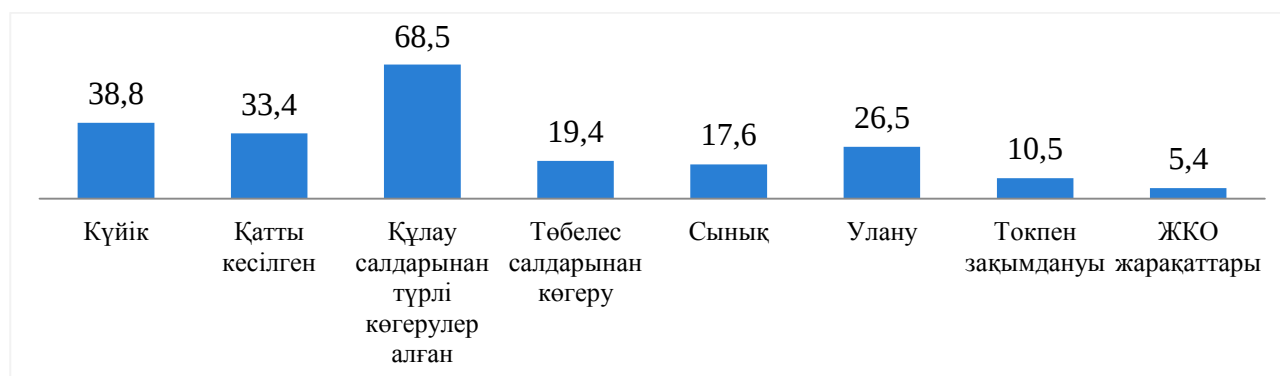
27-кесте. Аймақтар бойынша жол-көлік оқиғаларынан зардап шеккен балалар, 2019 ж.

	Жарақат алған	Қайтыс болған		Жарақат алған	Қайтыс болған
Ақмола	168	9	Қызылорда	139	15
Ақтөбе	196	16	Маңғыстау	79	5
Алматы	681	44	Павлодар	157	4
Атырау	74	7	СҚО	58	3
ШҚО	317	16	Түркістан	302	54
Жамбыл	407	15	Шымкент қ.	124	15
БҚО	76	7	Алматы қ.	1028	12
Қарағанды	97	14	Нұрсұлтан қ.	95	6
Қостанай	78	3	Қазақстан	4076	245

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕК

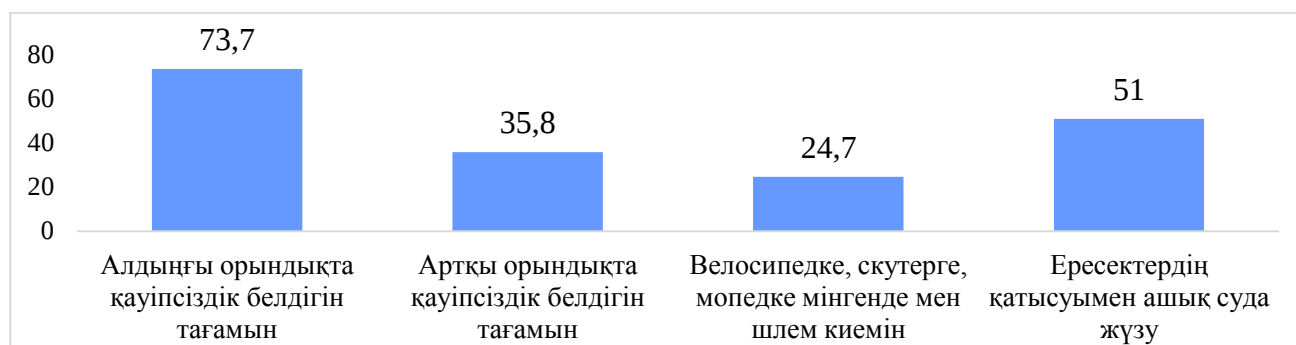
Балалардың жарақаттануы және олардың алдын-алу (әлеуметтік зерттеу негізінде). Балалардың жарақаттануымен байланысты жағдайды анықтау және оның алдын-алу мақсатында әлеуметтік сауалнама аясында мектеп оқушыларына бірқатар сұрақтарға жауап беру ұсынылды. Талдау көрсеткендей, ағымдағы жылы балалардың 68,5% құлау салдарынан түрлі көгерулер алған, 38,8% күйік алған, 33,4%-ы қатты кесілген, 26,5%-ы ауыр уланудан емделген. Ұрыстарда балалардың бестен бір бөлігі жарақат алды, шамамен дәл осынша баланың дене мүшелерінде сынықтар болды.

60-диаграмма. Ағымдағы 2019 жылы балалар алған жарақат түрлері, балалардың жауаптарының %-ы

Балалардың жарақаттануын болдырмауда алдын алу және қауіпсіз мінез-құлық дағдылары өте маңызды. Балаларды зерттеу көрсеткендей, ұсынылған көлік қауіпсіздігі шараларының тек біреуі ғана қолданылады: алдыңғы орындықта автомобильде отырғанда қауіпсіздік белдігін пайдалану. Балалардың оң жауаптарының үлесі 73,7% құрады. Бұл жерде айта кету керек, балалар негізінен автокөліктің алдыңғы отырғышына бекітілген, ал артқы орындыққа отырғанда балалардың 35,8%-ы ғана осы қауіпсіздік шараларын сақтайды.

61-диаграмма. Қауіпсіз мінез-құлық дағдылары, «әрқашан» опциясын көрсеткен балалардың жауаптарының %-ы

Қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қалыптастыруда балаларға бұл дағдыларды үйрету маңызды рөл атқарады. Балалардың тек жартысы (52,7%) оларға бейтаныс адамдар көшеде оларға зиян тигізбеуі үшін не істеу керектігін айтты. Балалардың 60%-ы оларға ашық суға шомылу кезінде, өрт

кезінде мінез-құлық туралы айтылғанын айтады. 70%-ы оларға жолдағы жүріс-тұрыс ережелерімен таныстырғанын білдірді. Осылайша, балалардың шамамен 40%-ы қауіпсіз мінез-құлық туралы ақпарат алмады, сондықтан қауіпті жағдайға түсу қаупі жоғары.

Қауіпсіз жүріс-тұрыс дағдыларын қалыптастыруда балаларды осы дағдыларға үйрету маңызды рөл атқарады. Сауалнамаға сәйкес, сауалнамаға жауап берген әрбір екінші ата-ана балаларды көліктің артқы отырғышында бекіту ережелерін, сондай-ақ көлік жүргізу кезінде ұялы телефондарды пайдалануға тыйым салуды ескермейді. Велосипедтерге, мотороллерлерге мінгенде ата-аналардың тек 40,4%-ы әрқашан балаларға қорғаныс каска кигізеді. Осылайша, жоғарыда аталған ережелерді елемейтін ата-аналар өздерінің өмірлеріне ғана емес, балаларының өміріне де қауіп төндіреді.

Сауалнамаға қатысқан балалардың жартысына жуығы (51%) ересектердің қатысуымен ашық суға шомылу кезінде қауіпсіз су мінез-құлық дағдыларын сақтайды. Балалардың бестен бір бөлігі велосипедпен жүру кезінде арнайы бас киім киеді (24,7%), дегенмен велосипедтерден, мотороллерден құлаған кезде балалар жиі жарақат алады.

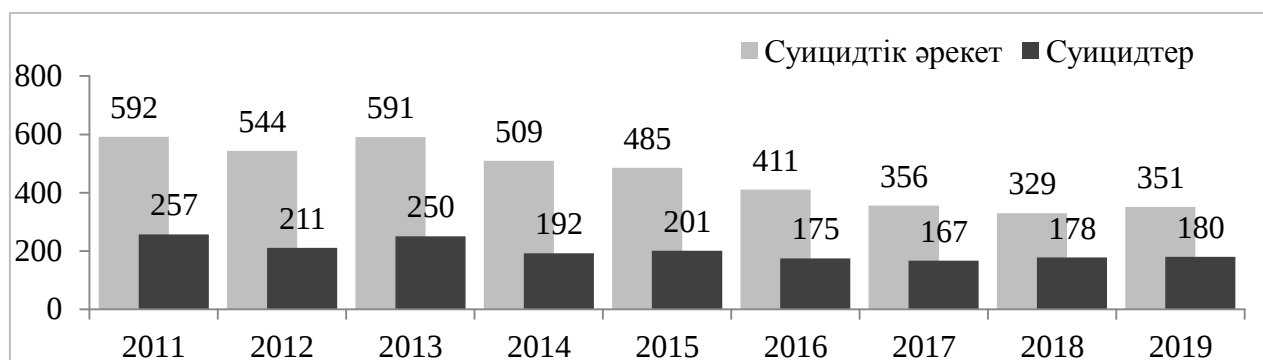
62-диаграмма. Өз балаларының қауіпсіз мінез-құлық дағдыларын қадағалайтын ата-аналар, «әрқашан» опциясын көрсеткен ата-аналардың %-ы

6.4 Балалар және жасөспірімдер суициді

Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің деректері бойынша 2019 жылдың 12 айында кәмелетке толмағандар арасындағы суицидтің саны 180, өзіне-өзі қол жұмсау әрекеті 351 оқиғаны құрады. Суицид және суицидтік әрекет жағдайлары өткен жылмен салыстырғанда артты.

63-диаграмма. Суицидтер мен суицидтік әрекет динамикасы, 2011-2019 жж. жағдайлар.

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

Жалпы ҚР бойынша 100 мың балаға шаққанда 3 суицид жағдайы болады. 2019 жылы суицидтің ең жоғары деңгейі Солтүстік Қазақстан (6,6), Қостанай (5,3), Түркістан (4,5) және Батыс Қазақстан облыстарында (100 мың балаға шаққанда 4,1) байқалады.

28-кесте. Қазақстанның өңірлері бойынша 100 мың балаға шаққандағы суицид және суицидтік әрекет, 2017-2019 жж. *

	Суицидтер			Суицидтік әрекет		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Қазақстан	2,9	3	3,0	6,2	5,5	5,9
Ақмола	6,9	4,9	1,5	9,4	11,2	12,2
Ақтөбе	3,7	1,8	2,9	5,6	5,4	8,2
Алматы	2,6	2,5	3,8	2,2	3,4	3,2
Атырау	1,3	3	1,3	3,1	2,5	2,1
БҚО	5,3	2,1	4,1	8,5	0,5	2,1
Жамбыл	1,9	2,8	3,7	1,4	0,7	1,6
Қарағанды	3,5	2,4	1,3	7,8	5,1	6,4
Қостанай	4,9	5,8	5,3	17,9	18,4	11,6
Қызылорда	1,7	4	2,0	1,7	0,3	2,3
Маңғыстау	0,4	2,3	1,9	3,1	0	2,3
Түркістан (2017 жылға дейін Шымкент)	3,4	4,9	4,5	5,9	7,5	5,0
Павлодар	3,6	3,1	2,5	11,3	11,7	8,1
СҚО	4,4	4,4	6,6	7,3	17,7	8,8

	Суицидтер			Суицидтік әрекет		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
ШҚО	3,4	2,8	2,1	9,8	7,7	2,4
Нұр-Сұлтан қ.	0,9	0,9	3,9	6,2	3,8	14,9
Алматы қ.	1,1	0,9	1,4	9,2	7	12,1
Шымкент қ.		3,2	1,5		3,7	5,5

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

* ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК және ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша Сандж зерттеу орталығының есептері

Соңғы үш жылда Ақмола және Қарағанды облыстарында кәмелетке толмағандардың суицид жағдайларының төмендеуі байқалады. Басқа аймақтарда кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқын төмендету бойынша жағдай тұрақты емес.

Суицидтік әрекет бойынша елдің бірде-бір аймағында тұрақты төмендеу байқалмайды. Бірақ олардың өткен жылмен салыстырғанда Алматы, Атырау, Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Қостанай, Түркістан облыстарында, Шымкент және Алматы қалаларында төмендегенін атап өтуге болады.

29-кесте. Қазақстан аймақтары бойынша суицид және суицидтік әрекеттер, 2015-2019 жж.

	Суицидтер					Суицидтік әрекет				
	2015	2016	2017	2018	2019	2015	2016	2017	2018	2019
Қазақстан	202	175	167	178	180	485	411	356	329	351
Ақмола	13	14	14	10	3	19	20	19	23	25
Ақтөбе	4	12	10	5	8	31	32	15	15	23
Алматы	22	20	18	18	27	21	11	15	24	23
Атырау	9	5	3	7	3	16	17	7	6	5
БҚО	6	12	10	4	8	18	6	16	1	4
Жамбыл	11	10	8	12	16	24	24	6	3	7
Қарағанды	8	10	13	9	5	52	25	29	19	24
Қостанай	17	7	10	12	11	23	28	37	38	24
Қызылорда	10	9	5	12	6	23	12	5	1	7
Маңғыстау	10	4	1	6	5	35	10	8	0	6
Түркістан (2017 жылға дейін Шымкент)	45	36	41	42	38	45	53	71	64	43
Павлодар	5	2	7	6	6	28	24	22	23	17
СҚО	9	6	6	6	9	28	11	10	24	12
Шымкент қ.				12	8				14	9
ШҚО	22	15	12	10	14	47	41	35	28	54
Нұр-Сұлтан қ.	6	6	3	3	5	44	44	20	13	42
Алматы қ.	5	7	5	4	7	30	51	41	33	26
Басқа өңірлер			1		1	1	2			

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕК

Суицид жасаған 180 баланың ішінде – ер балалар (67,2%) көп, суицидтік әрекет жасауға тырысқан 351 баланың ішінде – қыз балалар (76,9%) көп. Қыздарда суицидтік әрекеттер саны ұлдарға қарағанда 3 еседен артық (тиісінше 270 және 81 жағдай).

Суицид жағдайларының ең көп саны Түркістан (38 оқиға), Алматы (27 оқиға), сондай-ақ Жамбыл (16 оқиға) облыстарында тіркелді.

Суицидтік әрекеттер бойынша абсолютті сандарда Шығыс Қазақстан облысы – 54, Түркістан облысы – 43, Нұр-Сұлтан қаласында 42 суицидтік әрекет тіркелді.

30-кесте. Қазақстан өңірлері бойынша гендерлік бөліністе суицид және суицидтік әрекеттер, 2019 ж.

	Суицидтер			Суицидтік әрекеттер		
	Барлығы	Ұлдар,%	Қыздар,%	Барлығы	Ұлдар,%	Қыздар,%
Қазақстан	180	67,2	32,8	351	23,1	76,9
Ақмола	3	66,7	33,3	25	20,0	80,0
Ақтөбе	8	87,5	12,5	23	4,3	95,7
Алматы	27	66,7	33,3	23	21,7	78,3
Атырау	3	33,3	66,7	5	20,0	80,0
БҚО	8	75,0	25,0	4	25,0	75,0
Жамбыл	16	62,5	37,5	7	57,1	42,9
Қарағанды	5	80,0	20,0	24	25,0	75,0
Қостанай	11	63,6	36,4	24	20,8	79,2
Қызылорда	6	66,7	33,3	7	42,9	57,1
Маңғыстау	5	60,0	40,0	6	83,3	16,7
Түркістан	38	63,2	36,8	43	20,9	79,1
Павлодар	6	83,3	16,7	17	35,3	64,7
СҚО	9	77,8	22,2	12	33,3	66,7
Шымкент қ.	8	75,0	25,0	9	33,3	66,7
ШҚО	14	71,4	28,6	54	16,7	83,3
Нұр-Сұлтан қ.	5	80,0	20,0	42	21,4	78,6
Алматы қ.	7	42,9	57,1	26	19,2	80,8
Басқа өңірлер	1	0,0	100,0			

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

Өз-өзіне қол жұмсауға жасалған әрекеттер саны 15-17 жас аралығында күрт өседі: суицидтік әрекеттер – 76,8%, аяқталған суицидтер – 62%.

Суицид жасаған балалардың негізгі бөлігі толық отбасынан шыққан – 82,7% (16,2% – толық емес отбасынан, 1,7% – жетім балалар және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар). Бұл деректер балалардың ата-аналарының жанында болғанда да өздерін жалғыз сезінеді және олардың бастан кешірген қиын өмірлік жағдайды шешу қиын екендігін білдіреді.

31-кесте. 2019 жылғы суицид және суицидтік әрекеттерінің саны туралы мәліметтер

Өңір	Жасалған суицидтер				Суицидтік әрекеттер			
	Ұлдар		Қыздар		Ұлдар		Қыздар	
	5-14 жас	15-17 жас	5-14 жас	15-17 жас	5-14 жас	15-17 жас	5-14 жас	15-17 жас
Қазақстан	47	73	21	38	22	59	64	205
Ақмола	0	2	0	1	0	5	5	15
Ақтөбе	4	3	1	0	1	0	5	17
Алматы	9	9	2	7	3	2	8	10
Атырау	0	1	0	2	0	1	1	3
БҚО	1	5	2	0	0	1	1	2
Жамбыл	5	5	1	5	4	0	1	2
Қарағанды	2	2	0	1	1	5	3	15
Қостанай	2	5	2	2	1	4	3	16
Қызылорда	1	3	1	1	0	3	0	4
Маңғыстау	2	1	2	0	2	3	0	1
Түркістан	10	14	7	7	4	5	8	26
Павлодар	0	4	1	0	0	6	2	8
СҚО	3	4	0	2	1	3	4	4
Шымкент қ.	2	4	0	2	1	2	1	5
ШҚО	2	8	0	4	1	8	12	33
Нұр-Сұлтан қ.	2	2	0	1	1	8	5	28
Алматы қ.	2	1	2	2	2	3	5	16
Басқа өңірлер	0	0	0	1	0	0	0	0

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитеті

Суицидтік мінез-құлықтың алдындағы белгіленген факторлардан: жалғыздық (бас тарту сезімімен), ата-аналармен шиеленіскен қарым-қатынас және туыстарымен шиеленіскен қарым-қатынасты бөліп көрсетуге болады.

Балалар мен жасөспірімдер арасында суицидтік әрекеттер мен аяқталған суицид мәселелері қоғамда кеңінен талқыланып жатыр.

Қазақстан Республикасында 2016 жылдан бастап кәмелетке толмағандар арасында суицидтің алдын алу Жобасы жүзеге асыруда. Білім беру ұйымдары деңгейінде жүзеге асырылған суицидтің алдын алудың үш компонентті бағдарламасы іске асырылды:

- ✓ Психикалық денсаулық мәселелеріне қатысты жасөспірімдердің сауаттылығын арттыру;
- ✓ Мектеп және колледж қызметкерлерін «суицид вахтерлері» ретінде оқыту;
- ✓ Суицидтік мінез-құлыққа қатысты жоғары қауіп тобындағы оқушыларды ерте анықтау

Суицидтің алдын алу жөніндегі бағдарлама Қызылорда облысында пилоттық режимде іске қосылды, одан кейін келесі аймақтарға таралды: Ақмола, Атырау, Ақтөбе, Солтүстік Қазақстан облыстары және Нұр-Сұлтан, Шымкент қалалары. Жоғарыда көрсетілген іс-шаралар 2019 жылы қаржыландыруға байланысты әртүрлі көлемде іске асырылды. Іс-шаралар толық көлемде Қызылорда және Ақмола облыстарында ғана іске асырылды.

Жүргізілген іс-шаралар кешені психологиялық қолдау мен медициналық көмекті қажет ететін балалардың орта есеппен 5,3%-ын анықтады және аталған өңірлерде кәмелетке толмағандардың суицидтік мінез-құлқының таралуының төмендеуіне ықпал етті.

Бүгінгі күні еліміздің жалпы білім беретін мектептерінде балалар мен жасөспірімдердің өмірлік дағдыларын қалыптастыру және дамыту мәселелеріне тиісті түрде назар аударылмаған. Ересек халықтың психикалық денсаулыққа қатысты мәселелерге сенімсіздігіне байланысты проблемалар бар. Суицидтік мінез-құлықтың алдын алу бойынша әдістемелік сүйемелдеу тиісті деңгейде қойылмаған.

Жасөспірімдік суицид проблемасына кешенді көзқарас қажет. Айта кету керек, бұл бағытта 2020-2023 жылдарға арналған Жол картасын әзірлеу бойынша жұмыстар жүргізілуде, онда жасөспірімдер арасында суицидтік мәселелерін шешуге бағытталған іс-шаралар қарастырылған және тиісінше қабылданатын шаралардың тиімділігіне ықпал ететін болады, онда балаларға қатысты зорлық-зомбылық пен қатыгездік қарым-қатынастың, өзіне-өзі қол жұмсаудың, кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуға бағытталған шаралар кешені көзделген және тиісінше қабылданатын шаралардың тиімділігіне ықпал ететін болады.

6.5 Ақпараттық қауіпсіздік

Интернетті пайдаланушылардың саны бүкіл әлемде өсіп келеді және Қазақстан да артықшылықтармен қатар жағымсыз жақтарымен де ерекшеленеді. Ғаламдық желіге қолжетімділік әртүрлі жастағы адамдарға беріледі және ол көптеген түрлі мақсаттарда қолданылады. Алайда, егер ересектер көп жағдайда интернет кеңістікті зерттеу кезінде өз қауіпсіздігіне қамқорлық жасаса, онда балалар жеке ақпаратты аңдып жүрген кибер-алаяқтардан бастап және балаларды өзіне-өзі зиян келтіруге итермелейтін «өлім топтарымен» аяқтай отырып, көптеген қауіптерге тап болуы мүмкін.

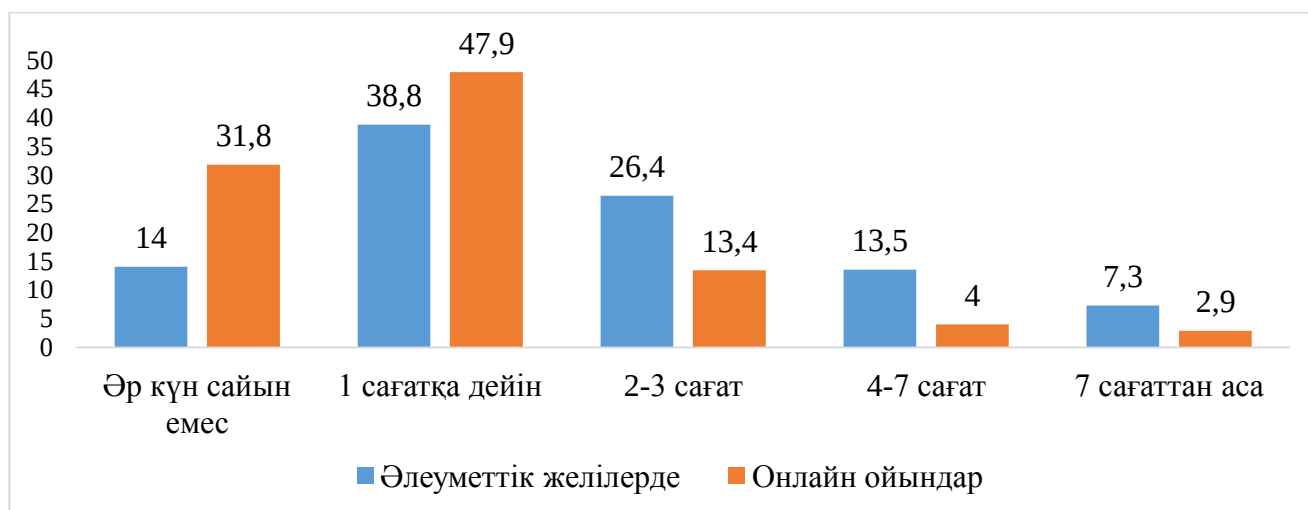
Сауалнамаға сәйкес, балалардың 70%-дан астамы Интернетті пайдаланады, ұялы телефондар мен компьютерлер бар, осылайша кибер шабуылдар мен электронды алаяқтықтың ең осал тұсы болады. Мысалы, балалардың 6%-ы 2019 жылы виртуалды зорлық-зомбылыққа тап болғанын айтты. Интернеттегі алаяқтықтың кеңеюін ресми статистика көрсетеді, егер

2018 жылы кәмелетке толмағандарды онлайн алаяқтыққа тарту туралы 7 қылмыстық іс қозғалған болса, онда 2019 жылы 15 жағдай, 2 есеге өскен⁶⁰.

Зерттеу балалардың әлеуметтік желілерге тәуелді екенін көрсетті. 14% -ы ғана күн сайын әлеуметтік желілерде сөйлеспейді. Балалардың негізгі үлесі виртуалды байланысқа құмар (38,8% 1 сағатқа дейін әлеуметтік желілерде сөйлеседі), балалардың 26,4%-ы тәуелділік шегінде (тәулігіне 2-3 сағат байланыста), балалардың 20,8%-ы әлеуметтік желілерге жұтылған (әлеуметтік желілерде күніне 4 сағаттан артық өткізеді).

Интернеттегі құмар ойыны сәл өзгеше, бұл жасөспірімдер арасында әлеуметтік желілердегі онлайн-байланыс неғұрлым танымал болып табылады. Сауалнама көрсеткендей, 12-17 жас аралығындағы оқушылардың үштен бір бөлігі күн сайын онлайн ойын ойнамайды. Шамамен 48%-ы осы сабаққа күніне 1 сағат жұмсайды, 13,4% тәуелділік шеңберінен шығуы мүмкін, өйткені олар күніне 2-3 сағат ойнайды, 6,9%-ы іс жүзінде осы ойындарға тәуелді және оларда тәулігіне 4 сағаттан көп уақыт жұмсайды.

64-диаграмма. 12-17 жас аралығындағы балалардың әлеуметтік желілерде және виртуалды ойындарда уақыт өткізуі, %-бен

Балалар Интернетті түрлі мақсаттар үшін пайдаланады, мысалы, ойын-сауық үшін, сондай-ақ танысу және достасу үшін. Мысалы, жасөспірімдердің 6,4% интернетте кездескен шынайы достарына қарағанда виртуалды достары көп екенін айтты.

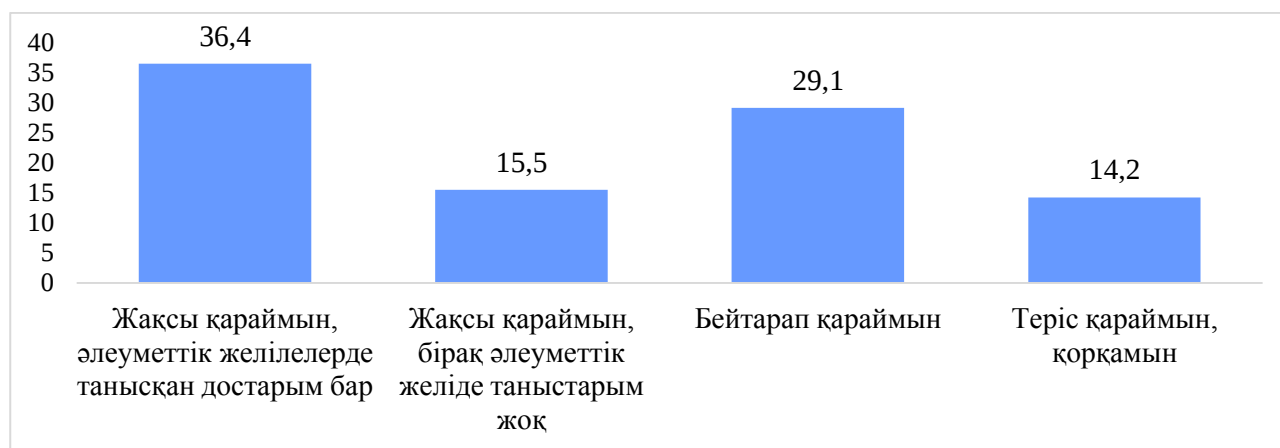
Балалардың виртуалды танысуына назар аударыңыз. Егер балаларға зиянды таныстықты достықтан бөлу өте қиын екенін ескеретін болсақ, онда балалардың 36,4%-ы шабуылдаушылардың «виртуалды алаяқтық» қаупі бар деп болжауға болады, өйткені балалардың бұл үлесі әлеуметтік желілерде кездесуге оң көзқарас танытады. Жасөспірімдердің 15,5%-ы сондай-ақ кездесудің мұндай жағымсыз түрін көрмейді, бірақ олар өздері әлі кездескен

⁶⁰ ҚР БП ҚСЖАЕК ресми деректері

жоқ. Ал жасөспірімдердің 14,2%-ы ғана ғаламтор арқылы танысу туралы жағымсыз пікірде.

Виртуалды танысу қаупі Британдық Ұлттық қауымдастықтың балаларға қатыгез қарым-қатынасты болдырмау жөніндегі (NSPCC) зерттеуінде көрсетілген. Атап айтқанда, нәтижелер балалардың 16%-ы өздерінің интимдік суреттерін интернет арқылы жіберетінін және әрбір екінші бала оларды бейтаныс-виртуалды достарға жіберетінін көрсетеді⁶¹.

65-диаграмма. Әлеуметтік желілерде кездесуге балалардың қатынасы, 12-17 жастағы балалардың жауаптарының%-ы

Әлеуметтік желілерде танысу кезінде мінез-құлық форматы алаңдаушылық тудырады. Жасөспірімдердің тек 17,8%-ы қауіпсіздік тұрғысынан әлеуметтік желілердегі виртуалды таныстарымен кездесуге бармайды, 13,3% -ы бас тартады, бірақ өзінің «осындай кездесуді ұнатпаймын» деген себебінен, 18%-ы өз бетінше шешім қабылдай алмайды және ата-аналар мен достардың кеңесіне жүгінеді. Бірақ балалардың жартысы (50,7%) әлеуметтік желілерден бейтаныс адаммен кездесуге барады, олардың 11,6%-ы осы жағдайда қауіп-қатерді көрмейді.

Балаларда виртуалды кездесуге деген оң көзқарасқа ата-аналардың осы әлеуметтік құбылысқа қатынасы әсер етеді. Ата-аналардың сауалнамасы көрсеткендей, 19% виртуалды танысуға оң, 20% бейтарап, 45% мұндай кездесуден қорқады, 13% бұл тәжірибеден бейхабар, өйткені олар әлеуметтік желілерді пайдаланбайды. Осылайша, отбасында виртуалды танысуға ішінара оң көзқарас қалыптасады деп болжауға болады.

⁶¹ <https://www.nspcc.org.uk/what-we-do/about-us/press-office/>

66-диаграмма. Әлеуметтік желілердегі кездесуге балалардың реакциясы, 12-17 жастағы балалардың жауаптарының %-ы

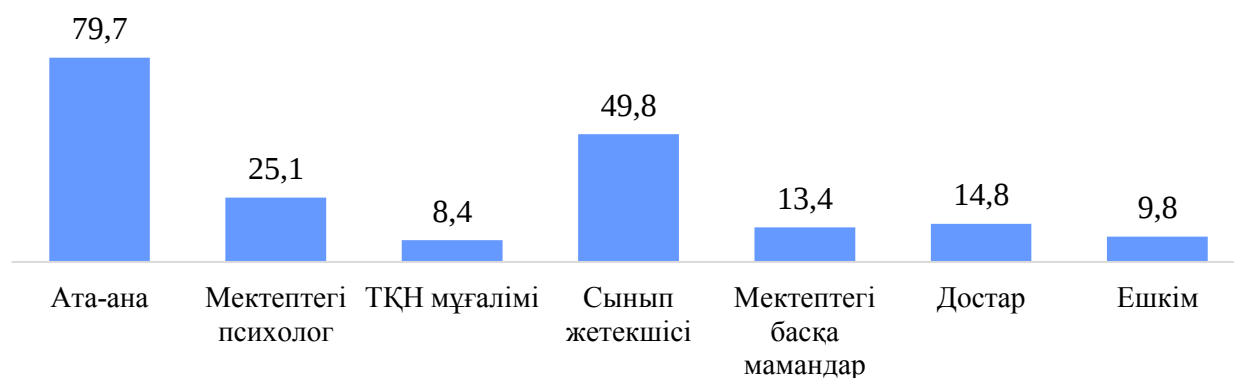

Бүкіләлемдік ғаламторда зорлық-зомбылықты, қатыгездікті, нашақорлықты, суицидті, порнографияны насихаттайтын көптеген тыйым салынған ақпарат бар. Сауалнама нәтижелері бойынша балалар Интернетте келесі бағыттар бойынша насихатқа тап болды:

- суицид – 5%
- дін - 8,5%
- басқаларға қатысты зорлық-зомбылық – 3%
- анорексия – 4%.

Осы тұрғыда баланың интернеттегі белсенділігі ересектермен қаншалықты бақыланатыны, олардың тарапынан қандай-да бір шектеулер енгізілмеуі маңызды. Әр оныншы жасөспірім оларға Интернеттің, әлеуметтік желілердің және онлайн ойындардың кері әсері туралы ешқашан айтылмайтынын айтты. Алайда, көпшілігі мұндай әңгімелер орын алғанын көрсетеді. Деректерге қарағанда, бұл туралы ата-аналар жиі айтады – балалардың 79,7% оң жауаптары. 49,8%-ы мұғалімдердің, 25,1%-ы мектептегі психологтардың сұхбаттарын атап өтеді.

67-диаграмма. Әлеуметтік желілердің, онлайн ойындардың, Интернеттің теріс әсері туралы балалармен әңгімелесу, 12-17 жастағы балалардың оң жауаптарының %-ы

Балаларды ақпарат ағымынан қорғауда үлкен жауапкершілік, әсіресе ата-аналар мен мұғалімдерге жүктеледі. Ата-аналарды сауалнама деректерін талдау көрсеткендей, сұралған ата-аналардың тек 64%-ы балаларымен Интернеттің қауіптілігі, қауіп-қатерден қалай аулақ болу туралы жиі сөйлеседі, 25%-ы балалармен сирек сөйлеседі, ал қалған 11%-ы бұл тақырыпқа мүлдем араласпайды.

Ата-аналар балалармен қауіп-қатер туралы сөйлесе алады. Интернетте олардың өздері осы қауіптер туралы білулері керек. Ата-аналарға жүргізілген сауалнама көрсеткендей, орта есеппен ата-аналардың шамамен 36%-ы Интернетте балаларды қорқыту, қорлаудың әртүрлі түрлері кездесетіндігін бірінші рет естіген. Атап айтқанда, 25%-ы баланы әлеуметтік желілер арқылы қорқыту (кибершабуыл) туралы білмейді, 36%-ы алдымен виртуалды сексуалдық бопсалаушылықтың (интернеттегі күйеу), интернеттегі фотосуреттерді жіберу (sexting) туралы біледі. Мұндай қылмыстар туралы ақпараттың жеткіліксіздігі баланы қорғауға және мәселені тиімді шешуге қажетті білімнің жоқтығын көрсетеді.

Америкалық THOR ұйымы 2 100 груминг құрбандары арасында зерттеу жүргізді. Әрбір төрт құрбанның бірі – 12 жастан кіші бала. Сонымен бірге балалардың 62%-ы қылмыскерлердің талаптарын қабылдады, ал 68% жағдайда талаптар тоқтамай, керісінше көбейді.

Интернет қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселесінде баланың дүниетанымын қалыптастыратын барлық тұлғалардың қатысуы маңызды. Атап айтқанда, ата-аналар ең алдымен жауапкершілік олардың міндеті деп санайды (оң жауаптардың 98,7%), 85% білім беру органдарының да жауапкершілігі бар деп санайды, 70,4% бұл мәселеге құқық қорғау органдарын, 68,7% БАҚ, 55 % Үкіметтің жауапкершілігі туралы айтады. Балалардың интернеттегі мінез-құлқы үшін өздері жауап бермейді, өйткені ата-аналардың 54,7%-ы баланың жеке интернет кеңістігін және виртуалды хоббиді басқара алуы керек деп санайды.

Мемлекеттік органдар деструктивті ақпаратты тарату үшін Интернет-ресурстарды, оның ішінде әлеуметтік желілерді бақылайды. 2019 жылы 2 809-дан астам материалға қолжетімділік шектеулі болды, оның ішінде 2 251 бұзушылық бала құқықтарының бұзылуына қатысты болды. Тыйым салынған материалдарды талдау Интернет-кеңістіктегі порнографиялық материалдар, есірткінің таралуы үстемдік ететіндігін көрсетті.

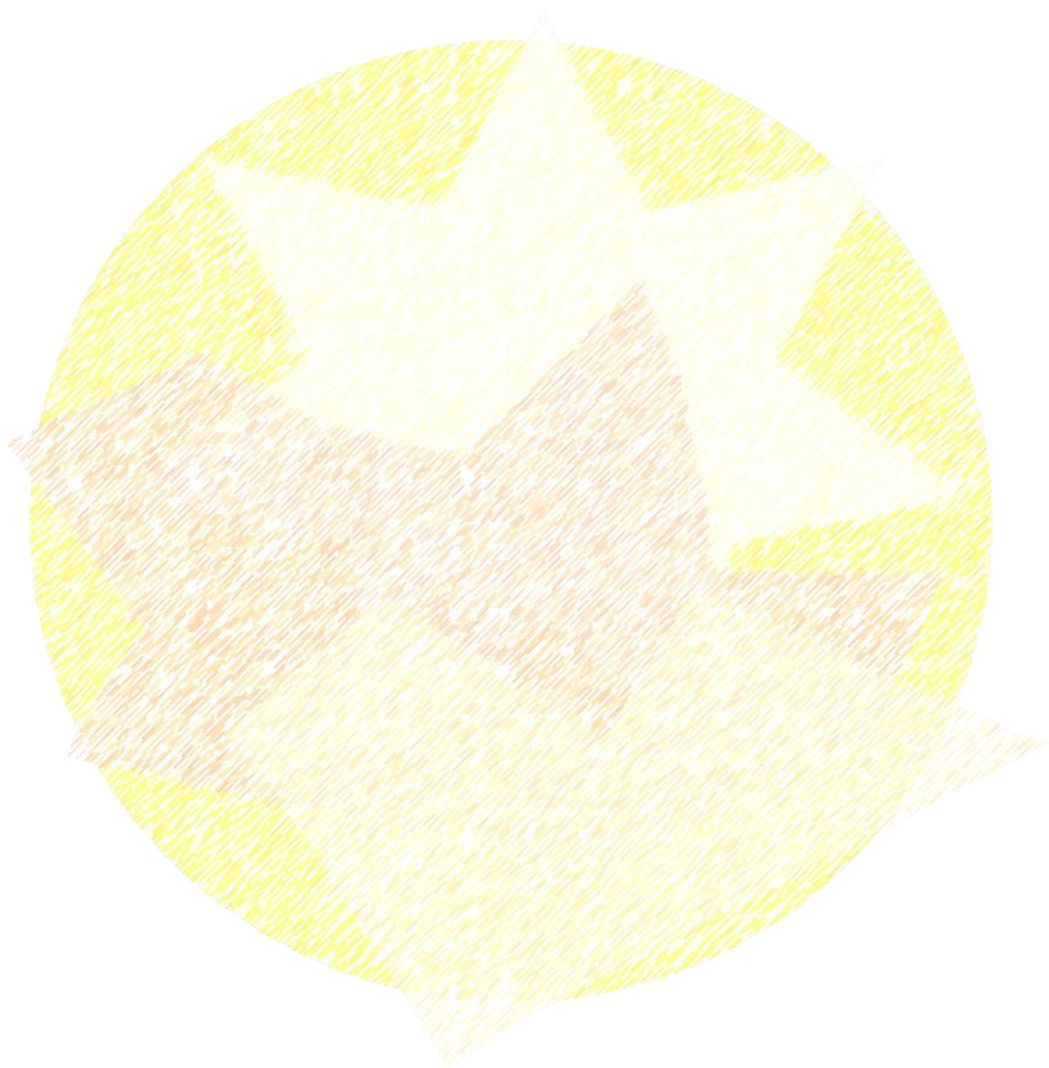
«ВКонтакте», «Сыныптастар», «mail.ru», «livejournal», «Facebook» және «Instagram» әлеуметтік желілерінің әкімшілігімен келісе отырып, осы әлеуметтік желілердегі суицидтік және басқа да заңсыз мазмұндағы материалдар жойылды.

Қабылданған шараларға қарамастан, жаңа топтар мерзімді түрде

әлеуметтік желілерде жасөспірімдер аудиториясын қызықтыратын белгілерді қолдана отырып пайда болады. Осыған байланысты, кез келген әлеуметтік желіде немесе Интернет-ресурста топты заңсыз мазмұн таратылған кез-келген қолданушы өзінің күдікті деп санайтын кез келген материалға шағымдануға мүмкіндігі болатындай етіп жасалады. Ол үшін MIOR ресми qogam.gov.kz веб-сайтында арнайы шағым беру қызметі құрылды» (<http://qogam.gov.kz/ru/complain>).

Білім және ғылым министрлігінің ата-аналар қауымдастығымен түсіндіру мақсатында «BALA QORGAU» Telegram мессенджері тәулік бойғы чат жұмысын ұйымдастырып, балалар мен ата-аналарға уақтылы көмек көрсетуде білім беру органдары мен ұйымдардың әрекеттесуін ұйымдастырды. Білім беру ұйымдары чаттың жұмысы туралы ақпараттандырылады, ақпарат электронды және баспа БАҚ, әлеуметтік желілер арқылы таратылады. Чатта 7,7 мыңнан астам қатысушы тіркелген.

7 ТАРАУ
ҚИЫН ӨМІРЛІК
ЖАҒДАЙДАҒЫ БАЛАЛАР

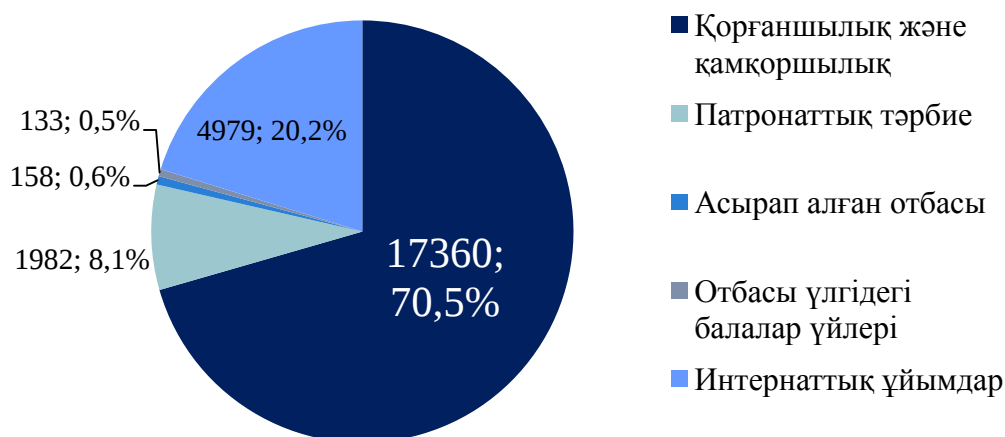

7.1 Жетім балалар және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар

Қазақстанда баланың отбасында өмір сүру және тәрбиелену құқығы ҚР «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексінде бекітілген. Өртүрлі өмірлік жағдайларға байланысты қазақстандық балалардың бір бөлігінің осы құқығы осал болып қала береді. 2019 соңында елде жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың (АҚҚБ) саны 24 239 адамды құрады.

Жетім балалар мен АҚҚБ-дың басым бөлігі қорғаншылықта және қамқоршылықта – 17 360 (70,5%), патронаттық тәрбиеде – 1 982 (8,1%), асырап алған отбасында – 158 (0,6%), отбасылық үлгідегі балалар үйінде – 133 (0,5%). Интернат ұйымдарында 4 606 жетім балалар мен АҚҚБ (20,2%) балалар бар. Өртүрлі интернат мекемелерінде тұратын және ата-ана қамқорлығын алмайтын балалардың осы тобын өз құқықтары шектеулі деп бөлуге болады.

68-диаграмма. Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, 2019 ж.

Дереккөз: ҚР БҒМ

Жетім балалар мен АҚҚБ-дың ең көп саны Қарағанды (2 799), Алматы (2 528) және Шығыс Қазақстан (2 636) облыстарында саналады. Егер аймақтарды балалар санын ескере отырып салыстырсақ, бұл жайсыз жағдай Қостанай, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Павлодар, Қарағанды, Шығыс Қазақстан облыстарында қалыптасады. Осы өңірлерде 1 000 балаға 7-10 жетім бала келеді. Ал Алматы облысында балалар санын есепке ала отырып, 1000 балаға 4 жетім бала келеді – бұл Қазақстан бойынша орташа деңгейдегі көрсеткіш (1000 балаға 4,1).

69-диаграмма. Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, 2019 ж.

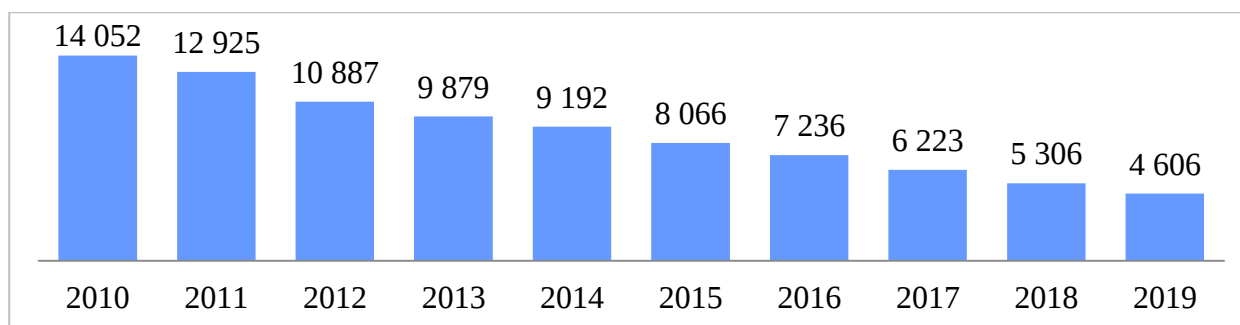

Дереккөз: ҚР БҒМ * ҚР БҒМ, ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша Сандж зерттеу орталығының есептері

Осы салада соңғы 10 жыл ішінде тұрақты болып қалатын оң үрдіс – бұл салада жалпы жетім және АҚҚБ, сондай-ақ интернаттық мекемелерде тұратын балалар санының төмендеуі болып табылады. Бұған институтсыздандыруға бағытталған мемлекеттік саясат деңгейінде де, қоғамдық санада болып жатқан өзгерістерде де, үкіметтік емес сектордың белсенділігін арттыруда көрінетін түрлі факторлар ықпал етеді.

Қолданыстағы жүйені деинституционализациялау процестерінің нәтижесінде интернаттық мекемелер тәрбиеленушілерінің жалпы контингенті 10 жыл ішінде 36%-ға, мекемелерде тұратын балалардың 67%-ға азайды. Тиісінше, мекемелердің саны да қысқаруда.

70-диаграмма. Интернаттық ұйымдардағы жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар, 2019 ж.

Дереккөз: ҚР БҒМ

2019 жылы жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған интернаттық ұйымдар желісі 107 ұйымды құрады. Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың ең көп саны білім беру ұйымдарында – 79% (3 656 бала).

Интернат мекемелеріндегі балалар саны табиғи кемуден басқа, балаларды отбасына тәрбиелеуге беру есебінен төмендейді. 2019 жылдың соңында 1 111 бала немесе интернат мекемелерінің тәрбиеленушілерінің 22% отбасына берілді: 606 адам отбасына орналастырылды, 606 адам қан отбасына қайтарылды.

Дағдарыс жағдайындағы балалар мен отбасын қолдауға бағытталған жұмыс, егер бар 107 интернаттық мекемелердің контингенті негізінен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың 85,2%-ын қамтитынын назарға алсақ, ерекше өзектілікке ие. Яғни, бұл әлеуметтік жетімдер – ата-аналары ата-ана құқықтарынан айырылған (50%), ата-ана құқықтарынан бас тартқан (9,8%) және құқықтары шектелген (5,5%) балалар. Бұл отбасыларды уақытылы кешенді әлеуметтік қолдау балаларды әлеуметтік жетімдіктен қорғауға мүмкіндік берер еді.

Елімізде бала асырап алу жөніндегі ұлттық агенттіктер мен жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды Қазақстан Республикасы азаматтарының отбасыларына орналастыруға жәрдем көрсету жөніндегі ұйымдардың қызметі үшін жағдай жасаумен байланысты ҚР Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы Кодексіне 2019 жылғы желтоқсанда өзгерістер енгізу отбасылық орналастыру саласындағы маңызды қадам болды⁶². Егер бұрын елімізде балаларды шетелдік отбасыларға орналастырумен айналысатын агенттіктер аккредитациядан өткен болса, енді қазақстандықтар да осындай қызметтерге қол жеткізе алады.

Осы Кодекске сәйкес жетім балаларды, АҚҚБ-ды қабылдайтын отбасылар үшін тегін негізде психологиялық дайындық және басқа да консультациялық көмек көрсетілетін болады. Енді бұл отбасылар қорғаншылық немесе қамқоршылық функцияларын жүзеге асыратын органға психологиялық дайындықтан өткендігі туралы Сертификат ұсынуы керек. Әлемдік тәжірибеде кеңінен қолданылатын бұл норма қазір Қазақстанда міндетті бола бастады.

Жалпы алғанда, Қазақстанда балалар үйлерін ірілендіру және отбасы үлгісіндегі үйлерді құру үрдісі бар. Бірақ жұмыс істеп тұрған мекемелердің көп бөлігі ескірген дәстүрлі модельге ие, оған жиі ауысатын қызметкерлер құрамы бар көп балалар топтары тән, бұл балалардың дамуына зиянды әсер етеді.

⁶² https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31102748#pos=1385;-18

Мұндай мекемелер Қарағанды, Қостанай, Шығыс Қазақстан облыстарында сақталады.

Қазіргі жағдайда интернаттық мекемелер жүйесінде тұратын жетім балалар мен АҚҚБ үшін балалар үйінен шыққаннан кейін табысты әлеуметтену мәселелері өзекті болып қалуда. Тұрғын үй алу үшін кезекте жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған ұйымдарда тәрбиеленетін **67 397** жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар тұр. 2019 жылы 1 456 адам тұрғын үймен қамтамасыз етілді.

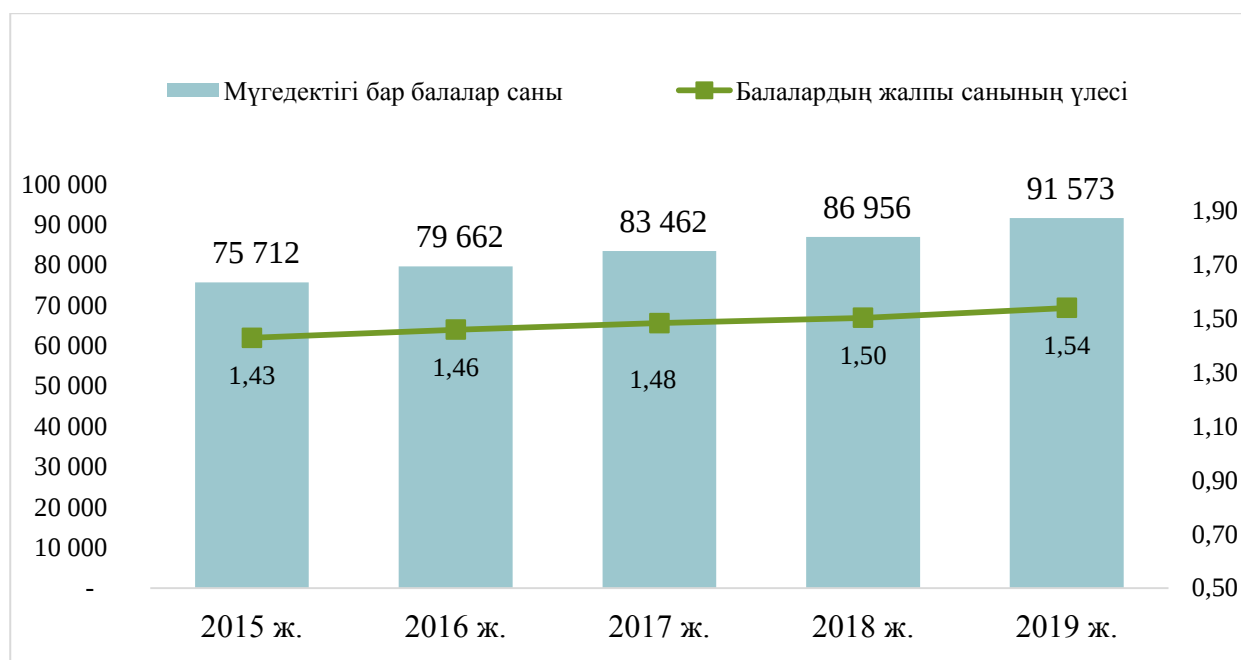
Осылайша жетім балалар мен АҚҚБ-дың құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау саласында мекемелердегі балалар санының азаюынан, мекемелердің функцияларын өзгертуден, сондай-ақ заңнамалық деңгейде болып жатқан өзгерістерден және отбасы құрылысын қолдауға бағытталған қоғамдық институттардың дамуына ықпал ететін оң өзгерістер бар. Елімізде бала асырап алу мәдениеті белсенді дамуда және осы процестерді жеңілдететін заңнамалық база құрылуда.

Сонымен қатар, балалардың бір бөлігін осал жағдайда қалдыратын маңызды жайттар бар. Біріншіден, бұл отбасында орналасуы әртүрлі себептермен күрделенген жетім балалар мен АҚҚБ-ға қатысты. Отбасылық қолдау мен әлеуметтік қорғаудың жетіспеушілігін толығымен өтейтін балама нұсқалар ұсыну мәселесі ашық күйінде қалып отыр. Мекемелерде тұратын жетім балалар мен мүгедек балалардың жағдайына ерекше назар аудару қажет. Оларға мекемеде ұзақ тұрудың теріс салдарын және отбасының қамқорлығынсыз болудың орнын толтыруға бағытталған шешімдер қабылданбаған. Ол өткір күйінде қалып отыр және тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселесін жүйелі шешуді талап етеді, бұл жетім балалар мен АҚҚБ-дың сәтті әлеуметтенуі үшін маңызды.

7.2 Мүгедектігі бар балалар

Мүгедектігі бар 18 жасқа дейінгі балалардың жалпы саны 2019 жылы 91 573 адамды құрайды. Оның 90,2%-ын 16 жасқа дейінгі балалар құрайды. Жыл ішінде мүгедектігі бар балалар саны 4 617 балаға немесе 2019 жылғы 1 қаңтардағы деректермен салыстырғанда 5,3%-ға артты. Бұл мәселе неғұрлым егжей-тегжейлі зерттеуді талап етеді, өйткені мүгедектігі бар балалар үшін осы жас тобының жалпы саны арасында 2015 жылы 1,4%-дан (75 712) 2019 жылы 1,5-ке (91 573) дейін өсті.

71-диаграмма. Мүгедектігі бар балалар санының өсуі (жыл басындағы балалардың жалпы санының %-ы)

18 жасқа дейінгі бірінші рет мүгедек деп танылған балалардың жалпы саны 2019 жылы 12 916 адамды құрады, оның 96,7%-ы-16 жасқа дейінгі балалар. Жалпы алғанда, 14,1% мүгедек балалар арасында алғаш рет танылған мүгедектігі бар балалар.

32-кесте. 2019 жылы алғаш рет мүгедек деп танылған балалар

	Алғаш рет мүгедек деп танылған балалар саны 0-ден 18 жасқа дейін	16 жасқа дейін	16-дан 18 жасқа дейін			
			Барлығы	Бірінші топтағы	Екінші топтағы	Үшінші топтағы
Жалпы саны	12 916	12 494	422	26	152	244
Жалпы санының үлесі	14,1	15,1	4,7	1,8	5,8	4,9

Алғаш рет мүгедек-балалар деп танылған балалардың ең көп саны Маңғыстау облысында, 1 026 бала немесе 1000 балаға шаққанда 3,8 бала (еліміз бойынша орташа 1 000 балаға шаққанда 2,2).

33-кесте. 2019 жылы аймақтар бойынша алғаш рет мүгедек деп танылған балалар

Өңір	Барлығы	1000 балаға шаққанда	16 жасқа дейінгі мүгедектігі бар бала	16-дан 18 жасқа дейінгі мүгедектігі бар балалар
Ақмола	414	2,0	396	18
Ақтөбе	581	2,1	561	20
Алматы	1316	1,8	1272	44
Атырау	529	2,2	514	15
ШҚО	739	2,0	721	18
Жамбыл	885	2,1	855	30
БҚО	352	1,8	339	13
Қарағанды	707	1,9	676	31
Қызылорда	648	2,2	633	15
Қостанай	420	2,0	406	14
Маңғыстау	1026	3,8	999	27
Павлодар	347	1,8	335	12
СҚО	311	2,3	294	17
Түркістан	1769	2,1	1700	69
Шымкент қ.	1009	2,3	974	35
Алматы қ.	984	2,1	965	19
Нұр-Сұлтан қ.	879	2,8	854	25
Қазақстан	12 916	2,2	12 494	422

Балалар саны 700 мыңнан асатын Түркістан (14 558) және Алматы (8 757) облыстарында мүгедек балалардың саны ең көп.

Жалпы Қазақстан бойынша 16-дан 18 жасқа дейінгі балалар арасында мүгедектігі бар балалар саны 7%-ға 8 430-дан 9 016-ға дейін, 16 жасқа дейінгі балалар арасында – 5,1%-ға 78 526-дан 82 557-ге дейін өсті.

34-кесте. Өңірлер бөлінісінде жасы бойынша мүгедектігі бар балалар туралы мәліметтер

Өңір	01.01.2019 жылға			01.01.2020 жылға		
	Барлығы	16 жасқа дейінгі мүгедектігі бар бала	16-дан 18 жасқа дейінгі мүгедектігі бар балалар	Барлығы	16 жасқа дейінгі мүгедектігі бар бала	16-дан 18 жасқа дейінгі мүгедектігі бар балалар
Ақмола	2 796	2 505	291	2 885	2 596	289
Ақтөбе	3 735	3 385	350	4 016	3 651	365
Алматы	8 507	7 730	777	8 757	7 939	818
Атырау	3 342	3 028	314	3 580	3 243	337
ШҚО	5 278	4 756	522	5 463	4 925	538
Жамбыл	6 116	5 568	548	6 511	5 867	644
БҚО	2 654	2 372	282	2 750	2 439	311
Қарағанды	5 110	4 535	575	5 291	4 682	609
Қызылорда	4 942	4 448	494	5 010	4 542	468
Қостанай	2 796	2 495	301	2 956	2 612	344
Маңғыстау	5 115	4 710	405	5 831	5 373	458
Павлодар	2 746	2 457	289	2 874	2 533	341
СҚО	2 100	1 822	278	2 172	1 891	281
Түркістан	14 331	12 847	1 484	14 558	12 997	1 561
Шымкент қ.	5 586	5 035	551	6 014	5 402	612
Алматы қ.	6 486	5 894	592	6 968	6 339	629
Нұр-Сұлтан қ.	5 316	4 939	377	5 937	5 526	411
Қазақстан	86 956	78 526	8 430	91 573	82 557	9 016

Дереккөз: ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі

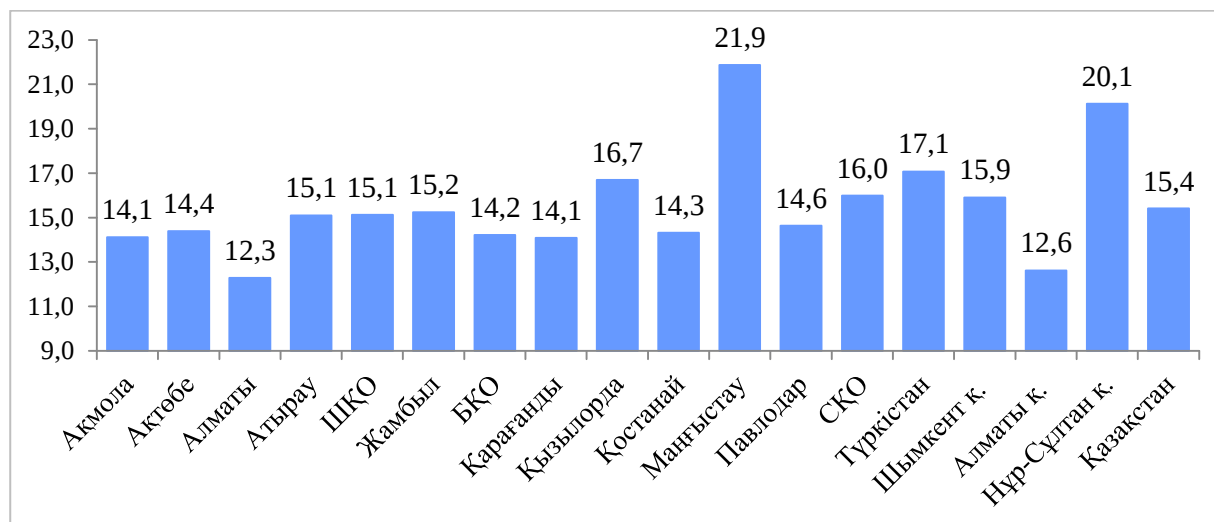
16 жастан 18 жасқа дейінгі 9 016 баланың ішінде бірінші топтағы мүгедектігі бар 1 422-і (15,8%), екінші топтағы мүгедектігі – 2 600 адамды (28,8%) құрайды. Жартысын үшінші топтағы балалар құрайды – 4 994 адам (55,4%).

35-кесте. Соңғы 5 жылдағы 16-18 жастағы мүгедектік топтары бойынша балалар туралы мәліметтер

Жылдар	Саны				%		
	Барлығы	Бірінші топтағы	Екінші топтағы	Үшінші топтағы	Бірінші топтағы	Екінші топтағы	Үшінші топтағы
2015	7 447	1 053	2 500	3 894	14,1	33,6	52,3
2016	7 513	1 086	2 411	4 016	14,5	32,1	53,5
2017	8 084	1 155	2 518	4 411	14,3	31,1	54,6
2018	8 430	1 242	2 479	4 709	14,7	29,4	55,9
2019	9 016	1 422	2 600	4 994	15,8	28,8	55,4

Орта есеппен еліміз бойынша 1000 балаға шаққанда (1.01.2019) мүгедектігі бар 15,4 балаға келеді. Маңғыстау (1 000 балаға 21,9), Түркістан (1 000 балаға 17,1), Қызылорда (1 000 балаға 16,7) сияқты өңірлерде және Нұр-Сұлтан (1000 балаға 20,1) қаласында бұл көрсеткіш еліміз бойынша ортадан жоғары (1000 балаға 15,4).

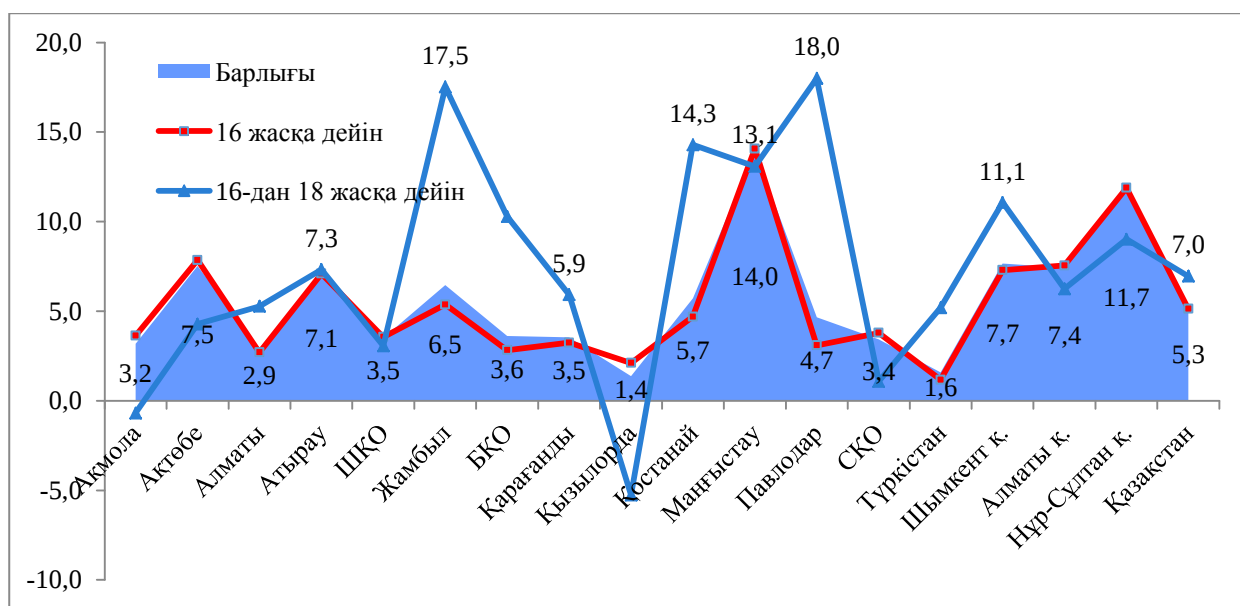
72-диаграмма. 1000 балаға шаққанда мүгедектігі бар балалар туралы мәліметтер

Мүгедектігі бар балалар санының Маңғыстау облысында – 14%-ға өсуі байқалады. Нұр-Сұлтан (11,7%), Алматы (7,4%) және Шымкент (7,7%) қалаларында, сондай-ақ Атырау (7,1%) және Ақтөбе (7,5%) сияқты өңірлерде мүгедектігі бар балалардың өсуі ортадан жоғары.

Өткен жылмен салыстырғанда Павлодар және Жамбыл облыстарында 16-дан 18 жасқа дейінгі балалар арасында мүгедектігі бар балалар санының айтарлықтай өсуі байқалады (тиісінше 18% және 17,5%-ға).

73-диаграмма. Өңірлер бойынша мүгедектігі бар балалар санының өсуі, %-бен

Мүмкіндігі шектеулі балаларды қолдаудың әлеуметтік шараларына 16 жасқа дейінгі балаға ай сайын 41 578 теңге мөлшерінде жәрдемақы кіреді. 16 жастан 18 жасқа дейінгі мүгедектік тобына қарай: бірінші топ үшін – 57 021 теңге, екінші топтағы – 47 220 теңге, үшінші топ – 35 638 теңге. Бұл төлемдермен қатар, мүмкіндігі шектеулі бала кәмелеттік жасқа толғанға дейін оны тәрбиелеуші адамға жәрдемақы тағайындалады. Енгізілген өзгерістерге сәйкес 2019 жылғы 1 шілдеден бастап мүгедек баланы тәрбиелеуші жәрдемақысының мөлшері 1,05 ең төмен күнкөріс деңгейінен 1,4 ең төмен күнкөріс деңгейіне дейін, яғни 41 578 теңгеге дейін ($1,4 \cdot 29\,698$) өсті.

Мүгедектігі бар балалар үшін арнайы әлеуметтік қызметтер кешені қарастырылған. Жеке қажеттіліктерді ескере отырып, балалар көмекші, компенсаторлық және гигиеналық құралдармен қамтамасыз етіледі. Сонымен қатар мүгедектігі бар балалар үшін қоғамдық көлікте жол жүру бойынша жеңілдіктер және «Инватакси» қызметі, санаторлық-курорттық емдеу ұсынылады.

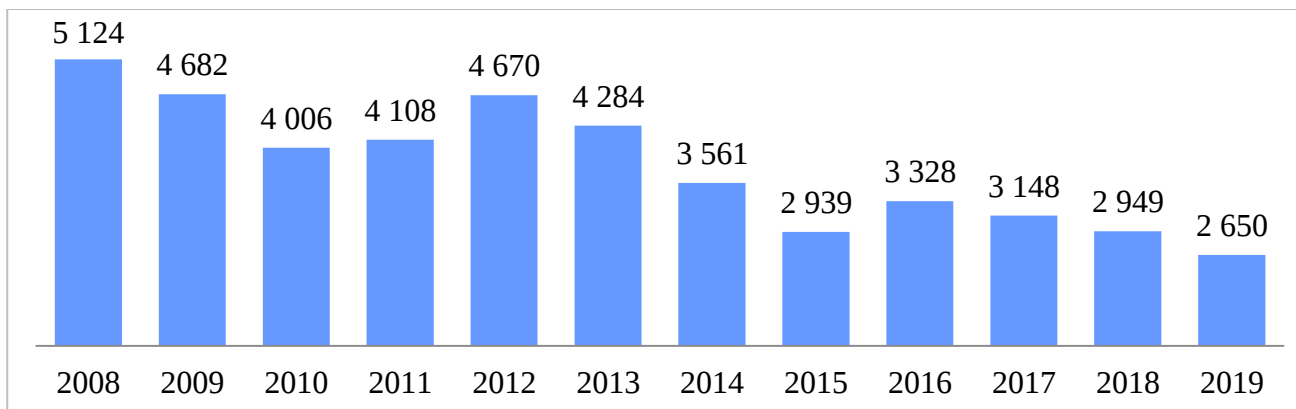
Осы санаттағы балаларды кешенді қолдау мәселелері Үкіметтің қаулысымен бекітілген «Қазақстан Республикасында мүгедек адамдардың құқықтарын қамтамасыз ету және тұрмыс сапасын жақсарту жөніндегі 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспарда» (2019 жылғы 28 мамырдағы № 326) көрсетілген. Аталған құжат аясында мүгедектіктің алдын алу және әлеуметтік оңалту, білім алуға қол жеткізу, әлеуметтік қызметтердің сапасын арттыру бойынша шаралар қарастырылған.

7.3 Балалар заңмен қайшылықта

Жасөспірімдер қылмысының жалпы саны 2018 жылмен салыстырғанда 299-ға немесе 10%-ға қысқарды. Қазақстан Республикасы Бас

прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің мәліметтері бойынша 2019 жылы кәмелетке толмағандар тарапынан 2650 қылмыстық құқық бұзушылық немесе олардың қатысуымен жасалған, олардың арасында 2563 қылмыс, 87 – теріс қылық ретінде жіктелген.

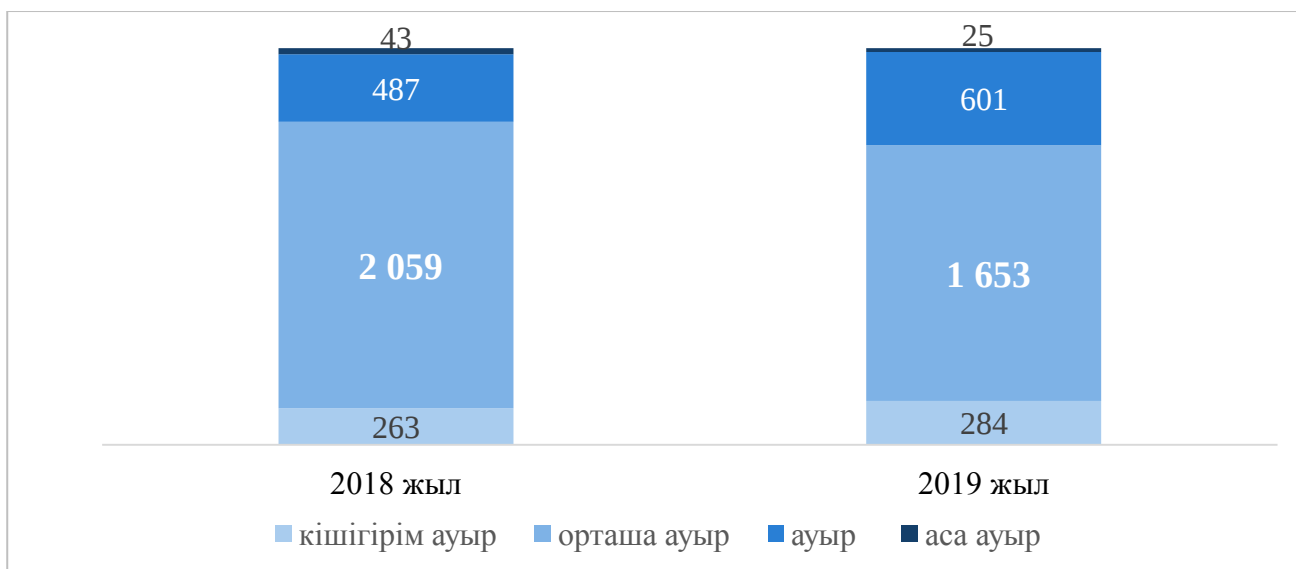
74-диаграмма. 2008-2019 жылдары кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтар

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕК

2019 жылы 2018 жылмен салыстырғанда аса ауыр қылмыстар саны екі есеге азайды – 43-тен 25-ке дейін, бірақ ауыр қылмыстар үлесі 6,4%-ға артты, олардың саны 487-ден 601-ге дейін өсті.

75-диаграмма. 2018-2019 жылдары кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар саны санаттар бойынша

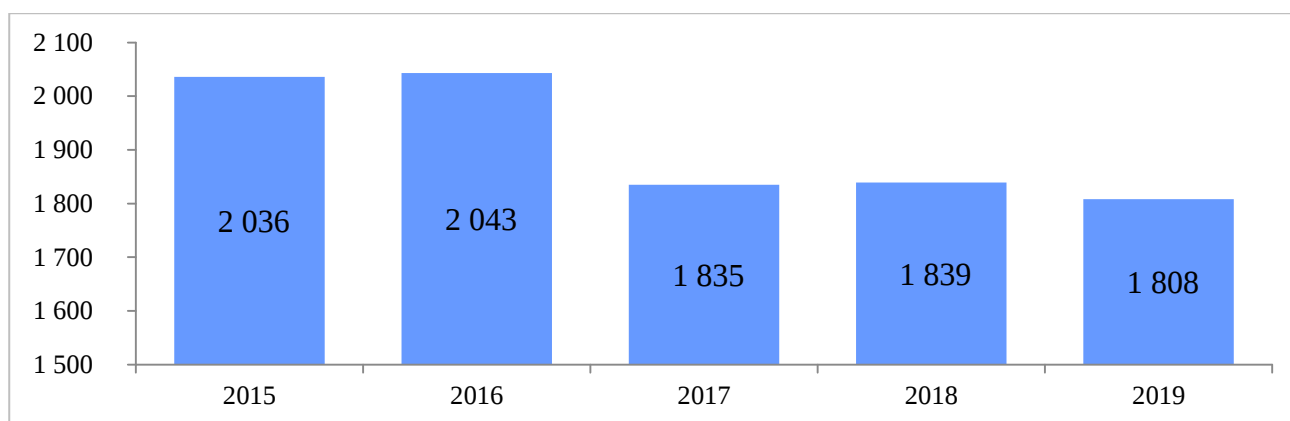

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

2019 жылы жалпы білім беретін оқу орындарының 1 808 кәмелетке толмаған оқушысы құқық бұзушылық жасаған.

Жалпы соңғы 5 жылда жалпы білім беру мекемелерінің оқушылары жасаған қылмыстар санының төмендеу үрдісі байқалады.

76-диаграмма. 2015-2019 жж. жалпы білім беретін оқу орындарының оқушылары жасаған қылмыстардың саны

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

2019 жылы 2 824 кәмелетке толмағандар қылмыстық жауапкершілікке тартылды, олардың ішінде қыздар 6,8% (193 адам) құрайды. Балалардың негізгі үлесі – 16-17 жас аралығындағы қылмыстық жауапкершілікке тартылған 80%. Қылмыстық жауапкершілікке тартылған кәмелетке толмағандардың саны өткен жылмен салыстырғанда 10,5%-ға қысқарды (2018 жылы қылмыстық жауапкершілікке тартылған 3 156 кәмелетке толмағандар).

Кәмелетке толмағандар жасаған құқық бұзушылықтың 80,7%-ы жеке меншікке қарсы, 9,1%-ы жеке адамға қарсы және 8,2%-ы қоғамдық қауіпсіздік пен қоғамдық тәртіпке қарсы.

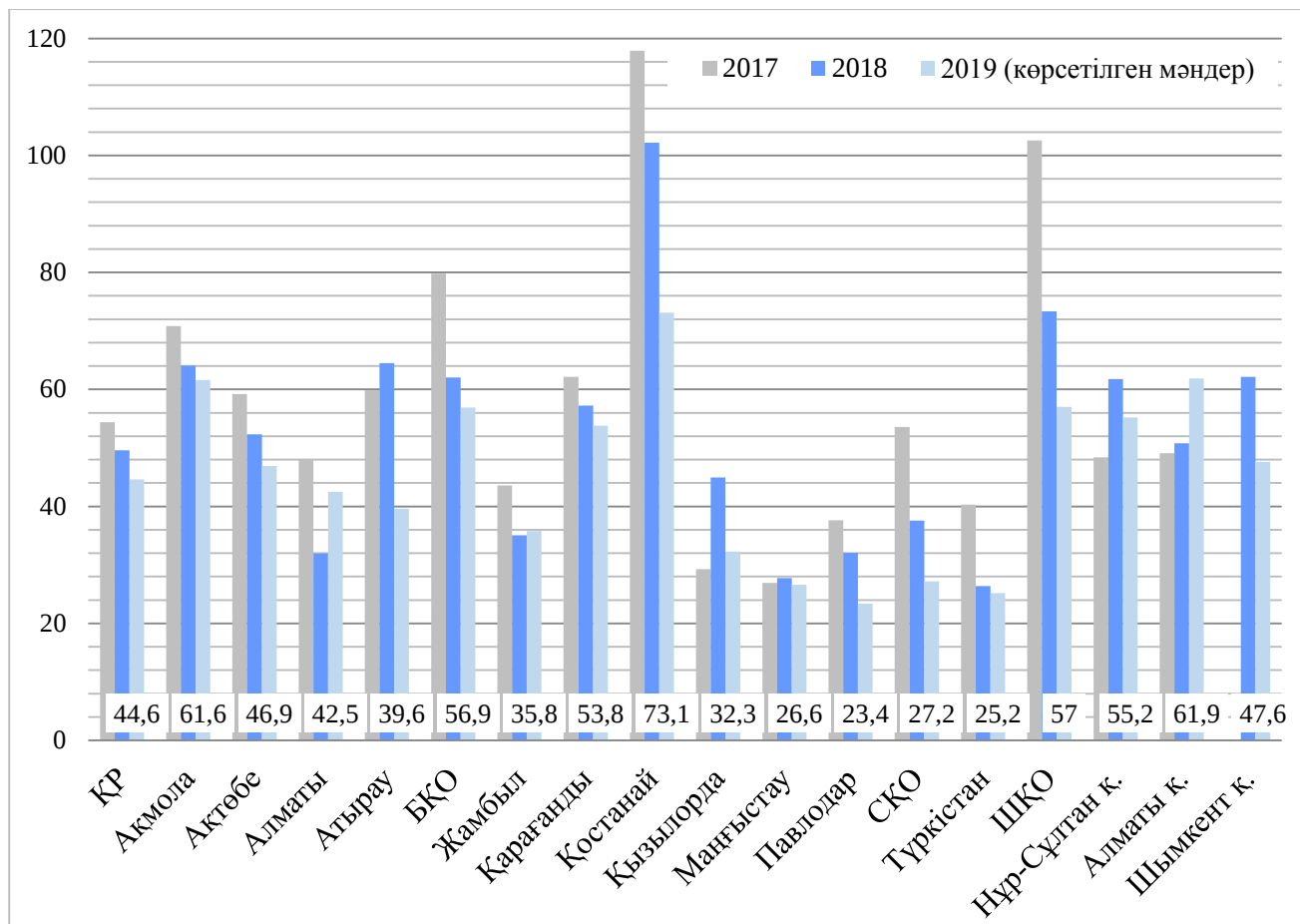
77-диаграмма. Кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтардың құрылымы, 2019 ж. (%-бен)

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

Соңғы үш жылда Алматы қаласын қоспағанда, барлық өңірлерде қылмыстық құқық бұзушылықтардың төмендеуі байқалады (100 мың балаға шаққанда 49,1-ден 61,9-ға дейін өсті).

78-диаграмма. Өңірлер бойынша кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар, 100 мың балаға шаққанда*

Дереккөз: ҚР БП ҚСАЕК. ҚР ҰЭМ Статистика комитеті, ҚР БП ҚСАЕК деректері бойынша Санджзерттеу орталығының есептері

Балалар қылмысының ең жоғары деңгейімен Қостанай облысы ерекшеленеді – 100 мың балаға шаққанда 73,1 қылмыс, сонымен қатар осы өңірде 2017 жылмен салыстырғанда оң динамика байқалады (100 мың балаға шаққанда 117,9-дан 73,1-ге дейін төмендеді). Сондай-ақ, өңірлер арасында қылмыстың жоғары деңгейі Алматы қаласында – 100 мың балаға шаққанда 61,9 қылмыс және Ақмола облысында 100 мың балаға шаққанда 61,6 қылмыс байқалады.

2019 жылы балалар мен жасөспірімдер жасаған құқық бұзушылықтар саны бойынша Алматы облысы (303 қылмыс), Алматы қаласы (291 қылмыс), Түркістан облысы (215 қылмыс) алдыңғы орында тұр.

36-кесте. Өңірлер бойынша кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар, жалпы саны және 100 мың балаға шаққанда*

Өңір	Қылмыстар саны			Қылмыстар 100 мың балаға шаққанда		
	2017	2018	2019	2017	2018	2019
Қазақстан	3 148	2 949	2650	54,4	49,6	44,6
Ақмола	143	131	126	70,8	64,1	61,6
Ақтөбе	160	146	131	59,2	52,3	46,9
Алматы	334	228	303	48,1	32	42,5
Атырау	137	153	94	59,8	64,5	39,6
Батыс Қазақстан	150	120	110	79,8	62	56,9
Жамбыл	183	150	153	43,6	35,1	35,8
Қарағанды	231	215	202	62,1	57,2	53,8
Қостанай	243	211	151	117,9	102,2	73,1
Қызылорда	86	135	97	29,3	45	32,3
Маңғыстау	69	74	71	27	27,8	26,6
Павлодар	73	63	46	37,6	32,1	23,4
Солтүстік Қазақстан	73	51	37	53,6	37,6	27,2
Түркістан	483	225	215	40,3	26,4	25,2
Шығыс Қазақстан	367	265	206	102,6	73,3	57,0
Нұр-Сұлтан қ.	156	214	191	48,4	61,8	55,2
Алматы қ.	219	239	291	49,1	50,8	61,9
Шымкент қ.		235	180		62,2	47,6
Көлік өңірлері және т. б.	41	94	46			

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

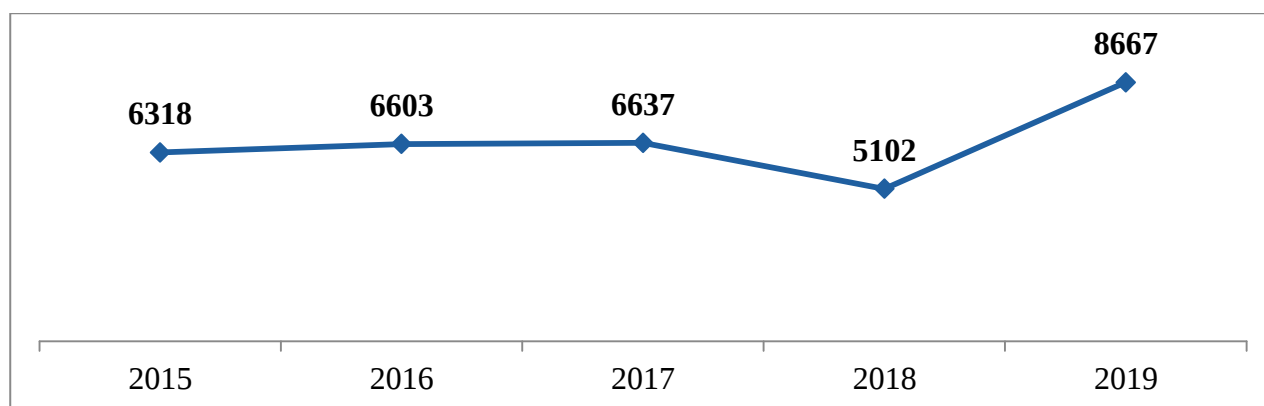
* ҚР БП ҚСАЕК және ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректері бойынша Сандж зерттеу орталығының есептері

2019 жылы әкімшілік жауапкершілікке тартылған кәмелетке толмағандар санының өсу үрдісі байқалады – 8 667 адам, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 11%-ға жоғары (5 102).

Әкімшілік құқық бұзушылықтардың негізгі бөлігін келесі құқық бұзушылықтар құрайды:

- қоғамдық тәртіп пен имандылыққа қол сұғатын (ұсақ бұзақылық, тыныштықты бұзу және жекелеген қоғамдық орындарда темекі бұйымдарын тұтынуға тыйым салуды бұзу) – 38,3%;
- белгіленген басқару тәртібіне қол сұғатындар – ҚР-да тіркеусіз немесе жеке басын куәландыратын құжаттарсыз тұру) – 23%;
- көлікте (белгіленген қозғалыс жылдамдығын арттыру, жол белгілерімен немесе жолдың жүру бөлігінің таңбаларымен белгіленген талаптарды сақтамау, құжаттары жоқ және басқару құқығы жоқ адамның көлік құралын басқаруы және т. б.) – 24,5%.

79-диаграмма. 2015-2019 жылдарға әкімшілік жауапкершілікке тартылған кәмелетке толмағандардың саны

Дереккөз: ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК

Өткен жылмен салыстырғанда ҚР-да тіркеусіз немесе жеке басын куәландыратын құжаттарсыз тұруға байланысты құқық бұзушылықтар ұлғайды. 2018 жылы олар барлық әкімшілік құқық бұзушылықтардың 22,5%-ын (1149), 2019 жылы – әкімшілік құқық бұзушылықтардың жартысынан көбін немесе 53%-ын (3014) құрады.

Көлік және жол қозғалысы ережелерін сақтаумен байланысты құқық бұзушылықтар 1251-ден 2068-ге дейін немесе барлық әкімшілік құқық бұзушылықтардың 24,5%-дан 36,5%-ға дейін ұлғайды. Белгілі бір дәрежеде бұл «Сергек» қоғамдық және жол қауіпсіздігі жүйесінің құқық бұзушылықтарды тіркеуімен байланысты. Ең көп таралған құқық бұзушылықтар белгіленген қозғалыс жылдамдығын арттыру (389), жаяу жүргіншілердің және жол қозғалысының өзге де қатысушыларының қозғалыс қағидаларын бұзуы (450) болып табылады. Кәмелетке толмаған автокөлік құралдарының жүргізушілері адамдардың денсаулығына зиян келтіруге, көлік құралдарының немесе өзге де мүліктің бүлінуіне әкеп соқтырған 116 құқық бұзушылық жасады.

Кәмелетке толмағандар арасында кең тараған әкімшілік құқық бұзушылықтардың бірі құжатсыз және басқару құқығы жоқ адамның көлік құралын басқаруы болып табылады (372). Олардың саны 2018 жылға қарағанда 63% артты. Кәмелетке толмағандар «А1» кіші санатындағы көлік құралдарымен ғана жүргізуге құқылы⁶³.

⁶³ Ең жоғары конструктивтік жылдамдығы сағатына елу километрден асатын, Іштен жану қозғалтқышының жұмыс көлемі жүз жиырма бес текше сантиметрден аспайтын және ең жоғары қуаты он бір киловаттан аспайтын Мотоциклдер, трициклдер, квадроциклдер мен мопедтер.

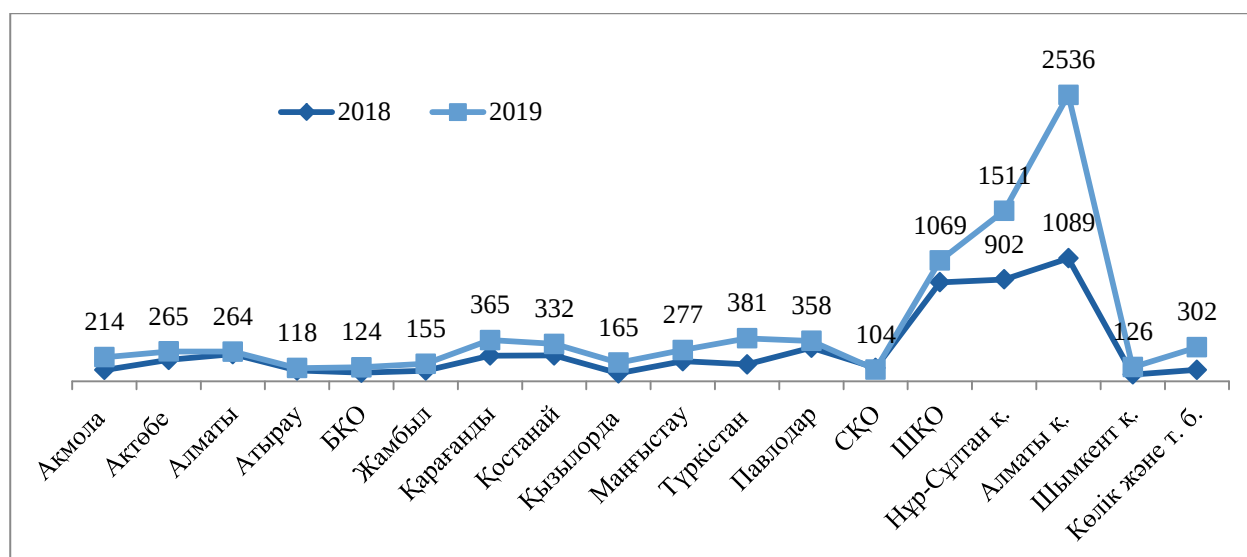
37-кесте. Кәмелетке толмағандармен жасалған неғұрлым кең таралған әкімшілік құқық бұзушылықтар

	2018	2019
Қоғамдық тәртіпке және имандылыққа қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылық	1 953	2 118
Ұсақ бұзақылық	946	918
Тыныштықты бұзу	129	154
Жекелеген қоғамдық орындарда темекі бұйымдарын тұтынуға тыйым салуды бұзу	768	958
Басқарудың белгіленген тәртібіне қол сұғатын әкімшілік құқық бұзушылық	1 172	3 109
ҚР-да тіркеусіз немесе жеке басын куәландыратын құжаттарсыз тұру	1 149	3 014
Көліктегі, жол шаруашылығындағы әкімшілік құқық бұзушылық	1 251	2 068
Көлік құралдарын пайдалану ережелерін бұзу	44	52
Белгіленген қозғалыс жылдамдығын арттыру	338	389
Жол белгілерімен немесе жолдың жүру бөлігінің таңбаларымен ұйғарылған талаптарды сақтамау	142	282
Жүргізушінің алкогольден, есірткіден және (немесе) уытқұмарлықтан мас күйдегі көлік құралын жүргізуі, сол сияқты көлік құралын жүргізуді алкогольден, есірткіден және (немесе) уытқұмарлықтан мас күйдегі адамға беру	16	15
Көлік құралдары жүргізушілерінің адамдардың денсаулығына зиян келтіруге, көлік құралдарын немесе өзге де мүлікті бүлдіруге әкеп соққан жол жүрісі қағидаларын бұзуы	82	116
Адамның көлік құралын басқаруы құжаттары жоқ және басқару құқығы жоқ	228	372
Жаяу жүргіншілердің және жол жүрісіне өзге де қатысушылардың жүру ережелерін бұзуы	200	450

Алматы қаласында әкімшілік құқық бұзушылықтардың өсуі – 2 536-ға дейін және Нұр-Сұлтан қаласында – кәмелетке толмағандардың әкімшілік құқық бұзушылығына 1 511-ке дейін неғұрлым жоғары.

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтардың алдын алуға жергілікті атқарушы органдардың құзыретіне әлеуметтік-құқықтық және медициналық-психологиялық көмек көрсету үшін ішкі істер органдарының профилактикалық есебінде тұрған адамдарды медициналық-әлеуметтік есепке алу жөніндегі функцияларды енгізу бағытталған, сондай-ақ балалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау бөлігінде кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі комиссияның өкілеттіктері кеңейтілді.

80-диаграмма. 2018-2019 жж. өңірлер бойынша әкімшілік жауапкершілікке тартылған кәмелетке толмағандардың саны

Айта кету керек, 2019 жылы ПО профилактикалық есебінде 1 417, тізімдік есепте 4 949 кәмелетке толмағандар тұр.

38-кесте. ПО-да есепте тұрған кәмелетке толмағандар мен қолайсыз отбасылардың балалары туралы мәліметтер

	Профилактикалық есеп	Тізімдік есеп
Ақмола	86	317
Ақтөбе	107	295
Алматы	231	430
Атырау	36	93
БҚО	72	88
Жамбыл	88	245
Қарағанды	104	666
Қостанай	117	917
Қызылорда	60	43
Маңғыстау	57	125
Павлодар	26	91
СҚО	26	143
Түркістан	159	438
ШҚО	51	272
Нұр-Сұлтан қ.	30	200
Алматы қ.	67	518
Шымкент қ.	78	68
Байқоңыр ІІМ	22	0
Барлығы	1 417	4 949

Республикада кәмелетке толмаған сотталғандар үшін орташа қауіпсіздік мекемесі (ЛА-155/6) жұмыс істейді. 2019 жылы мекемеде 42 кәмелетке толмаған жасөспірім отырды.

39-кесте. Қылмыс құрамы бойынша кәмелетке толмаған сотталғандар, 2018-2019 жж.

Қылмыстар құрамы бойынша	2018	2019
Адам өлтіру	16	9
Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру	6	11
Зорлау	6	7
Қарақшылық	0	1
Тонау	3	0
Ұрлық	2	0
Басқа да қылмыстар	8	14
Барлығы	41	42

Дереккөз: ҚР ПМ

Қылмыстың құрамы бойынша кәмелетке толмағандардың 33%-дан астамы ауыр қылмыстар үшін және 67%-ы аса ауыр қылмыстар үшін жазасын өтейді (оның ішінде әрбір төртіншісі адам өлтіргені үшін, 17 жастан және одан жоғары жастағы – 71%, 5 жылдан жоғары мерзіммен – 63%). 2018 жылмен салыстырғанда ауыр қылмыстардың артуы және аса ауыр қылмыстардың азайғаны байқалады.

Тәрбиеленушілер құқықтарының сақталуына қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету үшін қоғамдық бақылау комиссиялары (ҚБК) және ұлттық алдын алу тетігі қатысушыларының топтары (ҰЕМ) жұмыс істейді.

Аталған қызметтің есебі бойынша 2019 жылы қоғамнан оқшаулауға байланысты емес жазаланған 381 (2018 ж. – 397) кәмелетке толмағандар сыннан өтті⁶⁴.

7.4 Өмірде қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтары және кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтары

2019 жыл ішінде елімізде 15 кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтары (КТБО) және 17 өмірлік қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтары (ҚҚО) жұмыс істеді. 2019 жылы өмірде қиын жағдайға тап болған балаларды қолдау орталықтарын құру және олардың жұмыс істеуі бойынша нормалар заңнамалық түрде бекітілді. Аталған Орталықтар баланың құқықтарын қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың тізбесіне кірді. Балаларды қолдау орталықтары Ақмола (1), Ақтөбе (1), ШҚО (1), Жамбыл (1), БҚО (1), Қарағанды (2), Павлодар (2), СҚО (2), Қостанай (4) және Нұр-Сұлтан (1) істейді.

⁶⁴ҚР ПМ, ресми сұрау салу бойынша деректер, № аш: 6/02/20-3, 6.02.2020

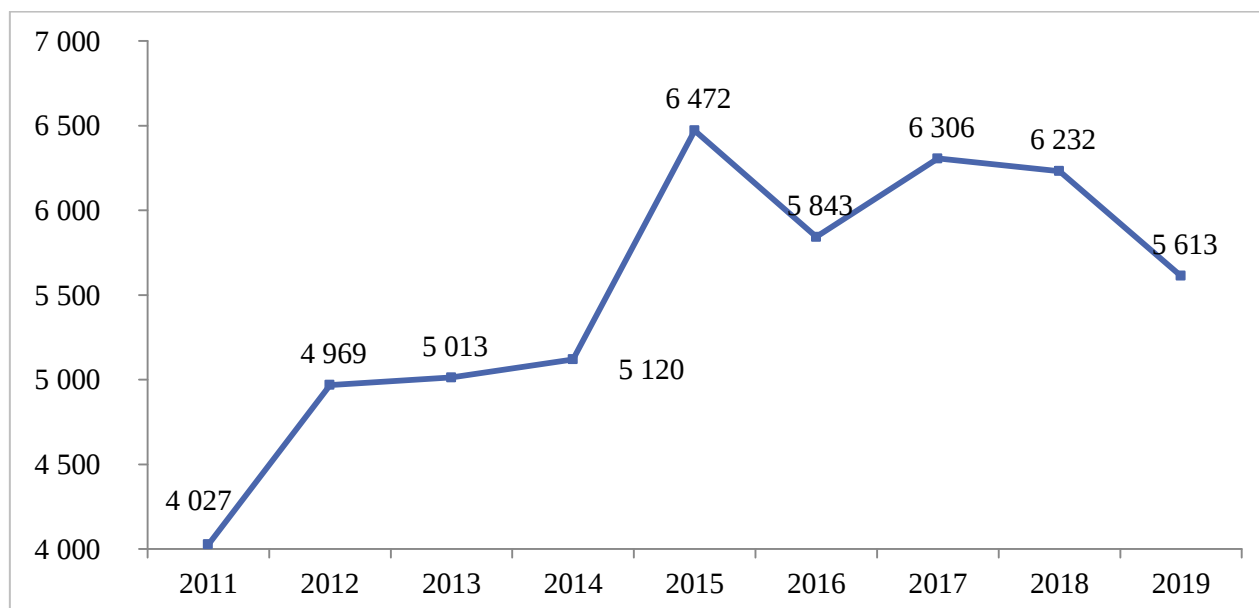
ҚР Білім министрлігінің деректері бойынша жыл бойы КТБО-да 4 597, ҚҚО-да – 2 582 кәмелетке толмағандар отырды.

40-кесте. КТБО және ҚҚО-дағы балалар, 2018-2019

	Барлық кәмелетке толмағандар		Оның ішінде қадағалаусыз және панасыз қалған балалар	
	2018	2019	2018	2019
КТБО	4 621	4 597	3 920	3 770
ҚҚО	2 778	2 582	2 312	1 843
Барлығы	7 399	7 179	6 232	5 613

КТБО мен ҚҚО тәрбиеленушілерінің негізгі үлесін панасыз және қадағалаусыз балалар құрайды. Егер 2011-2019 жылдар кезеңіндегі деректерді динамикада қарайтын болсақ, онда осы санаттағы балалар санының айтарлықтай төмендеуі байқалмайды. Өткен жылмен салыстырғанда (6 232) аталған мекемелерге келіп түскен панасыз және қадағалаусыз қалған балалар саны 5 613 балаға дейін қысқарды.

81-диаграмма. КТБО және ҚҚО-ға келіп түскен қадағалаусыз балалар (2011-2019)

Дереккөз: ҚР БҒМ

Барлық КТБО және ҚҚО тәрбиеленушілері (7 179) әлеуметтік бейімделуден өтіп, 5 829 бала немесе 81,2% отбасына тәрбиеленуге, 205 бала (2,86%) – қамқорлыққа, патронатқа және 26 бала (0,36%) - қонақ отбасына тәрбиеленуге берілді.

41-кесте. Келіп түскен кәмелетке толмағандардың ішінен орналасқандар

	ҚҚО	КТБО	Барлығы
отбасына берілді	2 041	3 788	5 829
қамқорлыққа, патронатқа берілді	110	95	205
қонақ отбасына берілді	25	1	26
жетім және ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға арналған ұйымдарға жіберілді	268	435	703
арнайы мектептерге оқуға жіберілді	31	92	123
басқа облыстардың КТБО-ға берілді	12	15	27
басқа елдерге КТБО типі бойынша ұйымдарға жіберілді	4	14	18

Дереккөз: ҚР БҒМ

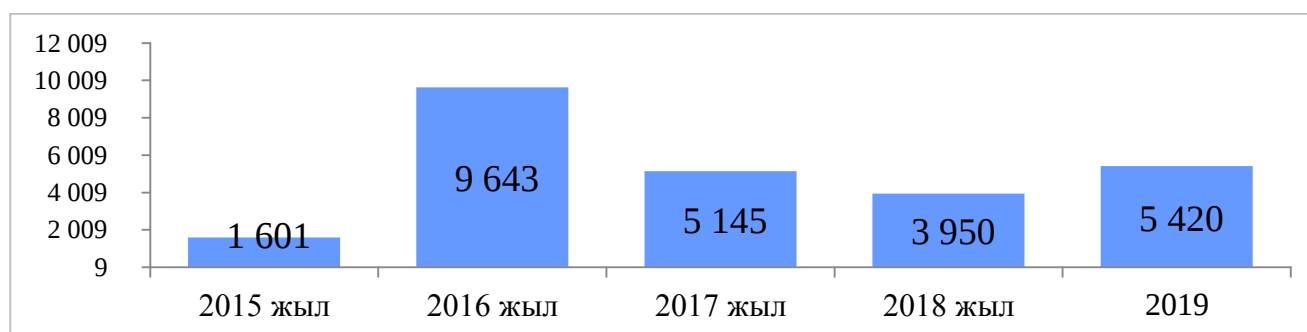
ҚҚО өмірлік қиын жағдайда жүрген балаларды арнаулы әлеуметтік қызметтердің кепілді көлемімен қамтамасыз ету үшін құрылған. Қызметтер кешені білім беру саласында арнаулы әлеуметтік қызметтер көрсету стандарттарымен регламенттелген әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-медициналық, әлеуметтік-психологиялық, әлеуметтік-педагогикалық, әлеуметтік-еңбек, әлеуметтік-мәдени, әлеуметтік-экономикалық қызметтерді көздейді.

Заңнамалық деңгейде болған өзгерістер арнаулы әлеуметтік қызметтерді дамыту үшін жақсы негіз болып табылады және өмірлік қиын жағдайда балалары бар отбасылардың шығуы жөніндегі мәселелерді кешенді шешуге бағытталған. Сонымен қатар, республиканың әрбір өңірінде ҚҚО құруға, сондай-ақ олар көрсететін қызметтердің сапасын арттыруға күш жұмсау қажет.

7.5 Мигрант балалар

2019 жылы 9 993 отбасы тарихи отанына оралды және оралман мәртебесін алды. Оралмандардың жалпы санының 30,7%-ын балалар (5420) құрайды. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігінің мәліметтері бойынша соңғы бес жыл ішінде 17 232 отбасы құрамында 25 759 бала келді.

82-диаграмма. Оралман отбасылардағы балалар туралы мәліметтер

5 жыл ішінде оралман мәртебесі бар балалардың ең көп саны Алматы, Түркістан және Маңғыстау облыстарына келді. 2019 жылы оралмандар отбасыларының жартысы Алматы және Маңғыстау облыстарында тұрады (50%). Тиісінше, бұл өңірлерде балалардың басым бөлігі шоғырланған (53,5%): Алматы облысында – 2 129 және Маңғыстау облысында – 768 бала.

42-кесте. Оралман отбасыларының балалары, 2015-2019 жж.

	2015	2016	2017	2018	2019
Ақмола	126	255	142	173	174
Ақтөбе	40	135	72	41	56
Алматы	14	2 484	1 938	1 042	2 129
Атырау	23	90	62	24	30
Шығыс Қазақстан	41	490	325	135	194
Жамбыл	276	579	238	248	245
Батыс Қазақстан	12	23	15	3	15
Қарағанды	147	217	110	148	175
Қостанай	181	121	109	203	149
Қызылорда	12	14	16	2	4
Маңғыстау	219	1047	617	464	768
Павлодар	72	194	134	183	336
Солтүстік Қазақстан	18	58	45	41	77
Түркістан	420	3 239	867	676	249
Нұр-Сұлтан қ.	0	563	320	301	304
Алматы қ.	0	134	135	179	203
Шымкент қ.				87	312
Қазақстан	1 601	9 643	5 145	3 950	5 420

Дереккөз: ҚР ЕХӘҚМ

ҚР Білім министрлігінің мәліметінше, мектептерде оқитын басқа елдерден келген көшіп-қонушылардың саны 8244 адамды, «босқын» мәртебесі бар балалар – 419 баланы құрайды.

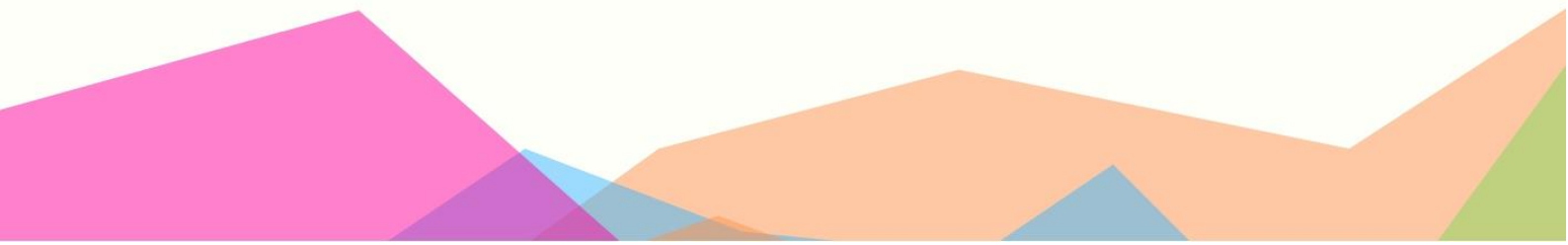
ҚР Бас прокуратурасының ҚСАЕК мәліметтері бойынша 2019 жылы ҚР-да тіркеусіз немесе жеке басын куәландыратын құжаттарсыз тұруға байланысты кәмелетке толмағандардың 3 014 құқық бұзушылығы тіркелген. Бұл 2018 жылмен салыстырғанда 2,6 есе көп.

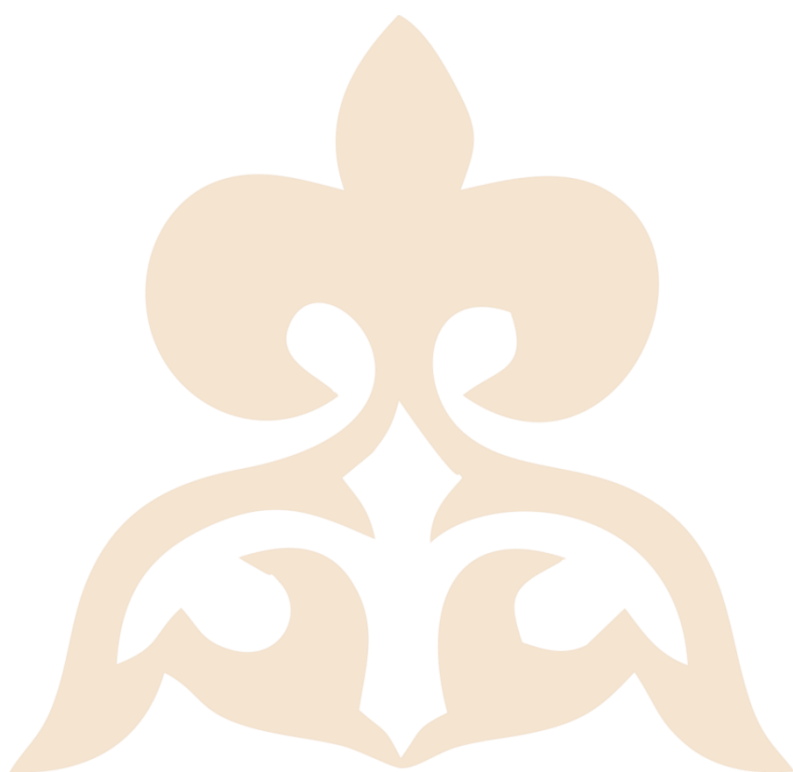
Мұндай балалар өз құқықтарын іске асыруда өте осал болып отырғандығы алаңдаушылық тудырады. Бала ересек адам ретінде анықталмайынша, мемлекет құжаттамалық қызмет көрсетпейді, ата-аналарды іздестірмейді және оның әрі қарай құрылымын анықтамайды. Көші-қон заңнамасын бұзған мигрант-ата-аналар балаларды автоматты түрде белгісіздік жағдайына ауыстырады.

8 ТАРАУ

ҚАЗАҚСТАНДА БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУ

8 ТАРАУ. ҚАЗАҚСТАНДА БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН САҚТАУ

162

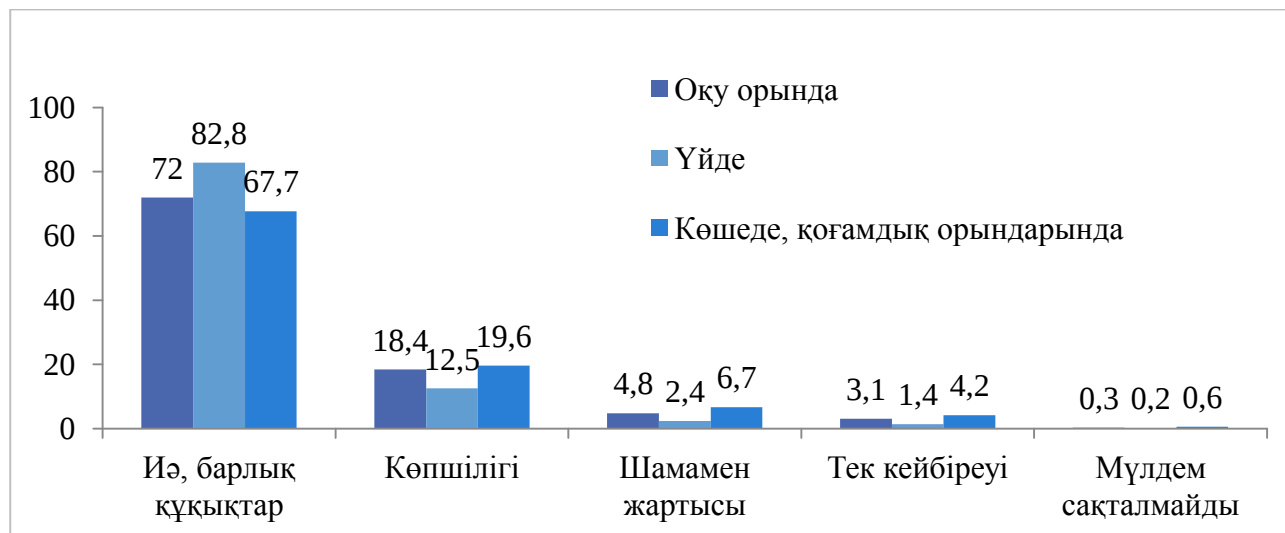
8.1 Балалардың құқықтарының сақталуын бағалау

Балалардың құқықтарын, бостандықтарын мен мүдделерін қорғау мемлекеттің, қоғамның, сондай-ақ халықаралық және қазақстандық үкіметтік емес ұйымдардың өзара байланысты іс-қимыл жүйесі болып табылады. Жүргізілген зерттеу шеңберінде балалар өздерінің үй, білім беру ұйымдарында, қоғамда құқықтары қаншалықты сақталатынын бағалады.

Балалардың 56,8%-ы олардың барлық құқықтары сақталады деп санайды. 2018 жылғы әлеуметтік сауалнама нәтижелерімен салыстырғанда барлық құқықтар сақталады деп жауап берген балалар 4,2%-ға артық (2018 жылы – 52,6%).

Балалар өз үйіндегі барлық құқықтарының сақталуына риза, көшеде құқықтарының салуына қанағаттанбайды. Сауалнама балалардың 82,8%-ы олардың құқықтарының үйде, 72% – оқу орындарында, 67,7% – көшеде, қоғамдық орындарда толық сақталғандығы туралы жауап бергенін анықтады.

83-диаграмма. Балалардың құқықтарының сақталуы (балаларға жүргізілген сауалнама), %-бен

Дереккөз: Әлеуметтанулық сауалнама

Балаларға олардың пікірінше, бұзылған барлық құқықтарды атап өту ұсынылды. 33,7% бала сол немесе өзге де құқықтарының сақталмауы туралы атап өтті. Балалар көбінесе олардың сөз бостандығына (9,7%), өз ойын еркін білдіру (6,9%), денсаулық сақтау құқығы (5,8%) және теңдік (5,7%) құқықтары бұзылады деп санайды.

Сондай-ақ аталған тізімнің соңында кездесетін балалардың жауаптары да ерекше назар аударуды талап етеді. Бұл балалардың құқықтарын бұзу саласындағы ең өзекті және өзекті бағыттар:

- ✓ Зорлық-зомбылықтан және қатыгездікпен қараудан қорғау – 2,6%;
- ✓ Ата-аналар қамқорлығы – 2,1%;
- ✓ Жыныстық қанаудың және азғырудың барлық түрлерінен қорғау – 1,6%;
- ✓ Экономикалық қанаушылықтан және қауіпті, білім алуға кедергі болатын кез келген жұмысты орындаудан қорғау – 1,4%;
- ✓ Бейбіт жиналыстар құру, қауымдастықтар құру құқығы – 1,4%;
- ✓ Өз дінін ұстану, оның салт-дәстүрлерін орындау құқығы, ана тілі – 1,3%.

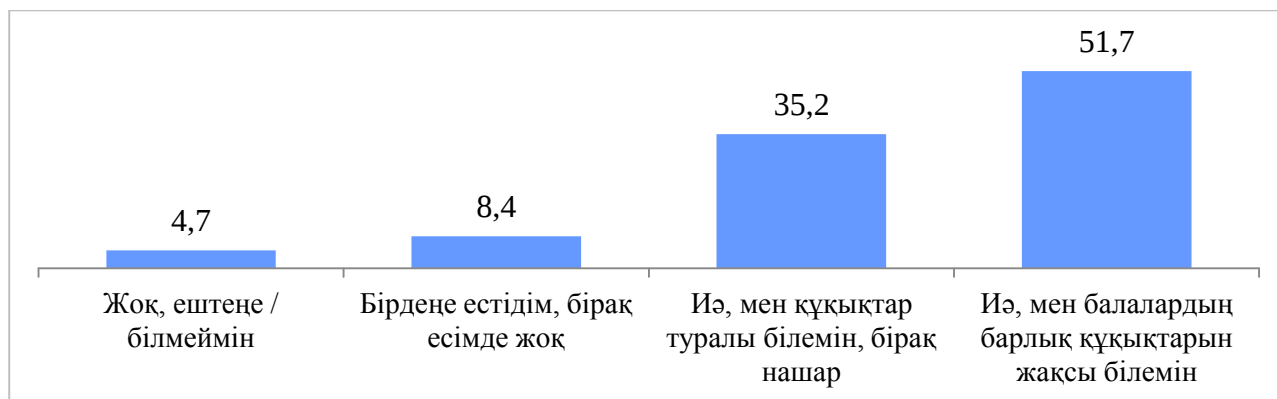
43-кесте. Балалардың сауалнамасына сәйкес, сақталмайтын құқықтар

Құқықтар	N	%
1. Сөз бостандығы құқығы	5 647	9,7
2. Өз ойларын, өз пікірін еркін айту	4 016	6,9
3. Денсаулық сақтау құқығы	3 366	5,8
4. Теңдік	3 335	5,7
5. Жеке бас бостандығы құқығы	2 760	4,7
6. Ар-намыс пен жеке өмірге қол сұғылмауды құрметтеу	2 519	4,3
7. Демалу және демалыс	2 255	3,9
8. Жеке басын сақтау	2 001	3,4
9. Мемлекеттік көмек алу құқығы	1 653	2,8
10. Білім алу құқығы	1 586	2,7
11. Хат алмасу, хат алмасу құпиясы	1 577	2,7
12. Зорлық-зомбылық пен қорлықтан қорғау	1 537	2,6
13. Ақпарат алу	1 215	2,1
14. Лайықты баспана	1 227	2,1
15. Ата-ананың қамқорлығы	1 201	2,1
16. Жыныстық қанаудың және азғырудың барлық түрлерінен қорғау	935	1,6
17. Экономикалық қанаудан және қауіпті, білім алуға және т.б. кедергі келтіретін болуы мүмкін кез келген жұмысты орындаудан қорғау	829	1,4
18. Бейбіт жиналыстар, қауымдастықтар құру	841	1,4
19. Дінге сену құқығы, оның дәстүрлерін орындау, ана тілі	766	1,3

8.2 Балалардың өз құқықтары туралы хабардар болуы және олар бұзылған жағдайда қайда жүгінуге болатындығы

Әлеуметтанулық сауалнамаға сәйкес балалардың 51,7%-ы барлық құқықтарды білетіндеріне және 35,2% – өз құқықтары туралы білетіндеріне сенімді, бірақ нашар біледі, респонденттердің 8,4%-ы құқықтар туралы бір нәрсе естіді, бірақ нақты не екенін есіне түсірмейді, балалардың 4,7%-ы бала құқықтары туралы ештеңе білмейді.

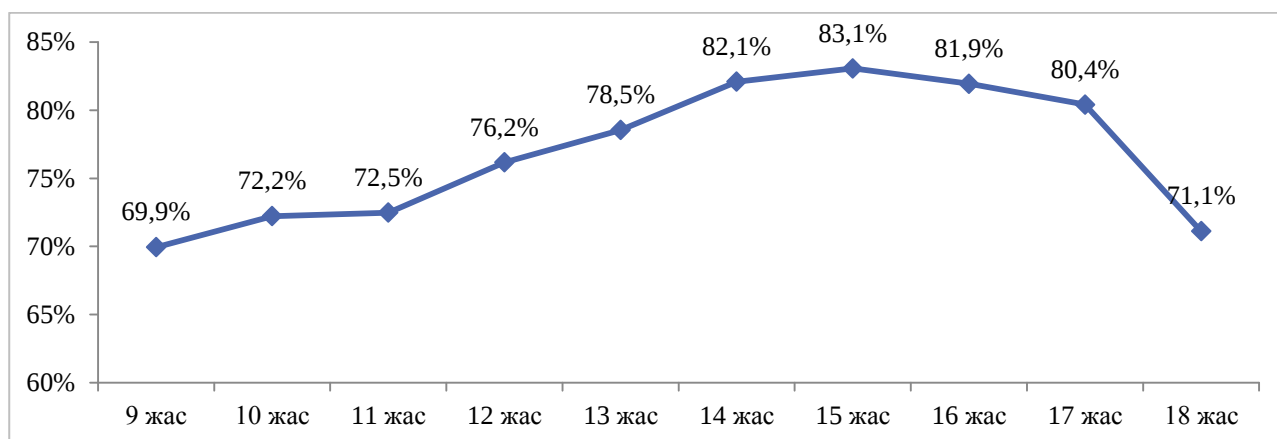
84-диаграмма. Бала (балалардың) құқықтары туралы хабардарлығы, %-бен

Дереккөз: Әлеуметтанулық сауалнама

Балалардың 78%-ы қажет болған жағдайда қайда бару керектігін біледі. Балалар неғұрлым үлкен болса, соғұрлым олар қайда бару керектігін түсінеді (9 жастағы 69%-ы қайда жүгінетінін біледі, 15 жастағы – 83%-ы). Алайда, 16 жастан бастап осы мәселе бойынша хабардар респонденттердің үлесі 16 жаста 82%-дан, 18 жаста 71%-ға дейін азайа бастайды.

85-диаграмма. Құқықтары сақталмаса, қайда бару керектігін білетін балалар, %-бен

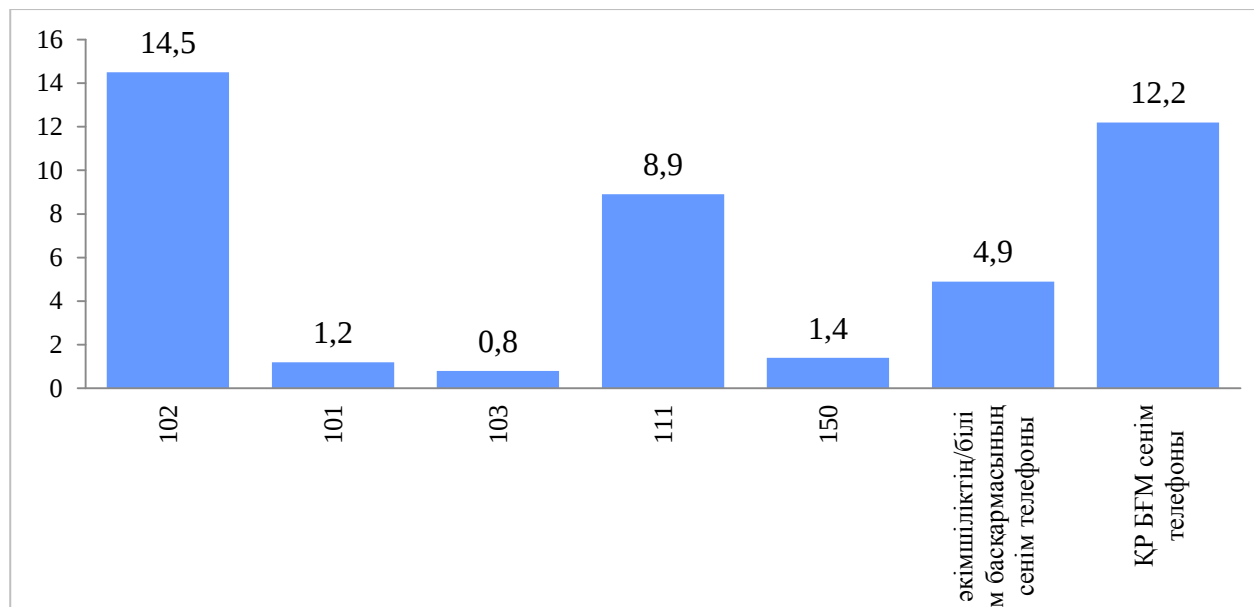

Балалардың 81% өз құқықтарының бұзылған жағдайда көмекке жүгіне алады. Көп жағдайда құқықтары бұзылған жағдайда балалар ата-аналардың көмегіне (69,4%) сене алады. Балалар басқа туыстарына көмек сұрап (3,3%) жүгінеді. Мұғалімдерге сұралғандардың 30,3%-ы, мектеп психологына – 18,6% - ы, достарына – 10,8%-ы, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі инспекторға – 10,4%-ы көмекке жүгінеді.

Респонденттердің 43,9% қажет болған жағдайда әртүрлі қызметтерді қолдана алады. Балалардың 14,5% жедел жәрдем нөміріне полицияға «102» қоңырау шалады. Сенім телефондарына қоңырау шалу балалар арасында кең таралмайды. Балалардың 8,9%-ы Қазақстан Республикасындағы балалар омбудсменінің Ұлттық сенім телефонын (жедел қызмет 111) пайдаланады. Балалар Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің сенім

телефонына (Балалар құқығын қорғау комитеті) – 12% және әкімдік/білім департаментінің сенім телефонына – 4,9% құқығын бұзған кезде көмек сұрай алады. Балалардың шамамен 1%-ы басқа қызметтер туралы айтады.

86-диаграмма. Құқықтары бұзылған кезде балалар қандай қызметтерге жүгінеді, %-бен

8.3 Бала еңбегін пайдалану

Экономикалық тұрақсыздық пен нарықтық экономиканың шарттары балалардың, әсіресе ауылдық жерлерде тұратын кедей отбасылардан шыққан балалардың, проблемалы отбасылардан шыққан балалардың және ата-ана қамқорлығынан айырылған балалардың осалдығын арттырады. Балалар Заң және әкімшілік бақылаудың жеткіліксіздігі жағдайында айла-шарғы жасау мен қанаудың объектісі болуы мүмкін деген қауіп бар. Халықаралық сарапшылардың бағалауы бойынша⁶⁵ соңғы жылдары Қазақстанда балалар еңбегінің кейбір типтік қалалық нысандарының (ұсақ сауда және т.б.) жоғалуы және екі салада – ауыл шаруашылығында және қалалардағы бейресми секторда (шағын бизнес кәсіпорындары, базарлар мен базарлар және т. б.) балалар еңбегінің шоғырлануы байқалады.

Елдегі балалар еңбегі бойынша ахуалға мониторингті ҚР ЕХӘҚМ жанындағы балалар еңбегінің ең нашар нысандарына қарсы күрес жөніндегі үйлестіру кеңесі жүзеге асырады, оның қызметі Халықаралық еңбек ұйымының «жұмысқа қабылдау үшін ең төменгі жас туралы», «балалар еңбегінің ең нашар нысандарына тыйым салу және жою жөніндегі шұғыл шаралар туралы» ратификацияланған конвенцияларын ескере отырып жүргізіледі⁶⁶.

⁶⁵ <https://www.ilo.org/>

⁶⁶ <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/363643>

Аталған Үйлестіру кеңесінің мәліметтеріне сәйкес, 2018 жылы мемлекеттік еңбек инспекторлары тексеру барысында 10 фактіні анықтады, ал 2019 жылдың 9 айында кәмелетке толмағандарды еңбекке заңсыз тартудың 2 фактісі анықталды, олар бойынша жұмыс берушілер әкімшілік жауапкершілікке тартылды.

Негізінен еңбек қызметін кәмелетке толмағандар жазғы уақытта шағын бизнес субъектілерінде, базарларда сауда орындарында, автожуу және автокөлік құралдарын жөндеу станцияларында, қоғамдық тамақтану пункттерінде (мейрамханалар, дәмханалар) және т. б. жүзеге асырады.

2019 жылғы қыркүйекте Үйлестіру кеңесі «балалар еңбегінің ең нашар түрлеріне тыйым салу және жою жөніндегі шұғыл шаралар туралы Конвенцияға сәйкес балалар еңбегінің ең нашар түрлерін жою жөніндегі 2020 – 2022 жылдарға арналған іс-шаралар жоспарын» бекітті. Жоспар осы проблеманың әртүрлі аспектілерін қамтитын басымдықтарға сүйене отырып бірқатар шараларды қамтиды: балалар еңбегінің ең нашар түрлерін жою мәселелері жөніндегі саясат пен заңнаманы жетілдіру, ұйымдастыру-практикалық іс-шаралар, қоғамның балалар еңбегінің ең нашар түрлеріне төзбеушілік қатынасын қалыптастыру мақсатында қоғамның бала еңбегінің проблемасы және оны жою әдістері туралы ақпараттандырылуының өсуіне жәрдемдесу.

Осы жоспарды тиімді іске асыру балалар еңбегін жою үшін де, балалардың осал топтарының жағдайын жақсарту үшін де қолайлы жағдай туғызуы мүмкін. Жоспарға енгізілген келесі іс-шаралардың ерекше өзектілігін атап өтуге болады:

- қолданыстағы еңбек заңнамасы шеңберінде оқудан бос уақытында он төрт жастан он алты жасқа дейінгі кәмелетке толмаған адамдардың еңбегін пайдалануға рұқсат етілетін жеңіл жұмыстардың Тізімін бекіту туралы мәселені зерделеу;
- аз қамтылған отбасы балалары үшін баламалы оқыту бағдарламаларын құру, кәсіби дағдыларды дамыту;
- балалар еңбегінің ең нашар түрлерінен босатылған балаларға кәсіптік-техникалық дайындыққа рұқсат беру;
- оқу жылы ішінде маусымдық қызметкерлер мен мигранттардың балаларын қоса алғанда, ауылдық жерлерде тұратын балаларды мектептегі білім берумен қамтамасыз ету бойынша жыл сайынғы мониторинг жүргізу.

8.4 Бала құқықтарын сақтау саласындағы халықаралық тәжірибе

Қазақстандағы балалар құқығын сақтау саласындағы жағдайды жақсарту үшін осы салада жетістікке жеткен елдердің тәжірибесіне назар аударған жөн, сонымен бірге жергілікті ерекшеліктерді ескерген жөн.

8.4.1 Балалардың гүлдену индексі

ДДҰ мен ЮНИСЕФ комиссиясының «Әлем балалары үшін болашақ?» әлемнің 180 елінде Child flourishing index-тің өркендеу индексі ұсынылған. Балалардың өмір сүру және әл-ауқатының, атап айтқанда Денсаулық сақтау, білім беру және тамақтану саласындағы көрсеткіштерін қоса алғанда, балалардың өсіп-өркендеуін қамтамасыз етудегі жетістіктер; парниктік газдар шығарындылары көлемінің жанама көрсеткіштерін пайдалана отырып, тұрақтылық, сондай-ақ кірістердегі әділдік немесе алшақтық салыстырылады⁶⁷.

44-кесте. Балалардың гүлдену индексі деңгейі бойынша елдердің рейтингі, 2019 ж.

Ел	Рейтингте гі орын	CO2 есебімен алатын орны	Өркендеу индексі	Өмір сүру	Әл-ауқаты
Норвегия	1	156	0,95	1,00	0,90
Оңтүстік Корея	2	166	0,95	1,00	0,90
Нидерланды	3	160	0,95	1,00	0,90
Франция	4	130	0,95	1,00	0,90
Ирландия	5	154	0,95	1,00	0,90
Қазақстан	59	172	0,75	0,78	0,73

Дереккөз: <http://www.thelancet-press.com/embargo/childhealth.pdf>

Осы индекс бойынша Қазақстан Республикасы 59-шы орында. Балалардың Гүлдену индексі бойынша көшбасшы елдер: Норвегия, Оңтүстік Корея, Нидерланды, Франция және Ирландия болып табылады⁶⁸.

Халықтың жан басына шаққанда көмірқышқыл газының шығарылуын есепке алғанда, индекстің жоғарғы жолдарын алатын елдер артта қалды. Қазақстан жан басына шаққанда көмірқышқыл газының көрсеткіштерін есепке алғанда, балалардың Гүлдену индексі бойынша 59-орыннан 172-орынға көтерілді⁶⁹.

«Әлем балалары үшін болашақ?» 40-тан астам халықаралық сарапшылардан тұратын комиссия ұсынған балалардың денсаулығын және олардың болашағын қорғау бірде-бір елде тиісті деңгейде қамтамасыз етілмейді. Осылайша, балалардың құқықтарын қамтамасыз етудегі негізгі проблемалардың бірі өмір мен денсаулық үшін қауіпсіз қоршаған ортаны қамтамасыз ету мәселесі болып табылады.

8.4.2 Қатыгездікті болдырмау бойынша шаралар

Балалардың құқықтарын қорғау саласында жетекші орын алатын елдерде буллингпен күрес, балалардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету, тұрмыстық және өзге де зорлық-зомбылықтан қорғау жөнінде тиімді шаралар қабылдануда.

⁶⁷ <https://www.unicef.org/kazakhstan>

⁶⁸ <http://www.thelancet-press.com/embargo/childhealth.pdf>

⁶⁹ <https://www.unicef.org/kazakhstan>

Америка Құрама Штаттарында, Еуропа елдерінде және Канадада буллингпен күрес жөніндегі стратегиялар әзірленді, оқу орындарында қауіпсіз кеңістік құру үшін мемлекеттермен Елеулі ресурстар бөлінеді, БАҚ тартылады, әлеуметтік жарнама, медиа өнімдер, буллинг пен агрессияға қарсы фильмдер жасалады.

АҚШ-та 2006 жылы құрылған National Bullying Prevention Center жұмыс істейді⁷⁰. Елде «Not in my school» / «менің мектебімде емес» ұраны бар мектептерде антибуллингтік бағдарламалар бар, мұнда мұғалімдер, мектеп қызметкерлері және оқушылардың өздері агрессияның, буллинктің және жек көрудің кез келген көріністерін барынша тыюға бағыттайды. Оқушылар флеш-мобтар, зорлық-зомбылыққа қарсы айлықтар өткізеді, осы тақырыпқа қойылым қояды, кинокөрсетілімдер, сынып сағаттары өткізеді, «Anti-bullying Pledge»/«Антибуллинг Жарғысына» қол қояды.

Мұндай мектептерде балалар буллингпен күресте негізгі рөл атқарады және осы проблеманы шешуде өзінің маңыздылығын түсінеді.

Тағы бір өзекті мәселе-үйдегі зорлық-зомбылық. Америка Құрама Штаттарында Childhood Domestic Violence Association (балаларға қатысты үйдегі зорлық-зомбылыққа қарсы қауымдастық) бар⁷¹. Балалар мен ата-аналарға қажетті кеңестер беріледі, түрлі қоғамдық ұйымдарды тарта отырып, қажетті көмек пен қолдау көрсетіледі.

«Safehorizon» құқық қорғау ұйымының базасында тәулігіне 24 сағат бойы «Child Abuse and Maltreatment» желісін қоса алғанда, бірнеше қолдау желісі жұмыс істейді. Диспетчерлер он түрлі тілде сөйлейді⁷².

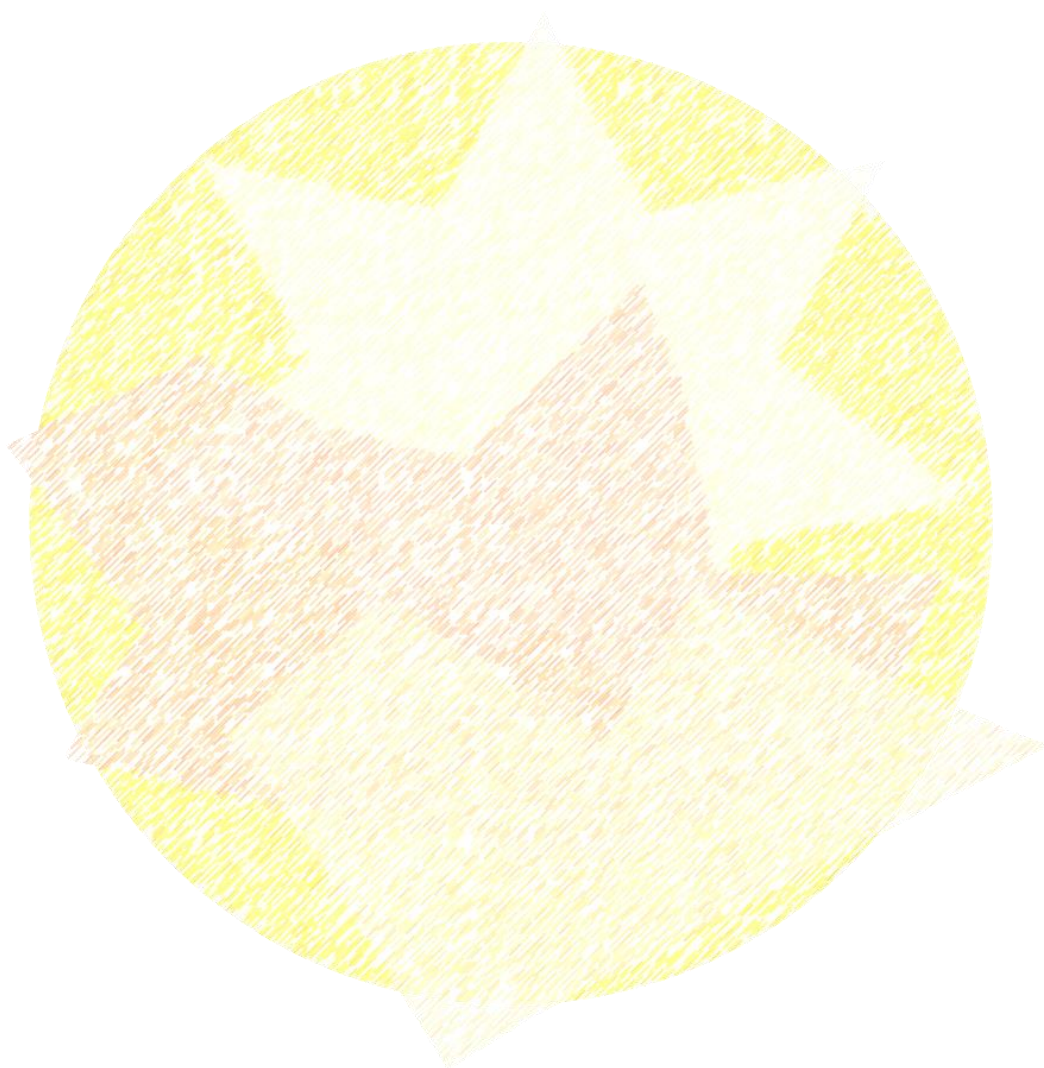
Ұлыбританияда балаларға қатысты қатыгездікті болдырмау жөніндегі Ұлттық қоғам бар / National Society for the Prevention of Cruelty to Children (NSPCC)⁷³. NSPCC балаларды әлеуметтік қорғау мәселелерімен айналысады, сондай-ақ балалар құқығын қорғау туралы хабардарлықты арттыру мақсатында кең жұртшылық үшін кампаниялар жасайды. Оның жанында балаға алаңдайтындар мен балалар сенім желісі үшін сенім телефоны бар. Телефон желісінен басқа балалар мен жасөспірімдерге арналған онлайн-кеңес беру қызметі ұсынылады. NSPCC жанында Жастар мен отбасыларға көмек көрсету үшін бүкіл Ұлыбритания бойынша жергілікті сервистік орталықтар жұмыс істейді. 2009 жылдан бастап балаларға қауіпсіз ету үшін мектептен бастап спорт мекемелеріне дейін балалармен байланыста болатын ұйымдар үшін оқыту және кеңес беру жүргізіледі.

⁷⁰ National Bullying Prevention Center <https://www.pacer.org/bullying/about/>

⁷¹ Балаларға қатысты үйдегі зорлық-зомбылыққа қарсы Ассоциациясының ресми сайты <https://cdv.org/what-is-cdv/>

⁷² Safehorizon <https://www.safehorizon.org/hotlines/>

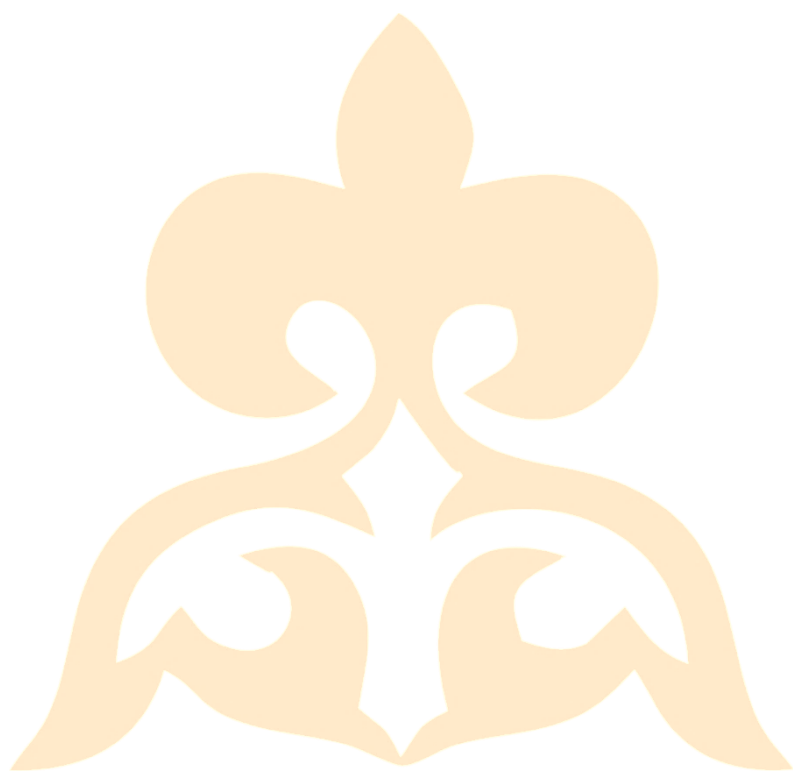
⁷³ National Society for the Prevention of Cruelty to Children <https://www.nspcc.org.uk/>

9 ТАРАУ

ҚОРЫТЫНДЫЛАР МЕН ҰСЫНЫМДАР

2019 жылы БҰҰ-ның 2030 жылға дейінгі тұрақты даму мақсаттарын, «Қазақстан-2050» стратегиясын іске асыру аясында республикада балалардың құқықтарын қорғау саласындағы мемлекеттік саясаттың басым бағыттарын айқындайтын бірқатар бағдарламалық құжаттар қабылданды.

Қазақстан Республикасының білім беру мен ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (бұдан әрі – Мемлекеттік бағдарлама) бекітілді, онда білім беруді дамытудың үздіксіздігі саясаты сақталды және білім берудің барлық деңгейлерінде қолжетімділікті қамтамасыз ету және сапасын жақсарту міндеттері айқындалды. Мемлекеттік бағдарламаға 2018 жылға арналған балалардың жағдайы туралы Баяндамада ұсынылған Балалар әл-ауқатының индекcін тестілеу және енгізу бойынша шаралар енгізілді.

Қайталама жетімдіктің деңгейін төмендету мақсатында жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастыруға көмектесетін ұйымдардың қызметі, сондай-ақ әлеуетті асырап алушы ата-аналарды міндетті түрде даярлауға қойылатын талаптар реттеледі.

Отбасылық қолайсыздықты азайту мақсатында жергілікті атқарушы органдардың қиын жағдайдағы балаларды қолдау орталықтарын құру үшін полицияда тіркелген балалар мен отбасылардың медициналық-әлеуметтік есебін жүргізу жөніндегі құзыреті кеңейтілді.

Баланың жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар үшін жауапкершілік күшейтілді, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссия мен олардың құқықтарын қорғау функциялары кеңейтілді.

Жабық мекемелерде балалардың құқықтарының сақталуына қоғамдық бақылау шаралары енгізілді. Ұлттық алдын алу тетігінің мандаты бойынша баланың құқықтарын қорғау функцияларын жүзеге асыратын барлық ұйымдарға бару мүмкіндігі ашық.

Әлеуметтік әлсіз санаттағы студенттерге арналған жалпыға бірдей білім беру қорларының шығынын тиімді бақылау мақсатында қорларды қалыптастыру, жұмсау және есепке алу ережелеріне өзгерістер енгізілді.

Орта мектептер арасындағы салауатты бәсекелестікті арттыру және оларды дамыту уәжін арттыру мақсатында өткен жылы республиканың 437 мемлекеттік және 80 жеке меншік мектебі жан басына қаржыландыруға көшті.

Көп балалы отбасыларға арналған жаңа мемлекеттік жәрдемақының және әлеуметтік жағдайы төмен отбасылардың балаларына кепілдендірілген әлеуметтік пакеттің енгізілуі 2019 жылдың айтулы оқиғасы болды.

Соңғы бес жыл ішінде жүргізілген дәйекті әлеуметтік-демографиялық саясаттың нәтижесінде елдегі балалар саны 12%-ға артты, ана мен бала өлімі 15% және 11% төмендеді, мектепке дейінгі білім беру ұйымдарының желісі 20%-ға өсті, ал балалар үйлері тәрбиеленушілерінің контингенті 10% азайды.

Сонымен бірге, балалардың құқықтарын қорғау саласындағы белгілі жетістіктерге қарамастан, келесі мәселелер өзекті болып қала береді және оларды шешу қажет.

1. Отбасы институты

Соңғы жылдары табысы ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен халықтың үлесімен өлшенетін кедейліктің мүлтіксіз өсуі байқалады (2014 жылы – 2,8%, 2019 жылы – 4,5%), әсіресе ауылдық жерлерде (2014 жылы – 3,8%, 2019 жылы – 6,4%). Кедей үй шаруашылықтарының негізгі санатын көп балалы отбасылар құрайды. Әдетте, отбасының материалдық әл-ауқатының деңгейі жоғары сапалы қоректік тамақтану мүмкіндігімен тікелей байланысты, оның болмауы баланың денсаулығы мен дамуына кері әсерін тигізеді.

Ажырасу отбасына, балалар мен қоғамға теріс әсер етеді. Соңғы төрт жыл ішінде балалы отбасылардың ажырасу саны 18%-ға артты. Бір ғана 2019 жылы 39 925 отбасы өз мәртебесін толық емес отбасына өзгертті. Қазақстандық отбасылардағы балалардың орташа саны 2 баланы құрайтындығын ескерсек, республиканың 80 мыңға жуық баласы ата-анасынан ажырасуына байланысты психологиялық жарақат алды.

Сонымен қатар, ажырасулардың бір себебі әлеуметтік жәрдемақы алу және тұрғын үй алуға арналған мемлекеттік бағдарламаларға қатысу мүмкіндігі болып табылады.

2. Балалардың қауіпсіздігі

Кәмелетке толмағандар арасындағы құқық бұзушылықтың (зорлық-зомбылық, қатігездікпен қарау, жыныстық зорлық-зомбылық) өсу мәселесі өзекті болып қала береді. 2011 жылдан бастап құқық бұзушылық деңгейінің төмендеуінің жалпы динамикасына қарамастан, өткен жылы балалардың жыныстық қол сұғылмаушығына қарсы қылмыстар саны өсті (2019 ж. – 794, 2018 ж. – 739). Балаларға қатысты барлық қылмыстардың жалпы санында жыныстық қылмыстардың үлесі 37,5%-ды құрайды.

Балалардың қауіпсіздігіне қосымша қауіп – бұл мектептердегі дала дәретханалары. 2019 жылға қарай мектептердің 34%-ында (2352) тек дала дәретханалары бар, олардың 94%-ы ауылдық жерлерде.

Жол-көлік оқиғалары жарақаттар мен балалар өлімінің негізгі себептері болып табылады. Жыл сайын 4 мыңнан астам бала жол-көлік оқиғаларына ұшырайды.

2019 жылы суицидтік әрекет жасауға талпыну саны 329-дан 351-ге немесе 6,7%-ға өсті. Суицидтік мінез-құлықтың алдындағы негізгі факторлар – керексіздік сезімінен туындаған жалғыздық, ата-аналармен және туыстармен шиеленіскен қарым-қатынас.

Ақпараттық қауіпсіздік мәселесі өзекті болып қала береді. Социологиялық сауалнаманың мәліметтері бойынша, балалардың 70%-дан астамы интернетті пайдаланады, ұялы телефондар мен компьютерлері бар,

осылайша кибер-буллинг, электрондық кеңістіктегі алаяқтық үшін ең осал болып табылады.

Респонденттердің жалпы санынан балалардың 6%-ы әлеуметтік желілерде виртуалды зорлық-зомбылық оқиғаларына, 8,5% – дінді насихаттаумен, 5% – өзін-өзі өлтіруді насихаттаумен бетпе-бет келді. Бұл ретте, сауалнамаға қатысқан балалардың 86%-ы әлеуметтік желілерде кездесуге оң көзқараспен қарайды.

Ата-аналардың балалар арасындағы бақылаусыз ғаламтор байланысының қауіптілігі туралы хабардар болмауы жағдайды күрделендіре түседі. Орта есеппен алғанда, ата-аналардың 36%-ы сауалнама аясында алғаш рет интернет кеңістігінде балаларды қудалау мен бопсалаудың алуан түрлері бар екендігі туралы естіді.

3. Апаттық және үш ауысымды мектептер.

Апаттық жағдайдағы мектептердің саны республикада азаймай тұр, 2018 жылмен салыстырғанда бұл көрсеткіш 36-дан 37 мектепке дейін өсті.

Соңғы бес жылда үш ауысымда сабақ өткізетін мектептердің үлесі 57%-ға өсті (2015 жылы – 87, 2019 жылы – 137), бұл білім сапасын төмендетіп қана қоймай, балалардың денсаулығына айтарлықтай кері әсер етеді.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты балалар мен балалы отбасылардың жағдайын жақсарту үшін келесі жұмыстарды жалғастыру қажет:

- 1) балалардың құқықтарын қорғау саласындағы заңнаманы жетілдіру;
- 2) Қазақстан Республикасында балалар әл-ауқаты индекcін тестілеу және енгізу;
- 3) әлеуметтік кепілдіктерді кеңейту арқылы балалы отбасылардың экономикалық жағдайын жақсарту;
- 4) апаттық жағдайдағы білім беру объектілерін салу және қайта жанарту, білім беру ұйымдарының материалдық-техникалық базасын нығайту;
- 5) жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалар құқықтарының кепілдіктерін сақтау, оның ішінде балалар үйін қайта құру және патронат тәрбиешілерді оқыту, сондай-ақ қиын жағдайдағы балалар мен отбасыларды қолдауға бағытталған мамандандырылған орталықтар желісін кеңейту;
- 6) балалармен жұмыс жасайтын оқытушылар құрамының дайындығы мен біліктілігін арттыру (психологтар, әлеуметтік педагогтар, қамқоршылық органдарының мамандары, кәмелетке толмағандар істері жөніндегі комиссия хатшылары);
- 7) халықтың әлеуметтік осал топтарындағы балаларды сауықтыру және оңалту үшін жыл бойына көп бейінді санаторлық-курорттық мекемелерді құру;
- 8) балалардың ақпараттық қауіпсіздігі жөніндегі шараларды күшейту; ақпараттық гигиенаны насихаттау үшін блогерлер мен БАҚ өкілдерін тарту;

9) ақпараттық-кеңес беру алаңдары негізінде ата-аналарға балалар қауіпсіздігінің негіздерін үйрету.

Мемлекеттік органдардың сайттары

1. ҚР ҰЭМ Статистика комитеті (<http://stat.gov.kz>);
2. ҚР БҒМ Балалардың құқықтарын қорғау комитеті (<https://www.bala.edu.gov.kz>);
3. ҚР Денсаулық сақтау министрлігі (<http://mz.gov.kz>);
4. ҚР Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі <https://www.enbek.gov.kz>
5. ҚР Ішкі істер министрлігі <http://mvd.gov.kz>
6. ҚР Бас прокуратурасы құқықтық статистика және арнайы есепке алу комитеті (<http://pravstat.prokuror.kz>);
7. ҚР Әділет министрлігі (<http://www.adilet.gov.kz>);
8. ҚР электрондық үкіметінің ресми сайты (<http://www.egov.kz>)

Статистические сборники, доклады и исследования

9. 2011 жылғы 26 желтоқсандағы Қазақстан Республикасының «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Кодексі (02.07.2018 ж. берілген өзгерістер мен толықтырулармен).
10. 2007 жылғы 27 шілдедегі № 319-III Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы (04.07.2018 ж.).
11. Құқықтық және әлеуметтік саладағы заңнаманы статистикалық талдау Даирова Ж.С., Кажыбеков Ж.Е., Адильшин Р.К. ҚР Заңнама институты, 2018 ж.
12. Қазақстанның демографиялық жылдығы. ҚР ҰЭМ Статистика комитеті, Астана 2017.
13. 2013-2017 жылдардағы халықтың өмір сүру деңгейі, Статистикалық жинақ. ҚР ҰЭМ Статистика комитеті, Астана 2018.
14. Қазақстан балалары. Статистикалық жинақ. ҚР ҰЭМ Статистика комитеті, ЮНИСЕФ БҰҰ балалар қоры. Астана 2017.
15. «Қазақстандағы әйелдер мен ерлерге қатысты саясат» гендерлік зерттеу, «Қазақстанның тең құқықтары мен тең мүмкіндіктері институты» Қоғамдық Қоры, Қазақстандағы Фридрих Эберт атындағы Қордың өкілдігі.
16. «2013-2017 Қазақстанның әйелдері мен ерлері» деректері негізінде, Астана 2018.
17. Алтаева А. Льготы многодетным семьям в Казахстане <https://pandaland.kz/articles/semya/semejnyj-byudzhethlgoty-mnogodetnym-semyam-v-kazahstane>.

18. Защита детей – одно из ключевых направлений национальной политики Казахстана <http://www.enbek.gov.kz/ru/node/345207>.
19. Бурибаев Е.А., Хамзина Ж.А. Вопросы социального обеспечения ребенка и семей, воспитывающих детей.
20. Хамзина Ж., Бурибаев Е. Социальная защита семей, воспитывающих детей: законодательная инициатива.
21. Демографиялық жинақ. Астана, 2018
22. «21 ғасырдың қазақстандық ата-аналары: өз балаңызға үлгі бол» атты республикалық ата-аналар конференциясы барысында өткізілген Қазақстандық оқушылардың ата-аналарына сауалнама нәтижелері туралы» Отбасылық тәрбиелеу институтының есебі», Астана, 2018 ж.
23. ҚР Білім саласының жағдайы және дамыту туралы ұлттық баяндама» (2017 жылдың қорытындысы бойынша) ҚР БҒМ «АТО» АҚ, 2018.
24. Мектепке дейінгі, орта, техникалық және кәсіптік білім беру жүйесінің негізгі көрсеткіштері, «АТО» АҚ, Астана, 2018.
25. Т. Шмис. Детство золотое. Как инвестиции в дошкольное образование влияют на экономический рост.
26. Артюхина М.С. Особенности современных средств обучения в контексте интерактивных технологий.
27. ҚР Білім және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасы: 2018 жылдың I жартыжылдығының қорытындысы.

Ұйымдардың сайттары

28. Республикалық психикалық денсаулық ғылыми-практикалық орталығы.
29. Ақмола облысы «Қалалық емхана» ШЖҚ МКК жанындағы Салауатты өмір салтын қалыптастыру орталығы (<https://akmzozh.kz>).
30. Қазақстан Республикасының нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі <http://adilet.zan.kz>.
31. www.kidsrights.org, www.kidsrightsindex.org.

Сандж зерттеу орталығы

Астана қ., Кабанбай батыр көшесі, 2/5 үй, 16 қабат, оф.75
8 (7172) 24-09-81, 8 (7172) 24-17-44
тираж: 80 экз.

